

Schrijf

WIJSHEDEN

Visies op taal
en
taaladvies

Ted Sanders, Peter Smulders
(redactie)

Schrijfwijsheden

Schrijf WIJSHEDEN

**Visies op taal
en
taaladvies**

*Ted Sanders, Peter Smulders
(redactie)*

*Sdu Uitgevers, Den Haag
1996*

Vormgeving omslag: Wim Zaat, Moerkapelle
Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Den Haag
Druk en afwerking: Drukkerij Ten Brink Meppel bv, Meppel

© 1996, Ted Sanders/Peter smulders, Den Haag/Utrecht

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 90 12 08241 2

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Schrijfwijsheden

Schrijfwijsheden : visies op taaladvies / Ted Sanders en
Peter Smulders (eindred.). - Den Haag : Sdu Uitgevers. -
III.

ISBN 90-12-08241-2

NUGI 941

Trefw.: taalgebruik ; advisering.

Inhoud

Inleiding

TED SANDERS EN PETER SMULDERS

II

TAALADVIEZEN: OPLOSSINGEN
VOOR TAALGEBRUIKSPROBLEMEN

23

[Directe antwoorden van de taaladviseur]

De taal is van de taalgebruiker

ROOS DE BRUYN

25

De eigen problemen van de Vlaamse taaladviseur

JOHAN NOOTENS

33

Gebruiksvriendelijk of gebruikersvriendelijk?

Over de vragen van de taalgebruiker

YVONNE HALINK

41

Taaladvies en woordenboek

F. CLAES S.J.

47

[5]

Wegwijzer voor onzekere schrijvers

Een gesprek met Jan Renkema

PETER BURGER

53

[Alternatieve oplossingen]

Leren schrijven is meer dan een taaladviesboek hanteren

JOEP JASPERS

63

Tekstopbouwadviezen in schoolboeken:

over effectiviteit en machteloosheid

ANTOINE BRAET

73

Een droom van een taalcursus

INEZ VAN EIJK

79

Digi-taal: schrijfadviezen op de computer

CAREL JANSEN

83

TAALGEBRUIK EN TAALADVIEZEN TER DISCUSSIE

91

[Normen voor taalgebruik]

Over gezag en norm in taaladvisering

JOOP VAN DER HORST

93

INHOUD

Vlaams proza tussen thuistaal en Nederlands

KRISTIEN HEMMERECHTS

99

Ruisend Gruis: het stijlgevoel van W.F. Hermans

PIETER NIEUWINT

109

Afspraken zijn afspraken

J.L. HELDRING

117

Van Dale als scherprechter

HENK VERKUYL

121

[Creatief taalgebruik]

Adviezen? Ik schrijf maar wat

TOON HERMANS

129

Van taalkwaal tot taalbeheersing

Over de waarde van taaladviezen

RUDOLF GEEL

135

In den beginne was het woord gevoel

MARTEN TOONDER

143

Woordkots

DR. E.I. KIPPING [KEES VAN KOOTEN]

149

[7]

INHOUD

Gebruik en misbruik van beeldspraak

ERIK VAN DER SPEK

153

HET FUNDAMENT VAN TAALADVIEZEN

161

[Lees- en schrijfonderzoek]

Leesonderzoek en schrijfadvies

LEO NOORDMAN

163

Gaapt er een kloof tussen schrijfadvies en schrijfonderzoek?

LUUK VAN WAES

171

Onderzoek naar en advisering over formulieren

MICHAËL STEEHOUDER

177

Anoniem, maar toch herkenbaar?

CAREL VAN WIJK

185

[Onderzoek naar taalstructuur]

**In sommige contexten zijn dubbele ontkenningen
helemaal niet onduidelijk**

ARIE VERHAGEN

193

INHOUD

Aaneenschrijven:
de taalkundige kennis achter de vuistregels

GEERT BOOIJ

203

Over Belgisch Nederlands

WILLIAM VAN BELLE

209

Hoe werkwoordstijden werken

THEO JANSSEN

217

Een poging tot tangverlossing

F. JANSEN

225

TAALADVIEZEN IN DE MAATSCHAPPIJ

235

[Zakelijk taalverkeer]

De tekstschrijver bereidt én serveert

LEO LENTZ

237

Het fiscale labyrint of: hoe vind ik mijn tariefgroep?

JAN VAN DE WETERING

245

‘Ik voel me verantwoordelijk, ook al tekent de baas’

CORRIEJANNE TIMMERS

255

[9]

INHOUD

Het belang van briefconventies

JAAP DE JONG

261

[Andere toepassingsgebieden]

De Troonrede en taaladvisering

DRS. R.F.M. LUBBERS EN MR. R.J. HOEKSTRA

271

Retoriek versus taaladvies bij de Nieuwe Bijbelvertaling

AREND JAN BOLHUIS

279

Een dagblad op zoek naar een taalautoriteit

J.W.E. METSELAAR

287

**De politiek leider en het complex van macht,
informatie en begrip**

D. DOLMAN

293

Een wetboek als monument van taaladvisering?

MR. M.R. WIJNHOLT

299

Inleiding

Moet ik *aaneen schrijven* aaneenschrijven? Hoe maak ik deze tekst begrijpelijk? Moet ik per se korte zinnen gebruiken om effectief te schrijven? Mogen tangconstructies en dubbele ontkenningen nooit?

In antwoord op deze en dergelijke vragen worden in het Nederlandse-taalgebied al heel lang taaladviezen gegeven. Organisaties waarin veel geschreven wordt, hebben steeds vaker speciale communicatie- of taaladviseurs in dienst. Dat geldt bijvoorbeeld voor grote bedrijven en voor overheidsinstellingen, zoals het Vlaamse parlement. Ook kunnen taalgebruikers tegenwoordig telefonisch om hulp vragen aan bijvoorbeeld de Taallijn of de Taaladviesdienst van het Genootschap Onze Taal. Weer andere taalgebruikers volgen cursussen om effectiever te leren schrijven. Maar het meest voor de hand liggende en ook het meest geraadpleegde medium is nog steeds het taaladviesboek.

Opkomst van de taaladvisering

De taaladvisering en het taaladviesboek als afgeleide daarvan hebben zich in de laatste zestig jaar sterk ontwikkeld. In het begin van de jaren dertig ontstond er in Nederland onder invloed van de internationale politieke ontwikkelingen veel belangstelling voor taalverzorging. De bescherming van het Nederlands tegen vreemde, meestal Duitse invloeden ('smetten') stond daarin centraal. Het Genootschap Onze Taal werd in 1931 opgericht. In de jaren veertig verschenen publikaties van taalverzorgers als Charivarius (1946, *Is dat goed Nederlands?*). Zij streefden puur en logisch taalgebruik na, en taalverandering zagen zij veelal als verslechtering. Door richtlijnen te geven voor de ontwikkeling van de taal wilden ze ingrijpen in de ontwikkeling van het Nederlands. In de taalkundige wereld namen hoogleraren als De Vooys, Kruisinga en Overdiep al snel fel stelling tegen de voorschriften van deze taalverzorgers. Zij waren voorstander van beschrijvend ('descriptief') ingestelde taalkunde en hekelden vooral het purisme van de taalverzorgers.

In de jaren zestig vormden taalverzorgers als Dominicus (1961: *Schrijft u ook zulk Nederlands?*) de overgangsfiguren tussen de oude generatie taalverzorgers en een latere generatie 'moderne schrijfadviseurs'. Die laatste groep richt zich op het schrijven van begrijpelijk en aantrekkelijk Nederlands.

De adviseur: van leek naar taalbeheerser

In tegenstelling tot de oude taalverzorgers, die bijna allemaal taalkundig amateur waren, hebben de moderne taaladviseurs een taalkundige achtergrond. Uiteraard maken zij daarvan gebruik in hun adviesboeken. De verhouding tussen taalkunde en taaladvisering bleef lange tijd moeizaam. Pas in het begin van de jaren zeventig kwam langzaam een definitieve verbinding.

ding tot stand tussen taaladvisering en de academische taalkunde in Nederland. Dat kwam vooral door de wetenschappelijke bestudering van taalgebruik in het vak *taalbeheersing*; in Utrecht richtte de taalbeheersing zich bijvoorbeeld nadrukkelijk op praktijkproblemen van de taalgebruiker, die door de taalbeheersing moesten worden opgelost. De wetenschappelijke ontwikkeling van de taalbeheersing leidde tegelijkertijd tot een professionalisering van de taaladvisering. De taalbeheersers hielden zich niet alleen bezig met voorschriften voor goed Nederlands, maar richtten zich daarnaast steeds meer op de begrijpelijkheid en aantrekkelijkheid van teksten.

In de jaren tachtig en negentig treden vanuit verschillende richtingen taalonderzoekers naar voren die in hun onderzoek taalverkeersproblemen willen oplossen of hun onderzoek uiteindelijk in dienst van dat doel willen stellen. Daarmee lijken de onderzoeker en de adviseur elkaar dichter genaderd dan ooit tevoren, al blijft de relatie tussen onderzoek en advies een spanningsveld voor veel taalbeheersers, communicatiekundigen en andere taal- en tekstwetenschappers. Dit boek wil mede een bijdrage leveren aan de verdere toenadering tussen onderzoek en advies; niet voor niets staat het werk van taaladviseurs in dit boek naast dat van taalonderzoekers.

De aanleiding voor dit boek

Dit boek is samengesteld ter gelegenheid van een mijlpaal in de Nederlandstalige taaladvisering: de verkoop van het 300.000ste exemplaar van een taaladviesboek, de Schrijfwijzer van Jan Renkema. In 1979 verscheen de eerste druk van dit boek, dat uitgroeide tot een van de belangrijkste vraagbaken voor de taalgebruiker in het Nederlandse-taalgebied. Het bevat onder meer adviezen over stijl en opbouw van teksten, maar bijvoorbeeld ook over spelling. Eind 1995 verscheen een derde, herziene druk.

De oplage van de Schrijfwijzer illustreert niet alleen de kwaliteit van dit werk, maar ook de grote behoefte aan taaladviezen in Nederland en Vlaanderen. Die behoefte blijkt ook uit de enorme diversiteit aan taaladviesboeken, -bureaus en -cursussen. In de afgelopen jaren heeft taaladvisering aan belang gewonnen, vanuit wetenschappelijk, maatschappelijk én economisch oogpunt. Het is een goed moment om een tussenbalans op te maken:

- Wat is de inhoud van al die taaladviezen?
- Waarop zijn ze eigenlijk gebaseerd?
- Hoe is de relatie tussen taaladvisering en taalkunde?
- Welke media gebruiken taaladviseurs voor hun adviezen?
- Hoe effectief zijn taaladviezen?
- Is er behoefte aan al die adviezen?
- En is er te midden van de taaladviezen nog wel ruimte voor creativiteit?

Doel en opzet van dit boek

Het doel van dit boek is tweeledig. We willen een overzicht geven van de huidige adviespraktijk en deze tegelijkertijd kritisch beschouwen. Daartoe komen 37 auteurs aan het woord over verschillende aspecten van taaladvisering.

De auteurs zijn onder te verdelen in drie groepen. Natuurlijk komen de taaladviseurs zelf aan het woord. Zij geven een indruk van de laatste stand van zaken in de taaladviespraktijk. De tweede groep is die van de taalonderzoekers. Zij plaatsen kritische kanttekeningen bij het verschijnsel taaladvisering of bij concrete adviezen. De derde groep wordt gevormd door een aantal bekende Nederlanders en Vlamingen. We hebben hen benaderd in hun hoedanigheid van 'toonaangevend taalgebruiker'; een schrijver die al jarenlang een groot publiek weet te boeien is immers een groot ervaringsdeskundige. Hoe gaat zo

iemand met zijn eigen taalgebruik om? En heeft hij misschien zelf adviezen voor andere taalgebruikers?

Dit boek is georganiseerd rondom de belangrijkste aspecten van taaladvisering. In het eerste gedeelte komt vooral de praktijk van de taaladvisering aan bod. In het tweede gedeelte worden taaladvisering en bepaalde concrete taaladviezen ter discussie gesteld. Het derde gedeelte gaat over de fundamenteën van de adviezen: waarop zijn ze gebaseerd? In het vierde en laatste gedeelte is de positie van taaladviezen in de maatschappij aan de orde.

Elke bijdrage is een reactie op een stelling die wij aan de auteurs hebben voorgelegd. Het stond de auteurs vrij om de stelling te weerleggen, te verdedigen of te verfijnen. De stellingen staan boven elke bijdrage vermeld.

Door het hele boek verspreid komen uiteenlopende taalkwesties aan bod. Die variëren van koppeltekens tot tekststructuur, van tangconstructie tot de stijl van W.F. Hermans, van bouwplannen voor zakelijke teksten tot de naam van het &-teken. Hieronder geven we een overzicht van de inhoud van de vier delen van het boek.

I Taaladviezen: oplossingen voor taalgebruiksproblemen

In het eerste gedeelte van het boek komen de taaladviseurs aan het woord. Welke taalvragen beantwoorden zij? En hoe doen ze dat precies?

Directe antwoorden van de taaladviseur

Taaladviseurs verschaffen op de eerste plaats directe antwoorden aan vraagstellers. Telefonisch, schriftelijk of per fax. De bijdragen van ROOS DE BRUYN en YVONNE HALINK zijn beide gebaseerd op een ruime praktijkervaring met het geven van

directe taaladviezen, de eerste bij de Taaladviesdienst van het Genootschap Onze Taal, de tweede bij de Taallijn in Amsterdam. De bijdrage van JOHAN NOOTENS is eveneens gebaseerd op een taaladviespraktijk, maar hij besteedt vooral aandacht aan de typische problemen voor de taaladviseur in Vlaanderen.

Veel vragende taalgebruikers hopen ook directe antwoorden te vinden in woordenboeken. Maar is dat terecht? F. CLAES bekijkt de positie van de woordenboekmaker als taaladviseur: aan de hand van een veelvoorkomende taalvraag vergelijkt hij Nederlandstalige woordenboeken als Van Dale, Koenen en Verschueren. De auteur van de Schrijfwijzer, JAN RENKEMA, beantwoordt de vragen van PETER BURGER over verschillende aspecten van taaladvisering. Waarom is de Schrijfwijzer in de loop der jaren veranderd? Waarom is het antwoord van de Schrijfwijzer zo vaak 'x en y zijn allebei goed, het hangt van uw eigen voorkeur af'? Taalgebruikers verwachten toch een antwoord als 'dit is goed en dat is fout' in een taaladviesboek?

Alternatieve oplossingen

Er zijn ook vormen van taaladvies buiten het naslagwerk en de direct antwoordende taaladviseur. Zo gaan veel mensen die in hun werkkring vaak moeten schrijven naar schrijfcursussen. Hoe gaat men in zo'n cursus te werk? Wat is het resultaat? En hoe ziet de ideale schrijfcursus eruit? Dat is het onderwerp van de bijdragen van taaltrainers/communicatie-adviseurs JOEP JASPERS en INEZ VAN EIJK. Schrijfcursussen worden natuurlijk niet alleen gegeven aan volwassen taalgebruikers. In het reguliere onderwijs Nederlands aan middelbare scholieren speelt leren schrijven ook een belangrijke rol. De auteur van een van de bekendste schoolboeken voor het vwo, ANTOINE BRAET, beschouwt de positie van de schoolboekauteur als taaladviseur. Kun je scholieren leren hoe ze een duidelijke structuur in hun teksten moeten aanbrenge? Een heel modern taaladviesmedium is de personal computer. Stellen we binnenkort alleen

nog maar taalvragen aan het scherm van de pc, in plaats van aan taaladviesboeken? Die vraag probeert CAREL JANSEN te beantwoorden.

II Taaladviezen ter discussie

Taaladviezen zijn bepaald niet onomstreden. Dat geldt voor concrete adviezen over één bepaalde taalkwestie, maar ook voor het verschijnsel taaladvisering zelf. In het tweede gedeelte van dit boek worden taaladviezen en taaladvisering dan ook ter discussie gesteld.

Normen voor taalgebruik

JOOP VAN DER HORST vraagt zich af of een taalkundige eigenlijk wel op de stoel van de schoolmeester mag gaan zitten om zo de normen voor taalgebruik te formuleren. Volgens columnist J.L. HELDRING is dat nu juist wél nodig: er moeten afspraken zijn over wat wel en niet mag, en taalgebruikers moeten leren logisch te denken. Taalkundige VERKUYL, die het woordenboek van Van Dale zeer kritisch bespreekt, verwerpt dat standpunt: 'Taalwetten kun je niet afspreken; die bestaan gewoon.' Ook schrijfster KRISTIEN HEMMERECHTS is kritisch over normen voor taalgebruik. Aan de ene kant heeft ze een hekel aan slordig taalgebruik, aan de andere kant bewondert ze het gebruik van levend, alledaags Nederlands; hoe verhouden de normen van het Nederlands zich tot die van de Vlaamse spreektaal? PIETER NIEUWINT, ten slotte, hanteert zijn taalgevoel als norm voor een goede stijl; hij geeft een kritische beoordeling van het laatste boek van Willem Frederik Hermans.

Creatief taalgebruik

Hoe staan typisch creatieve taalgebruikers tegenover taaladviezen? TOON HERMANS kent geen enkel taaladvies: 'Adviezen? Ik

schrijf maar wat!' Ook MARTEN TOONDER lijkt weinig behoefte te hebben aan taaladviesboeken: bij het schrijven is zijn gevoel voor het woord het uitgangspunt. De enige Nederlandse taaladviseur die regelmatig op televisie te zien is, DR. E.I. KIPPING (alias KEES VAN KOOTEN), blijkt zich verschrikkelijk te storen aan hedendaagse taalgebruikers. Hij formuleert een aantal taalergernissen.

Gaan taaladviezen misschien zelfs ten koste van creatief taalgebruik? Die vraag bespreekt taalbeheerser RUDOLF GEEL. Hij reageert op de stelling dat taaladviezen niet tot aansprekende teksten leiden en dat het middel dus erger is dan de kwaal. Natuurlijk kan dit probleem ook worden omgekeerd: adviseer schrijvers om creatieve stijlmiddelen te gebruiken. Dat is wat ERIK VAN DER SPEK doet: hij gaat na hoe een stijlmiddel als de metafoor gebruikt kan worden. Lijdt een tekst zonder metaforen aan bloedarmoede?

III Het fundament van taaladviezen

Stel, u wilt een begrijpelijke tekst schrijven voor een algemeen publiek. In taaladviesboeken zult u dan de raad vinden om een aantal stijlkenmerken te vermijden. Bijvoorbeeld: lijdende vormen, tangconstructies en dubbele ontkenningen. Maar waarop is dat advies eigenlijk gebaseerd? Een advies wordt vrijwel nooit onderbouwd met een verwijzing naar onderzoek. Terwijl dat zo voor de hand liggend lijkt. In het derde gedeelte van dit boek komen taalonderzoekers aan het woord die de relatie tussen onderzoek en advies onder de loep nemen.

Lees- en schrijfonderzoek

Onderzoek naar de manier waarop lees- en schrijfprocessen verlopen, lijkt een ideaal fundament voor taaladviezen. Weten we uit onderzoek dat lezers teksten beter begrijpen als schrijvers

zich aan vaak gegeven taaladviezen houden? Levert onderzoek naar de manier waarop mensen lezen inzichten op die vertaald kunnen worden in taaladviezen? Die vragen worden behandeld door LEO NOORDMAN. LUKK VAN WAES neemt juist het schrijfonderzoek als uitgangspunt: vinden we in de moderne adviesboeken iets terug van recent schrijfonderzoek? Ook MICHAËL STEEHOUDER bespreekt lees- en schrijfonderzoek. Hij geeft aan hoe formulieren zijn verbeterd op grond van onderzoek naar de manier waarop formulierinvullers te werk gaan. Dat onderzoek heeft onder meer geleid tot drastische veranderingen in belastingformulieren. CAREL VAN WIJK presenteert de tekstwetenschapper als detective. Hij richt zich op een heel ander type taalgebruiker: de schrijver van anonieme brieven. Kan de inventieve tekstwetenschapper anonieme briefschrijvers ontmaskeren door hun manier van schrijven nauwkeurig te bestuderen? En kunnen deze tekstanalyses leiden tot adviezen voor anonieme briefschrijvers?

Onderzoek naar taalstructuur

Er is nog een andere manier waarop taalonderzoek een fundament kan vormen voor taaladviezen: de nauwkeurige studie van de manier waarop taal en tekst zijn opgebouwd, en van de manier waarop taalgebruik functioneert. In dit gedeelte van het boek worden zeer concrete adviezen en tekstkenmerken besproken, zoals werkwoordstijden en verbindingswoorden.

Zo raadt men soms aan geen dubbele ontkenningen te gebruiken. Het zou dus beter zijn om te schrijven 'dat is zeer belangrijk' dan 'dat is niet onbelangrijk'. ARIE VERHAGEN gaat na of dat advies wel juist is, of eigenlijk, onder welke voorwaarden dat advies wel of niet juist is. FRANK JANSEN doet iets soortgelijks voor het advies 'vermijd tangconstructies'. Zijn analyse leidt zelfs tot een geheel nieuw taaladvies, dat het oude kan vervangen. GEERT BOOIJ richt zich op een veelbesproken taaladvies: de schrijfwijze van samenstellingen. Kloppen de

adviezen over aaneenschrijven en koppeltekens? THEO JANSSEN verkent de werkwoordstijden van het Nederlands en concludeert dat de schoolregels eigenlijk heel ingewikkeld zijn. WILLIAM VAN BELLE bespreekt onder meer verbindingswoorden als *echter* en *dus*. Daarbij besteedt hij speciale aandacht aan de taalsituatie in Vlaanderen en aan het daar afwijkende(?) gebruik van verbindingswoorden als *nochtans*.

IV Taaladviezen in de maatschappij

Hoe belangrijk en bruikbaar zijn taaladviezen eigenlijk in het dagelijks leven? Dat is de vraag die in het laatste gedeelte van het boek aan de orde is.

Zakelijk taalverkeer

In antwoord op de vraag naar het nut van taaladviezen komen eerst auteurs aan het woord die laten zien hoe de adviezen in het zakelijk taalverkeer worden gebruikt. Op grond van een onderzoek onder professionele tekstschrijvers concludeert LEO LENTZ dat er erg veel behoefte is aan taalnaslagwerken: bijna alle tekstschrijvers hebben Van Dale, het Groene Boekje én de Schrijfwijzer op de plank staan. Een tekstsoort die bij de meeste taalgebruikers niet populair is, is het belastingformulier. Valt er aan de duidelijkheid van die formulieren wat te veranderen? En hebben de veranderingen die in de loop der jaren zijn aangebracht ook zin gehad? Dat bespreekt JAN VAN DE WETERING. 'Goed taalgebruik in het bedrijfsleven begint aan de basis: bij de secretaresse.' Die stelling wordt verdedigd door CORRIE-JANNE TIMMERS, die al jarenlang taal- en communicatietrainingen verzorgt, onder meer voor secretaresses. Dat goed taalgebruik niet alleen essentieel is voor secretaresses maar voor iedereen die correspondeert, blijkt uit de bijdrage van JAAP DE

JONG. Veel taalgebruikers zullen hun voordeel kunnen doen met zijn correspondentie-adviezen.

Andere toepassingsgebieden

Taaladviezen zijn niet alleen bruikbaar bij correspondentie, ze hebben ook onverwachte toepassingsgebieden. Wist u bijvoorbeeld dat er jaarlijks taaladviseurs betrokken zijn bij de samenstelling van de Troonrede? Oud-premier LUBBERS en oud-secretaris-generaal HOEKSTRA beschrijven hoe een Troonrede tot stand komt. Is een taaladviseur onmisbaar? Die vraag wordt ook besproken door AREND-JAN BOLHUIS. Maar hij bespreekt een heel andere tekstsoort: de bijbel, en dan met name de vertaling in het Nederlands. KOOS METSELAAR gunt ons een kijkje in de keuken van een Nederlandse kwaliteitskrant. Hoe maken de journalisten van NRC Handelsblad gebruik van taaladviezen? Oud-voorzitter van de Tweede Kamer DOLMAN gaat na of politieke redenaars gebaat zouden zijn (geweest) bij adviezen. Een laatste toepassingsgebied wordt besproken door de jurist M. WIJNHOLT: verdraagt het taaladvies van een buitenstaander zich met een specialistische tekst van een wetboek?

Tot slot

In de bijdragen van deze 37 auteurs zal iedere geïnteresseerde in de Nederlandse taal iets van zijn gading vinden. Tal van boeiende taalproblemen komen aan bod. Wat dit boek uniek maakt in het Nederlandse-taalgebied, is dat taalgebruik wordt bekeken vanuit drie verschillende invalshoeken. De adviseurs bespreken inhoud en achtergronden van adviezen, of geven op een andere manier een indruk van de stand van zaken in de taaladvisering. De onderzoekers gaan een stap verder; ze stellen kritische vragen en geven nieuwe antwoorden. Daarmee krijgt de lezer tegelijk een beeld van recent onderzoek naar taal en

taalgebruik in Nederland en Vlaanderen. En de toonaangevende taalgebruikers? Die presenteren hun geheel eigen visie op taal en taaladvies, vooral vanuit hun praktijkervaring en intuïtie.

Deze drie invalshoeken maken dat u als lezer een compleet beeld kunt krijgen van taaladvisering. Bovendien kan het boek voor menig lezer, of deze nu professioneel of als liefhebber geïnteresseerd is in de Nederlandse taal, aanleiding zijn tot bezinning: op het eigen taalgebruik of op de werken in de boekenkast, zoals woordenboeken, spellinggidsen én taaladviesboeken.

TED SANDERS, PETER SMULDERS
januari 1996

¹ De term 'moderne schrijfadviseur' werd geïntroduceerd door J.H. Maureau in zijn boek *Goed en begrijpelijk schrijven. Een analyse van 40 jaar schrijfadvisen*. Muiderberg: Coutinho, 1979.

Dr. T.J.M. Sanders is universitair docent bij de Vakgroep Nederlands van de Universiteit Utrecht. Drs. P.H.M. Smulders is directeur van het Genootschap Onze Taal en eindredacteur van het tijdschrift Onze Taal.

**TAALADVIEZEN: OPLOSSINGEN
VOOR TAALGEBRUIKSPROBLEMEN**

STELLING:
EEN TAALADVISEUR IS MEER (HER)OPVOEDER DAN
INFORMATIEVERSTREKKER

De taal is van de taalgebruiker

ROOS DE BRUYN

Taal roept vragen op. Een van de instellingen die daar het meest van merken, is de Taaladviesdienst van het Genootschap Onze Taal. De redacteurs van het blad Onze Taal beantwoorden al sinds 1931 (het jaar waarin het genootschap werd opgericht) vragen van lezers. Vanaf de oprichting van de Taaladviesdienst in 1985 zijn taaladviseurs verantwoordelijk voor de beantwoording van taalvragen.

De laatste jaren komen er per dag tientallen verzoeken om taaladvies binnen, waarvan het leeuwedeel telefonisch wordt gesteld. De meeste bellers willen het liefst een antwoord dat direct uitsluitsel geeft: 'Dát is fout, en alleen dít is goed.' Aan nuanceringen hebben veel vraagstellers nauwelijks een boodschap. Zo krijgt de Taaladviesdienst geregeld de vraag voorgelegd of er vóór voegwoorden (bijvoorbeeld *en* en *maar*) *altijd* een komma komt te staan. Als het antwoord dan luidt dat dit 'helemaal van het zinsverband afhangt', lijkt het er soms op dat

de vraagsteller vindt dat het échte antwoord hem onthouden wordt. Gelukkig gaat het ook vaak om vragen die voor de taaladviseur in de loop der tijd een weet zijn geworden. Enkele voorbeelden:

Is het *ik heb gefaxed* of *ik heb gefaxt*?

– *gefaxt*; bij Engelse werkwoorden passen we zo veel mogelijk de Nederlandse vervoegingsregels toe; de eindklank x (ks) zit in het kofschip, dus spellen we een t.

Hoe noemen we het &-teken?

– Dat wordt de ‘ampersand’ genoemd.

Is het slibtong of sliptong?

– Sliptong; deze tong *slipt* namelijk door de zeef die de vis meet.

Vragen kunnen ook ingewikkelder zijn. Voor een vraag als ‘Wat is de functie van *er* in *Er is morgen voetbal op tv?*’ is wat meer uitleg nodig. (Het antwoord ‘Er is hier sprake van het zogenoemde *topische er*’ is niet voldoende.) Soms stelt een vraagsteller echter argeloos een vraag waarop niet zomaar een duidelijk antwoord te geven is.

Aaneenschrijven: een lastige kwestie

Hét voorbeeld van een lastige kwestie is het aaneenschrijven van woorden. Als woorden een samenstelling vormen, schrijven we ze in het Nederlands aaneen. Bijvoorbeeld: de zelfstandige naamwoorden *huis* en *deur* worden *huisdeur*; de werkwoordstam *parkeer* en het zelfstandig naamwoord *garage* worden *parkeergarage*. Soms is het echter lastig te bepalen wanneer twee (of meer) woorden een samenstelling vormen. Wat bijvoorbeeld te doen met een vraag als: ‘Ik vind onder andere *kostenbesparend*, *levensverlengend* en *Franssprekend* aaneen in de naslagwerken. Dat zijn allemaal combinaties van een zelfstan-

dig naamwoord (*kosten, leven en Frans*) en een tegenwoordig deelwoord (*besparend, verlengend, sprekend*). Zo'n combinatie kan zeker altijd aaneengeschreven worden?' Helaas luidt het antwoord op deze vraag 'nee'. We vinden weliswaar veel samenstellingen als de bovengenoemde (samengestelde bijvoeglijke naamwoorden die bestaan uit een zelfstandig naamwoord en een tegenwoordig deelwoord), maar daarmee kunnen we nog geen uitspraak doen over *alle* mogelijke combinaties. We moeten juist per geval bepalen of de woorden een samenstelling vormen. En daarvoor hebben we de verschillende naslagwerken nodig.

In grammatica's vinden we over deze kwestie dat een combinatie als *kosten besparen* (lijdend voorwerp en werkwoord) in veel gevallen aaneengeschreven kán worden als we van het werkwoord een tegenwoordig deelwoord maken (*kostenbesparend*) en dat we op deze manier veel nieuwe samengestelde bijvoeglijke naamwoorden kunnen vormen. De grammatica's zeggen dus alleen iets over het procédé van de vorming van deze woorden. Dan zijn er taaladviesboeken die adviseren deze bijvoeglijke naamwoorden aaneen te schrijven als het bijbehorende zelfstandig naamwoord één woord is: *kostenbesparing* schrijven we aaneen, *kostenbesparend* dus ook. Vervolgens komen we in de woordenboeken vele voorbeelden tegen van dergelijke bijvoeglijke naamwoorden: *brandwerend, waarheidlievend, waterafstotend*, enz., enz. Allemaal aanwijzingen dat we in dit soort gevallen vaak met samenstellingen te maken hebben. Soms is er nóg een aanwijzing: een samenstelling als *oogverblindend* heeft een betekenis die niet zomaar uit de delen *oog* en *verblindend* valt af te leiden; ook dat kan een kenmerk zijn van samenstellingen. Ten slotte kan het helpen om te letten op de klemtoon: als twee woorden een samenstelling vormen, horen we vaak één hoofdklemtoon (het zogenoemde eenheidsaccent). *Kreukherstellend* heeft bijvoorbeeld duidelijk één hoofdaccent.

Moelijk in een regel te vangen

Met deze 'regels' komen we een heel eind. Als een woordcombinatie aan geen enkele van deze kenmerken tegemoet komt, is het moeilijk vol te houden dat ze een samenstelling vormt. *Een koekjesaanbiedende* of *koekjes aanbiedende gastheer* is zo'n geval. Samenstellingen op *-aanbiedend* vinden we niet, een *koekjesaanbieding* betekent iets anders (een bakker kan zijn koekjes in *de* aanbieding hebben), we horen ook geen eenheidsaccent en het woord heeft als samenstelling geen andere betekenis dan 'koekjes aanbiedend'. Niet aaneenschrijven dus. Maar wat te doen met *rekeninghoudend met*? Hier lijkt toch wel sprake te zijn van een eenheidsaccent: *rekeninghoudend*. We vinden niet iets als 'rekeninghouding' in de naslagwerken ('rekeninghouder' betekent weer iets anders), wel zeer veel samengestelde bijvoeglijke naamwoorden op *-houdend* (maar die zijn weer allemaal van het type *ijzerhoudend* en *koolzuurhoudend*). Toch maar *rekening houdend*?

Een vraagsteller die in plaats van het gewenste en verwachte antwoord (een eenvoudig 'ja, dit soort woordcombinaties moet altijd aaneengeschreven worden') het bovenstaande verhaal te horen krijgt, moet wel even slikken. Taaladvisering kan dus neerkomen op 'iemand beroven van het veilige gevoel dat hij een taalkwestie heeft gevangen in een regel zonder uitzondering', ofwel ervoor zorgen dat iemand een (te) grove generalisatie loslaat. In dat geval doet een taaladviseur dus meer dan het te voorschijn toveren van het juiste antwoord, en eigenlijk ook weer minder. Meestal toch tot tevredenheid van de vraagsteller. Zolang hij het gevoel heeft dat er 'regels' zijn die houvast bieden, verliest hij de moed niet.

Een voorbeeld van een taalverschijnsel dat zich – tot grote ergernis van sommige bellers met de Taaladviesdienst – niet (of

nauwelijks) door regels laat sturen, is de ontwikkeling van de taal. We krijgen dan ook vaak telefoontjes van mensen die verontwaardigd zijn over de teloorgang van het (correcte) Nederlands. Hun klacht is meestal dat niemand meer goed Nederlands schrijft, om over het mondelinge taalgebruik nog maar te zwijgen. De 'vraag' aan ons is dan meestal: 'U behoort toch tot een vereniging die iets tegen taalverloedering doet? Doe dat dan ook!'

Het gaat deze verontruste taalgebruikers vaak om de invloed van andere talen op het Nederlands. Sommigen vinden bijvoorbeeld nog steeds dat *meerdere* een verwerpelijk germanisme is, terwijl alles erop wijst dat dit woord vaste voet aan de grond heeft weten te krijgen in het Nederlands. Soms is het zelfs onvervangbaar door een 'echt Nederlands' woord als *meer* of *verschillende*. Dat is voor ons een overtuigend argument voor de bewering dat een woord inmiddels tot de Nederlandse woordenschat behoort.

Ruggegraatloze houding?

Was men vroeger vooral bang voor Duitse invloed, de laatste jaren bekruipt velen de angst dat het Engels een te grote invloed krijgt op het Nederlands. Werkwoorden als *saven*, *timen* en *bungeejumpen* zijn velen een doorn in het oog. Maar wie herkent er nog een anglicisme in *wereldwijd* (worldwide), *meer en meer* (more and more) en *zijn nek uitsteken* (to stick one's neck out)? Het grootste deel van de Nederlandstaligen heeft deze woorden en uitdrukkingen in zijn actieve woordenschat. Degenen die zich eraan ergeren, vormen een steeds kleinere groep. In de jaren veertig viel de taalpurist Charivarius nog over *afwezig* 'absently' in *Hij maakte een afwezige indruk* en over *Kijk uit!* 'Look out!' Niemand ziet hier nu nog een fout in. De Taaladviesdienst zal nog wel bij bijvoorbeeld *vroeger of later*

vertellen dat dit een anglicisme is ('sooner or later'), evenals de constructie met *ooit* 'ever' zoals *Dit is de mooiste film ooit*. Maar gaat het hier om grote fouten? Wat we 'fout' vinden en wat 'goed', is voortdurend in verandering.

Dat taalgebruikers toch graag willen weten wat nú 'goed' is en wat niet, is alleen maar logisch. Wie zijn taalgebruik afstemt op wat nu als goed Nederlands wordt gezien, kan daarmee immers uitdrukken dat hij zorg besteedt aan zijn tekst en dat hij zijn lezers niet voor het hoofd wil stoten.

Uitleg over de ontwikkeling van taal wordt door sommige verontruste taalgebruikers niet opgevat als achtergrondinformatie bij een taalkwestie. Ze vinden dit soort redeneringen een uitingvorm van een ruggegraatloze houding ten opzichte van taalverloeding. Mensen verwachten dat in elk geval het Genootschap Onze Taal nog op de barricaden staat voor het behoud van het 'zuivere' Nederlands. Een van de bellers met de Taaladviesdienst vond dat het genootschap via dagelijkse advertenties in de krant de taalgebruiker op veelgemaakte fouten zou moeten wijzen. Toen hij begreep dat zijn advies niet serieus genomen werd, gooide hij woedend de hoorn op de haak.

Nieuw gezichtspunt

Verreweg de meeste vraagstellers zijn wat soepeler. Ze kunnen ermee leven dat taal nu eenmaal verandert. Toch zijn er ook grenzen aan hun soepelheid: als woordenboeken elkaar tegenspreken, raken zeer velen in verwarring. Als het ene woordenboek bijvoorbeeld bij *voorzover* nog streng vermeldt 'is geen samenstelling' (de grote Van Dale, 1992) terwijl andere naslagwerken (de Herziene Woordenlijst der Nederlandse Taal (1990), Wolters Koenen (1992)) het woord wél aaneen vermelden, slaat de verwarring toe. Wie moet men geloven? In een

woordenboek staat toch hoe het moet? Hoe kunnen woordenboeken dan onderling verschillen?

Alleen al duidelijk maken dat een woordenboek wordt samengesteld door mensen – redacteuren die soms lastige beslissingen moeten nemen over het opnemen van bepaalde woorden en over de schrijfwijze ervan – betekent voor velen een nieuw gezichtspunt. Als we daaraan toevoegen dat geen enkel woordenboek foutloos is, zijn sommigen diep geschokt. Een vraagsteller belde eens met de vraag waarom *linksom* in de grote Van Dale (1992) de betekenis ‘naar de *rechterzijde* kerend of gekeerd hebbend’ heeft; ze had deze zelfde betekenis namelijk al bij *rechtsom* gevonden. Ze vroeg zich af of er iets aan haar richtinggevoel mankeerde, want zoiets kan toch niet fout in een woordenboek staan? Dat kan dus wel, hoe goed een woordenboek ook is.

Ook krijgt de Taaladviesdienst vragen voorgelegd als: ‘Ik vind *olifantenhok* niet in Van Dale, maar *olifantenverblijf* wel. Mag ik *olifantenhok* niet gebruiken?’ Dan betekent onze uitleg – dat er talloze samenstellingen te vormen zijn die niet in de naslagwerken staan maar die toch welgevormd zijn – een opluchting. De woordenboeken kunnen deze samenstellingen niet allemaal opnemen; de samenstellers gaan er zelfs van uit dat de taalgebruiker ze zelf vormt. En dat doen we ook allemaal moeiteloos. Een taaladvies kan dus ook betekenen dat mensen ervan doordrongen raken dat ze als spreker van het Nederlands al veel weten. In elk geval genoeg om altijd op hun gezonde verstand te vertrouwen, hoe nuttig het ook is om goede naslagwerken te raadplegen.

Gezond-verstandtaal

Taaladvisering mag dan meestal een vraag-en-antwoordspel zijn waarbij een taalgebruiker een vraag stelt en de taaladviseur,

vaak na enig speurwerk, het antwoord geeft, maar het kan ook anders gaan. Bijvoorbeeld als de vraagsteller een ander antwoord verwacht had of als het antwoord niet zo eenvoudig is als hij gewent had. Dan kan zo'n vraag de aanleiding zijn voor een wat algemener advies, bijvoorbeeld 'probeer niet te veel te generaliseren'. Als de vraag alleen maar gesteld werd om daarna het taalgebruik van de hedendaagse jeugd – en niet te vergeten de radio- en tv-presentatoren – aan de kaak te kunnen stellen, volgt er meestal een discussie over wat nu eigenlijk goed en fout taalgebruik is. Sommigen zijn er moeilijk van te overtuigen dat dit aan verandering onderhevig is. Op een advies als 'probeer te aanvaarden dat taal verandert' zitten de meeste vraagstellers niet te wachten. Voor mensen die de moeite nemen stil te staan bij hun taalgebruik is het beste algemene advies misschien wel: 'raadpleeg naslagwerken, maar blijf óók op uw eigen gezonde verstand vertrouwen'. De taal *is* immers van de taalgebruiker.

Roos de Bruyn is een van de taaladviseurs van de Taaladviesdienst van het Genootschap Onze Taal.

STELLING:
VLAANDEREN HEEFT EIGEN TAALPROBLEMEN EN
DAARDOOR EIGEN TAALADVISEURS

De eigen problemen van de
Vlaamse taaladviseur

JOHAN NOOTENS

Vlamingen beweren van zichzelf dat ze Nederlands spreken. Maar als een Nederlandse televisiezender een Vlaams feuilleton uitzendt, dan hebben de kijkers blijkbaar ondertitels nodig om dat vreemde *nee-zulle-menneke*-Vlaams te begrijpen. Je zou daaruit dan ook kunnen afleiden dat de Vlamingen eigen taalproblemen hebben en eigen taaladviseurs nodig hebben. Of is er toch iets meer aan de hand ?

Dezelfde taalproblemen als in Nederland

Wie in Vlaanderen bij een taaltelefoon zit of op een taaladviesbureau werkt, krijgt dezelfde vragen te beantwoorden als zijn of haar Nederlandse collega's. De concrete aanleidingen en voorbeelden komen dan wel uit een andere werkelijkheid en een andere cultuur, maar het gaat hem om dezelfde soort problemen.

De collega-ambtenaren van het Vlaamse Parlement stellen mij bijvoorbeeld spellingvragen over de c/k in *publikatie* en *fotocopie*, de werkwoordsuitgangen in ‘hij heeft dit bestand *gesaved* en het andere *gedeletet*’, de punten en hoofdletters in afkortingen als *B.R.T.N.* of *BRTN*, *PC* of *pc* en *dr* of *dr.*, het hoofdlettergebruik in *Jood* of *jood*, *Kerstreces* of *kerstreces* en *Senaat* of *senaat*, de apostrof in *Dehaenes regering* of *Dehaene’s regering*, het koppelteken in *Vlaams-Brabant* of *Vlaams Brabant*, aaneenschrijven of niet in *ter zake* en *human resources beleid* en de schrijfwijze van staande uitdrukkingen als *te allen tijde* en *terzelfder tijd*.

Net zo goed als wanneer ik in Den Haag of Amsterdam zou adviseren, krijg ik in Brussel onder meer vragen te beantwoorden over:

- de volksvertegenwoordigers *wordt* of *worden* verzocht,
- een aantal ministers *was* of *waren* afwezig,
- niet alleen Claes maar ook Tobback *was* of *waren* aanwezig,
- *ondergewaardeerd* of *onderwaardeerd*, *geherwaardeerd* of *herwaardeerd*,
- de *controlerend* of *controlerende* arts,
- *niet het minst* of *niet in het minst* en *ten minste* of *tenminste*,
- de commissieleden *waarvoor* of *voor wie*,
- het gemeentebestuur en *zijn* of *haar* verkeersbeleid,
- de vN *hebben* of *heeft* besloten dat,
- het is in *uw* aller of *u* aller belang,
- vergeten *hebben* of *zijn*, gevolgd *hebben* of *zijn*,
- *achter* of *voor* een beeldscherm zitten werken,
- hij was *één* (of *een*) van de weinigen die *tegenstemde* of *tegenstemden*,
- de voorzitter is genuanceerder *dan* of *als* de secretaris,
- wij hebben het *ze* of *hen* of *hun* gegeven.

Met andere woorden: je hebt, ook als Vlaams taaladviseur, genoeg aan de Schrijfwijzer of de Taalbaak om de *gevraagde adviezen* te formuleren. Daar blijft het alleen niet bij. Als taaladviseur heb je ook de taak advies te geven over taalproblemen waarvan de taalgebruiker zich niet bewust is, waarnaar hij niet spontaan vraagt. Je wordt, met andere woorden, verondersteld ook *ongevraagd advies* te geven bij teksten.

De Vlaams-Nederlandse varianten

De ongevraagde adviezen van Vlaamse taaladviseurs hebben onder meer betrekking op de Vlaamse eigenaardigheden van het Nederlands. Die eigenaardigheden zijn niet talrijk, maar komen wel frequent voor. Hieronder volgen een paar voorbeelden om te illustreren wat Vlaams-Nederlandse varianten zijn:

- dan *stelt zich de vraag* of hun informatiesysteem wel *op punt gesteld* is (een BRTN-journalist),
- men kan er *zich aan verwachten* dat het Hof dat advies volgt (een hoogleraar Arbeidsrecht),
- de *loonkost* in de textielsector moet omlaag (een Vlaamse minister),
- *omwille van* deontologische redenen wou ik dat systeem niet *naar voor* schuiven (een hoogleraar Nederlandse taalkunde),
- dit voorstel kan niet *weerhouden* worden (een fractieleider in het parlement),
- we *hadden* nauwelijks *gedaan* met eten (het Vlaamse Taalboek Nederlands),
- de regering wil op dit terrein haar beleid *verderzetten* (de Vlaamse premier),
- een zoektocht *doorheen* de Gentse binnenstad (De Standaard).

Veel van die lexicale Vlaams-Nederlandse varianten zijn gallicistisch van oorsprong, en dat maakt ze extra verdacht in de ogen van de kleine maar invloedrijke groep van Vlaamse taalbeschouwers die voor taalzuivering gekozen hebben. Voor de taalzuiveraars bestaat er alleen een Noordnederlandse norm, en bijgevolg is de Vlaamse taalrealiteit problematisch: het Vlaamse Nederlands is voor hen niet meer dan een normloze verzameling archaïsmen, dialectismen, purismen en veel 'Nederfranse ontaal'.

De taalzuiveringstraditie is in Vlaanderen al vrij oud. Al lang voor Heldring zijn strenge stukjes in de NRC begon te schrijven, waren er taaltuiniers actief in de Vlaamse pers om het Vlaamse taalgebruik te wieden. Al lang voor Onze Taal de jacht op de germanismen organiseerde, waren de gallicismen vogelvrij verklaard door de Vlaamse taalzuiveraars. Alleen is de Vlaamse taalrealiteit al die tijd nauwelijks beïnvloed door de standvastige pogingen van de taalzuiveraars om het Vlaams-Nederlands te 'kuisen'. Zowel de hoogleraar Nederlandse taalkunde als de journalist van de BRTN, zowel de premier als de kleuterjuf *heeft gedaan* met eten of gebruikt nog steeds *omwille van* om een reden of oorzaak aan te geven. Vanuit dit standpunt bekeken, houden de Nederlandse taalverzorgers meer rekening met de taalrealiteit. Zolang personeelschefs sollicitatiebrieven mede beoordelen op het correcte gebruik van de schrijftaaltvormen *hen/hun* in 'ik heb hen gezien' en 'ik heb het hun gegeven', zullen de taalverzorgers ook adviseren die schrijftaalregel te respecteren. Maar als morgen zowel de premier als de kleuterjuf, zowel de journalist van Nova als de hoogleraar Nederlandse taalkunde *'hun* hebben dat gezien' heel courant gebruikt, dan zullen de Nederlandse taalverzorgers het gebruik ervan niet langer afraden. Behalve Heldring misschien.

Van taalzuivering naar taalbeheersing

De Vlaamse taaladviseurs zijn een afgeleid produkt van de Vlaamse taalzuiveringstraditie. Tot halverwege de jaren tachtig hebben zij zich bijna exclusief beziggehouden met lexicale afwijkingen van de Noordnederlandse norm. Maar toen kwam de taalbeheersing in de belangstelling (ook al is er anno 1995 nog altijd geen leerstoel Taalbeheersing aan de Vlaamse universiteiten). De Vlaamse taaladviseurs concentreerden hun aandacht niet langer alleen maar op gallicismen, maar hielden zich voortaan ook bezig met zins- en tekststructuur, met de duidelijkheid, de begrijpelijkheid en de functionaliteit van een tekst.

Een klassieker uit een Vlaamse ambtenarenbrief is de beginzin 'Bij deze wordt u medegedeeld dat uw aanvraag niet weerhouden is.' De taaladviseur-oude-stijl veranderde *bij deze* in *hierbij* of *bij dezen* en verving het gallicistische *weehouden* door bijvoorbeeld 'aan uw aanvraag is *geen gunstig gevolg gegeven*'. En dat was dan zijn advies. Tegenwoordig vraag je, als taaladviseur, aan de auteur waarom hij een passiefconstructie gebruikt en je wijst hem erop dat hij zijn negatieve boodschap beter met een 'positieve klem' kan veraangename.

En als iemand je advies vraagt over een folder, dan vraag je je in de eerste plaats af of een folder het geschiktste communicatiemiddel is in dat stadium van een voorlichtingscampagne. Hoort er een aanbiedingsbrief bij? Kun je de folder niet beter vervangen door een brochure of een brief? Welke proefpersonen uit de doelgroep heb je nodig voor de pretest? Als je die vragen beantwoord hebt, kun je je gaan bezighouden met de tekstopbouw zelf en, als je dan nog tijd over hebt, kun je er ook nog de gallicismen uit halen.

Taaladvisering en taalvariëteiten

Elke dag gebruik ik drie taalvariëteiten: mijn moedertaal is een Brabants dialect, mijn werктаal is (Vlaams-)Nederlands en met nogal wat vrienden en kennissen hanteer ik een taal die door de taalzuiveraars schamper ‘verkavelingsvlaams’ genoemd wordt. Een paar keer per dag moet ik kiezen tussen ‘*Gorre ga mei?*’, ‘*Ga je mee?*’ en ‘*Gade gij mee?*’ Dat soort ‘drietalgheid’ komt steeds minder voor, maar diglossie is in Vlaanderen nog een heel gewone zaak, veel gewoner dan in Nederland. (Diglossie is volgens Heleen Kost in haar *Prisma van de taal* (1990) de “situatie waarin in een gemeenschap twee elkaar aanvullende variëteiten van één taal voorkomen, één (een plaatselijk of sociaal gebonden dialect) voor alledaagse doeleinden, en één (de standaardtaal) voor niet alledaagse (bijv. onderwijs, religie, het contact met buitenstaanders enz.)”) Bovendien leren veel Vlamingen de standaardtaal op school uitsluitend via de schrijftaal en gebruiken ze die standaardtaal later vaak ook alleen in ‘schrijftaalsituaties’. Dat leidt er wel eens toe dat ze moeilijk hun stijl kunnen aanpassen aan de situatie. Nogal wat ambtenaren gebruiken hetzelfde, ingewikkelde ‘ambtenarees’ zowel in een regelgevende tekst als in een nota aan de minister, in een memootje aan een collega of in een brief aan een burger.

Die eenstijligheid van het Nederlands van veel Vlamingen is voor een taaladviseur een moeilijke opgave. Het valt nog mee om je collega’s of de vraagstellers te laten aanvoelen dat verschillende formuleringen van eenzelfde boodschap een verschillend effect hebben bij de lezer of luisteraar, maar ze ervan overtuigen dat ook zij kunnen spelen met de standaardtaal, dat ook zij beschikken over verschillende stijlen van diezelfde taal, dat is een hachelijke onderneming.

Het wordt pas echt een hopeloze onderneming als je ondertussen blijft poneren dat de Vlamingen constant ‘fouten’ maken

tegen de standaardtaal, dat ze een 'normloze ontaal' hanteren. Net als de Walen met het Frans en de Oostenrijkers met het Duits, hebben de Vlamingen een dubbelzinnige verhouding met het Nederlands: ze beschouwen het als hun taal zolang ze er maar hun eigen geschiedenis en hun eigen werkelijkheid in herkennen, wat de dominante taalgemeenschap – de Fransen, de Duitsers, de Nederlanders – er ook van denken mag.

De Vlaming heeft geen eigen taalproblemen, de Vlaamse taaladviseur wel.

Johan Nootens is taaladviseur bij het Vlaamse Parlement in Brussel.

STELLING:
90% VAN DE TAALVRAGEN GAAT OVER 10% VAN DE
NEDERLANDSE TAAL; HET GEMIDDELDE TAALADVIESBOEK
KAN DUS EEN STUK DUNNER

Gebruiksvriendelijk of gebruikersvriendelijk?

Over de vragen van de taalgebruiker

YVONNE HALINK

Moet er een streepje na *nood* in *nood(-) en brandinstructies*? Is het *zal* of *zullen de heren worden verzocht*? Doe je mee *met* of *aan* een kleurwedstrijd? Wat is het meervoud van *Daihatsu Charade*? Schrijf je *Randstad* met een hoofdletter? Is het *B.V.*, *bv* of *BV*? Is het *eropuit trekken* of *erop uittrekken*? Hoe breek je *royaal* af? Is het *teveel* of *te veel*? Is het *het* of *de* leaflet? Moet er een *-s-* in *twaalf-volt(s)accu*? Hoe schrijf je *avond + prime + time*? Is het een *persoonlijker* of een *persoonlijkere benadering*? Mag je een zin met *althans* beginnen? Als ik een accent op *tevens* wil zetten, moet dat dan naar rechts of naar links? Kan *Geachte heren Jansen en Pietersen* als aanhef? Hoe zou u *na + bel + instructies* schrijven?

Van dat soort vragen. Daar krijg je er dagelijks gemiddeld 25 van voorgeschoteld bij de Taallijn, tekstbureau en taaladvies-

dienst van de Universiteit van Amsterdam. Vragen waar nogal eens lacherig over wordt gedaan. Niet alleen tegenover Taal-lijn-medewerkers ('Dus jullie houden je de hele dag bezig met de d's en de t's en de punten en de komma's?') maar ook tegenover de mensen die dit soort vragen stellen. Want er zijn toch belangrijker problemen op tekstgebied, nietwaar? Zo verzochten auteurs van taaladviesboeken en docenten van schrijfcursussen geregeld dat 'iedereen toch alleen maar geïnteresseerd is in correct taalgebruik'. En dat het gemiddelde taaladviesboek dus de helft dunner kan. Nu maakt het gros van de mensen zich inderdaad vooral druk over maar een heel klein deel van de Nederlandse taal. Maar of je dat die mensen zwaar mag aanrekenen? 90% van de vragen aan computer-helpdesks gaat toch ook over 10% van de mogelijkheden van een pc? En wat de taaladviesboeken betreft: die moeten niet dunner maar gebruiksvriendelijker.

Fixatie op taalfouten

Waar gebeurd. Een groot bedrijf stuurt twee brochures de wereld in. Brochure 1 is een heldere, aantrekkelijk geschreven tekst met rond de vijftien taalfouten (in tien pagina's). Brochure 2 is een foutloos, maar onsamenhangend en omslachtig geformuleerd verhaal (van veertien pagina's). Het regent klachten. Niet over de omslachtige en bijna onleesbare tekst, maar over de aantrekkelijke brochure met taalfouten. Taalfouten vallen het meest op. Vooral aan teksten die onder grote tijdsdruk worden geschreven (door mensen die tussendoor ook nog andere dingen moeten doen), wordt dan ook vaak maar één kwaliteitseis gesteld: er mogen geen fouten in staan. Een directeur van een groot bedrijf verwoordde het als volgt aan de telefoon: "Onze secretaresses kregen vroeger op school een 9 als ze één taalfout maakten. Van mij krijgen ze een 0." De directeur

in kwestie maakt zich er niet druk over dat de brieven van zijn secretaresses beginnen met 'Refererend aan uw schrijven d.d. ... delen wij u mede'.

Is die fixatie op taalfouten vreemd, gezien alle andere en vaak veel grotere tekstproblemen? Vanuit praktisch oogpunt niet. Taalfouten hebben namelijk tastbare en vervelende consequenties: boze brieven, teksten die opnieuw moeten worden gezet (met bijbehorende kosten), berispingen van de baas, conflicten met klanten, enzovoort. Een slechte tekstopbouw of weinig publieksvriendelijke formulering leidt zelden tot dergelijke commotie. Taalfouten horen bij het uiterlijk van de taal, en net als mensen wordt taal vaak op dat uiterlijk beoordeeld. Daarmee hangt samen dat de regels voor correct taalgebruik het concreetste en grijpbaarste onderdeel van de Nederlandse taal zijn. Over taalfouten kan iedereen meepraten, want we hebben allemaal 'Nederlands' (lees: grammatica) gehad op school.

Anders ligt het met complexere en abstractere schrijfproblemen op het gebied van bijvoorbeeld selectie van informatie, opbouw en stijl. Wil je daar iets aan verbeteren, dan moet je op een 'metamanier' over je eigen tekst kunnen nadenken. Zo moet je onderscheid kunnen maken tussen vorm en inhoud, je moet over criteria beschikken om die vorm en inhoud te beoordelen (voor een specifiek publiek en doel) en je moet opbouw- en stijlproblemen kunnen herkennen en oplossen. Dat zijn dingen die de gemiddelde student Nederlands al moeite kosten, laat staan de 'gewone' Nederlander. Ook mensen die beroepshalve veel schrijven, concentreren zich vaak op de inhoud van hun tekst ('als er maar staat wat erin moet staan'). Slechts weinigen van ons hebben dan ook op school geleerd hoe je op een heldere en aantrekkelijke manier verschillende doelgroepen informeert over ingewikkelde onderwerpen, en dan ook nog in verschillende tekstsoorten (brief, nota, enzovoort). Opstellen schreef je

wel, zo nu en dan. Maar als je die terugkrijgt met opmerkingen als 'niet zo best!' of 'al een stuk beter!' en rode strepen door taalfouten, dan leer je daar niet bijster veel van. Het instrumentarium om de 'grotere' schrijfproblemen te signaleren en op te lossen, krijg je niet aangereikt. En als je niet hebt geleerd om de vinger op de zere plek(ken) te leggen, dan kun je er ook moeilijk vragen over stellen of advies over inwinnen. Dan signaleer je hooguit het effect ervan (de tekst is 'te vaag', 'te ambtelijk', 'moet eenvoudiger', 'moet zakelijker').

Taalproblemen benoemen

Ook wie zich uitsluitend richt op schrijven zonder taalfouten, heeft het al moeilijk genoeg. Niet alleen omdat naslagwerken elkaar tegenspreken, maar ook en vooral omdat je over kennis van taalkundige termen moet beschikken om het antwoord op je vraag te vinden. Dat die kennis vaak is weggezakt, merk je als je achter de telefoon zit bij een taaladviesdienst. Dat stelt je voor een probleem: ga dan maar eens uitleggen hoe het ook alweer zat met de d's en de t's ('Wat is tegenwoordige tijd?', 'Wat is een ik-vorm?') Bij de meeste bellers is nog wel iets blijven hangen. Zo herkent bijna iedereen de term 'bijvoeglijk naamwoord' nog wel, maar weet lang niet iedereen dat *geniete* in *het geniete exemplaar* een bijvoeglijk naamwoord is. Interessant is in dit licht een onderzoekje dat in Taalunie-verband is verricht¹: aan secretaressen, ambtenaren, journalisten en andere mensen die veel schrijven, werd gevraagd om 25 taalfouten te benoemen. De taalfout 'een groep studenten hebben' kenschetsen zij met de volgende trefwoorden: 'meervoud/enkelvoud-probleem', 'een groep', 'relatie onderwerp/werkwoord', 'een aantal', 'vervoeging werkwoorden', 'verzamelnamen', 'verkeerd werkwoord', 'hulpwerkwoord', 'woordgebruik', 'werkwoordsvormen', 'meervoudsvormen zelfstandige naamwoorden',

‘grammaticale fout’, ‘verbuiging’ en ‘persoonsvorm’. De vakterm voor dit probleem, ‘congruentie’, werd door niemand genoemd. De antwoorden bij de andere 24 problemen weken nauwelijks van dit stramien af. Daar kun je als taalkundige of taalbeheerser steen en been over klagen, maar je kunt ook proberen om er rekening mee te houden als je taaladviezen presenteert.

Voor de ‘ontsluiting’ van taaladviezen is cruciaal in elk taaladviesboek voor een breed publiek. Neem Bart Jansen, beleidsmedewerker bij de sociale dienst. Bart gaat opzoeken hoe je *bereide* in de *bereide maaltijd* schrijft. Hij kijkt in de inhoudsopgave van zijn taaladviesboek, en stuit daar op een systematische indeling van de behandelde taalproblemen. En daarmee op termen als *morfologie*, *semantiek*, *woordsoorten*, *spelling*, *interpunctie* en *zinsconstructies*. Waar valt nu *de bereide maaltijd* onder? Bart weet het niet. Dan maar in het register kijken, bij *bereide(n)*. Staat er niet in. En als we nou eens bij de *d* kijken, naar *d* of *dd*? Staat er niet in. Nu bedenkt Bart iets onwaarschijnlijk: *bereide* is hier een bijvoeglijk naamwoord (wie dat weet, weet meestal ook wel dat je *bereide* met één *d* schrijft). Helaas, *bijvoeglijk naamwoord* staat er niet in; in dit boek wordt namelijk de term *adjectief* gebruikt. Ook dat schiet Bart te binnen. Bij *adjectief* treft hij maar liefst dertig paginaverwijzingen naar allerlei soorten adjectieven aan (*relatief*, *objectief*, *absoluut*, *stofadjectieven*, *zelfstandig gebruikt* en ga zo maar door). Bart geeft het op. Gelukkig maar, want op de pagina die hij moest hebben, staat een lange verhandeling over voltooide deelwoorden als bijvoeglijk naamwoord, waarbij dan weer onderscheid wordt gemaakt tussen voltooide deelwoorden van regelmatige en onregelmatige werkwoorden. De meeste mensen ergeren zich dood als ze in de handleiding van een televisie of videorecorder op vergelijkbare barrières stuiten. Want met zo’n handleiding wil je zo snel mogelijk concrete problemen

kunnen oplossen. Zonder dat je naar twintig pagina's wordt verwezen waarop het probleem steeds vanuit een iets andere invalshoek wordt behandeld, zonder over onnodige vaktermen te struikelen en zonder theoretische verhandelingen over het technische reilen en zeilen van het apparaat te hoeven lezen.

Er zijn uitstekende naslagwerken voor mensen die uit de voeten kunnen met grammatica. Die boeken zijn vooral voor vakmensen of het onderwijs geschreven. Degelijke en vrij volledige taalhandleidingen voor 'leken' zijn er echter nauwelijks of niet, en die zouden er wel moeten komen. Want er is behoefte aan. Dat merk je niet alleen als je bij een taaladviesdienst werkt, het blijkt ook uit de populariteit van het Stijlboek van de Volkskrant, dat overigens door mensen uit de praktijk is geschreven. En dat laatste is misschien cruciaal. Want wetenschappers lijken niet altijd feeling te hebben voor het perspectief van de gewone taalgebruiker. Die taalgebruiker zelf hoor je daar vreemd genoeg niet over klagen. Misschien komt dat doordat er een gewichtig waas om taal heen hangt: wie de 'technische' taalfinesses niet (meer) beheerst, moet zich eigenlijk een beetje schamen.

¹ Vernoy, M. (1992), *Experimenteel onderzoek probleemherkenning en -representatie*

Yvonne Halink is uitvoerend directeur van tekstbureau de Taallijn en hoofdredacteur van het naslagwerk de Taalbaak.

STELLING:
EEN WOORDENBOEKMAKER DIENT ZICH VOORALEERST ALS
TAAIADVISEUR OP TE STELLEN

Taaladvies en woordenboek

F. CLAES S.J.

Een woordenboek moet in de eerste plaats de woordenschat van een taal te boek stellen en beschrijven (of vertalen). Het nut en de waarde ervan liggen allereerst in de definities, omschrijvingen en verklaringen (of vertalingen) van de woorden. De lexicograaf neemt het taalgebruik waar en beschrijft de taal van de toonaangevende, 'spraakmakende gemeente'. Toch doen de taalgebruikers zelf op hun beurt een beroep op het woordenboek om te weten hoe het moet: ze raadplegen het (bijvoorbeeld bij scrabbelen) om te zien of een woord 'bestaat', hoe het geschreven wordt, hoe een werkwoord vervoegd wordt, enz. Juist door het verzorgde taalgebruik te registreren geeft de lexicograaf ook advies: hij antwoordt op de vraag wat algemeen als verzorgde taal wordt beschouwd.

Plastic/plastiek als voorbeeld

Voor een voorbeeld ga ik uit van een concrete vraag, in Vlaanderen meer dan eens aan een taaladviseur gesteld, naar wat goed Nederlands is: *plastic* of *plastiek*? *Plastic* is de gewone vorm in Nederland, *plastiek* die in Vlaanderen. Daarnaast zien we echter ook dat *plastic* een Engels woord is dat kan worden aangepast aan het in het Nederlands al langer, in andere betekenissen gebruikte woord *plastiek*.

De eerste taaladviseur die over *plastic* en *plastiek* schreef, is Maarten van Nierop (1964), die wees op de verschillende wijzen waarop het woord in Nederland en in Vlaanderen bekend raakte. In Nederland is *plastic* rechtstreeks aan het Amerikaans ontleend, met de Engelse uitspraak. In Vlaanderen daarentegen is het via het Frans ontleend, zodat het hier in de Franse uitspraakvorm *plastiek* ingeburgerd raakte.

Van Nierop wijst ook nog op een andere invloed. De Centrale Taalcommissie voor de Techniek (CTT) heeft in een woordenlijst (1955) een volstrekte voorkeur uitgesproken voor de vorm *plastiek*. Ze beval aan *plastic* als adjectief te vervangen door *plastieken*, en *plastics* als verzamelnaam door *plastiek*, *plastieken stoffen* of *plastieken*. Het Nederlands Normalisatie-instituut (NNI) heeft in een latere uitgave van deze woordenlijst (1986) de vorm *plastic* opnieuw afgeraden, maar nu *kunststof(-)*, *kunststoffen* (*bekleding*, enz.) in de plaats ervan aanbevolen.

Nog vóór de aanbevelingen van de CTT had de Woordenlijst van 1954 alleen maar de vormen *plastiek/plastieken* en niet *plastic(s)* opgenomen. Van Nierop noemt dit een gevolg van een soort purisme in Nederland: naar uitspraak en vorm, en doordat het woord (in andere betekenissen) reeds lang ingeburgerd is, is *plastiek* 'Nederlandser' dan het Engelse *plastic*.

Van Nierop stelt de vraag: "Zal men erin slagen *plastiek* nu ook als vertaling van *plastic* te doen gebruiken en tevens als bijvoeglijk naamwoord, onderscheiden van *plastisch* 'beeldend,

kneedbaar, enz.?’ Of zal *plastic(s)*, als bijzondere soort ‘plastische stoffen’ het pleit winnen?”

Bij Jan Grauls (1966) lezen we dat het Engelse woord *plastic* bij de aanvang van de twintigste eeuw in Noord-Amerika de zeer speciale betekenis heeft gekregen van een bepaalde soort synthetische stof. Een oudere vorm van kunsthars werd in Amerika uitgevonden door de Vlaming Baekeland en er *bakelite* genoemd, uitgesproken ‘beekelait’. Deze naam werd vernederlandst tot *bakeliet*, met als bijvoeglijk naamwoord *bakelieten*. Hoewel de CTT en de Woordenlijst een zelfde aanpassing voor *plastic(s)* hebben aanbevolen, blijft men in Nederland toch de Engelse vorm gebruiken.

Paul Cockx constateert dat *plastic* en *plastiek(en)* allebei gangbaar zijn als bijvoeglijk én als zelfstandig naamwoord. In de standaardtaal komt *plastic* echter veel vaker voor. Naast vier voorbeelden met *plastic* geeft hij er ook een met *plastieken*, van de Rotterdammer J. van de Wetering uit 1979.

In de uitgaven van de *ABN-gids* van P.C. Paardekooper en in *Nijhoffs Zuidnederlands Woordenboek* (1981) van W. de Clerck zijn *plastiek* en *plastieken* opgenomen als ‘Zuidnederlandse’ varianten tegenover de standaardtaalvorm *plastic*. De Clerck merkt er nog wel bij op: “alleen in zeer plat, volks taalgebruik hoort men wel eens *plastiek*”.

Bij het taaladvies wordt dus algemeen geconstateerd dat de Engelse uitspraak en de schrijfwijze *plastic* de gewone zijn in de Nederlandse standaardtaal. Verscheidene taaladviseurs wijzen er echter ook op dat de in Vlaanderen gebruikte vormen *plastiek* en *plastieken* in Nederland steun vinden zowel in een officiële puristische stroming van de CTT en de woordenlijst, als in de volkstaal.

Wat doen de woordenboeken?

In deze paragraaf geef ik een overzicht van de keuzen die enkele belangrijke woordenboeken van het Nederlands maken met betrekking tot de kwestie *plastic/plastiek(en)*.

Van Dale

In 1950, vóór het verschijnen van de Woordenlijst, neemt Van Dale alleen *plastic* als zelfstandig naamwoord op, in de Engelse vorm, die de gewone was. In 1961 en 1970 verwijst hij echter bij *plastic* alleen nog maar naar *plastiek* en *plastieken*, waar hij alle uitleg geeft. Zo richt hij zich blijkbaar naar de Woordenlijst, die alleen maar *plastiek(en)* erkent.

In 1976 en 1984 (Grote Van Dale) staan de vormen *plastic*, *plastiek* en *plastieken* naast elkaar met voorbeelden, zowel bij *plastic* als bij *plastiek*, dat nu ook als bijvoeglijk naamwoord is opgenomen. Bij *plastic* wordt opgemerkt: "niet in Wdl." en in 1984 ook: "thans gebruikelijker dan *plastiek*". Bij *plastiek* staat als voorbeeld *een plastiek bus, koker* en "in deze toepassing ook met een zelfstandig naamwoord aaneengeschreven". In de Grote Van Dale wordt in 1992 *plastiek* 'volkstaal' genoemd, wat ook al in het Handwoordenboek van Van Dale in 1975 stond. In de Hedendaagse Van Dale van 1984 wordt dit zelfstandig naamwoord (maar niet het bijvoeglijk naamwoord *plastieken*) AZN (Algemeen Zuidnederlands) genoemd. In de uitgave van 1991 is deze betekenis van *plastiek* dan weer geschrapt, maar *plastieken* blijft opgenomen zonder een beperkende aanduiding.

Koenen

In 1951 neemt Koenen *plastic* op, en voegt eraan toe "ook, maar niet zo populair: *plastiek*, b.v. *plastieke(n) haarkammen*". In 1960 is dit geworden: "in de volksmond ook *plastiek*, b.v. *plastieke(n) haarkammen*". Hierover schreef Van Nierop: "dat

is thans (1963) nauwelijks meer het geval!" Toch bleef deze toevoeging, in 1974 nog aangevuld met het bijvoeglijk naamwoord *plastikken* en het voorbeeld *plastikken jas*, in de volgende uitgaven behouden, tot in de Grote Koenen van 1986. In het Handwoordenboek van 1992 werd ze geschrapt.

Verschueren

In 1950 en 1956 vermeldde het Vlaamse woordenboek Verschueren alleen de vormen *plastic* en *plasticen*, niet in de eerste plaats omdat dit de Vlaamse vormen zijn (pater Verschueren stelde zich radicaal op het Noordnederlandse standpunt), maar vooral vanuit een puristisch standpunt, omdat deze vormen aan het Nederlandse spellingsysteem zijn aangepast. In 1950 had Verschueren juist een eigen progressief spellingsysteem ontworpen, dat hij in 1956 aanpaste aan de progressiefste vormen van de intussen verschenen woordenlijst.

Toen het woordenboek van Verschueren in 1961 aan de officiële spellingvoorschriften werd aangepast en zo de spelling van vreemde woorden er minder in vernederlandst werd, kwam ook de vorm *plastic* erin. Net zoals in de Grote Van Dale van hetzelfde jaar werd daar alleen maar verwezen naar *plastic* en *plasticen*, waar verklaringen en voorbeelden werden gegeven.

In mijn bewerkingen van dit woordenboek in 1979 en 1991 heb ik integendeel bij *plastic* en *plasticen* verwezen naar *plastic*, waar ik verklaringen en voorbeelden gegeven heb.

De taak van het woordenboek

Normatieve richtlijnen kunnen in een woordenboek hoogstens pas na de beschrijvende taak op de tweede plaats komen. In een woordenboek van het Algemeen Nederlands moet een lexicoograaf in de eerste plaats constateren dat *plastic* de gewone gebruikelijke vorm is en aan deze vorm voorrang geven. Bij de

minder gewone vormen *plastic* en *plastieken* moet hij verwijzen naar *plastic*. Ook al geeft hij persoonlijk om puristische redenen de voorkeur aan vernederlandste vormen, toch mag hij de werkelijkheid niet miskennen door *plastic* niet op te nemen. Zoals Van Nierop opmerkt, heeft de Woordenlijst van 1954 dit gedaan.

Ook het Nederlands Normalisatie-instituut miskent, nog in 1986, het feitelijke verzorgde taalgebruik wanneer het bijvoorbeeld *folder* wil vervangen door 'vouwblad, strooibiljet', *logo* door 'beeldmerk, embleem, vignet', *multinational* door 'multinationale onderneming' en *walkman* door 'loopradio'.

Wanneer een woordenboek taaladvies geeft, doet het dit niet door zulke normatieve richtlijnen, maar door het algemeen aanvaarde verzorgde taalgebruik op te nemen. De constatering van dit taalgebruik is dan ook de eerste taak van een lexicograaf.

Literatuur

- *Algemene Woorden. Woordenlijst*. Centrale Taalcommissie voor de Techniek, N 5050, 's-Gravenhage, februari 1955; *Id.* Nederlands Normalisatie-instituut, NEN 5050, Delft, april 1986.
- Cockx, P. (1989), *Taalwijzer*. 2de druk. Leuven, p. 299.
- Grauls, J. (1966), *Taalcocktail*. Hasselt, pp. 143-144.
- Nierop, M. van (1964), *Woordjes sprokkelen. Uit de Taaltuin III*. Antwerpen/Amsterdam, pp. 94-96 (in de krant *De Standaard* verschenen in augustus 1963).

Dr. F. Claes S.J. is lexicograaf en onder meer hoofdredacteur van het woordenboek van Verschuieren.

Wegwijzer voor onzekere schrijvers

Een gesprek met Jan Renkema

PETER BURGER

De deur van zijn werkkamer op de Tilburgse Letterenfaculteit is aan de binnenkant behangen met citaten over taal, ter bemoediging van studenten die zijn spreekuur verlaten. Het zijn motto's van iemand die weet hoe broos het begrip is dat taal tussen mensen schept: 'Speech is but broken light upon the depth of the unspoken' (Eliot). Een paar jaar geleden schreef Jan Renkema een boekje over de waarde van stilte. Tijdens het gesprek onderbreekt hij zichzelf regelmatig met de vraag: "Zeg ik het zo wel duidelijk?"

De man die als auteur van de Schrijfwijzer voor veel Nederlanders het vleesgeworden taalgezag belichaamt, heeft uiterlijk weinig van een wetgever: een jongensachtige 47-jarige met een stem die weliswaar lager is dan die van Maarten 't Hart, maar toch een octaaf of wat hoger dan de bastoon van het gezag.

Ondanks de waarschuwing van Goethe op de deur – 'Ein jeder, weil er spricht, glaubt, auch über die Sprache sprechen

zu können' – praten we over taal, en over de grenzen van zijn taak als taaladviseur. Renkema verzet zich tegen de tegenstelling tussen de wetenschapper die beschrijft en de schoolmeester die voorschrijft: hij wil niets verbieden, maar helpt onzekere schrijvers om zich aan de normen te houden. "Ik kom uit een onderwijsfamilie. Als student heb ik in een buurtcentrum gewerkt om kinderen van de straat te houden en met hun huiswerk te helpen." Eigenlijk is Jan Renkema niet zozeer de schoolmeester als wel de buurtwerker van schrijvend Nederland.

Nu de derde editie van de Schrijfwijzer gepubliceerd is en ook de 'Leidraad' bij het vernieuwde Groene Boekje voltooid is, vindt Jan Renkema tijd voor een oude liefde: met een bevriende monnik vertaalt hij het Hooglied uit het Hebreeuws. Aan het begin van zijn carrière solliciteerde hij tevergeefs naar een baan als vertaler van *Groot nieuws voor u*, de bijbel in gewonemensentaal. Renkema: "Ik had me in mijn studie Algemene Taalwetenschap beziggehouden met de samenhang tussen taal en wereldbeeld, en de vraag in hoeverre je een tekst van de ene cultuur naar een andere kunt vertalen. Veel vertaaltheorie is ontwikkeld naar aanleiding van bijbelvertalingen."

Zijn bestemming vond Renkema als vertaler binnen een taal, toen hij in 1975 als lid van Anne Vondelings Commissie Duidelijke Taal de Troonrede herschreef in verstaanbaar Nederlands. Een onderzoek naar de eigenaardigheden van ambtenarentaal mondde uit in een proefschrift, *De taal van Den Haag* (1981), en een handboek, de Schrijfwijzer (1979), dat zich in opeenvolgende drukken ontwikkelde tot het Nederlandse standaardwerk op het gebied van correct en duidelijk schrijven. De derde editie van de Schrijfwijzer is nog meer dan de twee voorgaande een naslagwerk: zakelijker, vollediger, duidelijker. Eind 1995 ging het kwartmiljoenste exemplaar van Renkema's vraagbaak over de toonbank.

Voor veel mensen ben je de man van de Schrijfwijzer.

“Een collega heeft wel eens gezegd: ‘Dat zal je voor je leven blijven achtervolgen: Jan *Schrijfwijzer* Renkema.’ Maar de Schrijfwijzer is geen levensvervulling. Ik heb het zelf altijd als een bijbaantje gezien. De kern van mijn werk bestaat uit onderzoek naar stilistische variatie en tekstbegrip. Een klein voorbeeld. Maakt het wat uit of een schrijver informatie in een hoofdzin of in een bijzin stopt? Vergelijk *Jan gaat niet naar school, omdat hij ziek is* en *Jan gaat niet naar school. Hij is ziek*. En wat is het effect van een andere volgorde: de bijzin vooraan of achteraan? Vergelijk het eerste voorbeeld met *Omdat Jan ziek is, gaat hij niet naar school*.

Ik heb ook niet zo veel persoonlijks te zeggen in de Schrijfwijzer. Het persoonlijke element is althans na de eerste editie veel meer op de achtergrond geraakt. Ik heb mezelf meer kunnen uitleven in *Taal mag geen belasting zijn*, een onderzoek naar de brieven van de Belastingdienst, en in *Discourse studies*, de Engelse bewerking van mijn inleiding in de tekstwetenschap, die tot mijn niet geringe trots ook in Japan collegestof is.

Het leukste aan de Schrijfwijzer vind ik het uitleggen van iets heel onoverzichtelijks: de drieëndertig regels voor de komma, hoeveel spaties je moet gebruiken in *er van op aan kunnen*, enzovoort. Als de uitleg dan ook nog prettig leest, ben ik helemaal tevreden. Ik hoop dat de lezer bij de uitleg van die vervelende regels voor de tussenletter n in de lach schiet bij een speciaal voor de gelegenheid verzonnen onzinnig voorbeeld.

Veel mensen zijn heel veel tijd kwijt met in mijn ogen vaak triviale kwesties. Toen er vorig jaar een wet verscheen waar de afkorting *mr* zonder punt in stond, werd ik daar in één week twintig keer over gebeld. Ik vind dat puntfetisjisme, maar de onzekerheid die daaronder zit, intrigeert me. Als ik de Schrijfwijzer niet in dat licht zou kunnen zien, zouden vooral de hoofdstukken over spellingregels en leestekens voor mij een verzameling vreselijk vervelende regeltjes zijn. Of je *middels* wel

of niet mag gebruiken – ik lig daar niet wakker van. Je kunt je tijd beter besteden aan waar het echt om gaat: welk doel moet ik bereiken met deze tekst? Wat verwacht de lezer van mij?”

Voor veel Nederlanders heb jij het laatste woord in taalkwesties. Hoe zwaar weegt die verantwoordelijkheid?

“Die verantwoordelijkheid is steeds zwaarder gaan wegen. In de begintijd had ik nog niet door welk effect mijn woorden hadden. Heldring belde een keer om te vragen of iets een germanisme was. Ik gaf net een kind de fles en maakte me ervan af met: ‘Ik denk het niet hoor.’ De volgende dag las ik in de NRC dat het woord waarschijnlijk geen germanisme was.

De autoriteit van de Schrijfwijzer is in de loop der jaren steeds groter geworden. Voor deze derde druk heb ik daarom veel mensen geraadpleegd, bijvoorbeeld over de vraag of *Jood* met een hoofdletter moet. Ik heb daarover gecorrespondeerd met gezaghebbende leden van de Joodse gemeenschap en op grond daarvan het advies aangepast. Ook uitspraken over andere talen zijn voor mij belangrijker geworden: Wat zegt Duden voor het Duits? Wat zeggen de Angelsaksische Style Manuals?”

Het viel me op dat je bij de behandeling van de klassieke grammaticale fouten behoudender bent geworden. In de vorige editie was je minder streng over ‘de reizigers worden verzocht’ en ‘die jongens mankeren niets’: de fout was al ‘zo ingeburgerd, dat bijna niemand meer erover valt’. Nu beveel je ‘... wordt verzocht’ en ‘... mankeert niets’ aan. Is dat geen stap achteruit? Overdiep vond al in 1943 dat ‘de reizigers worden verzocht’ niet misstond in beschaafd taalgebruik.

“Voor deze derde editie heb ik veel overleg gevoerd met collega-taaladviseurs in Nederland en Vlaanderen omdat ik vind dat je zo veel mogelijk moet proberen één lijn te trekken. Met de constructie *De reizigers wordt/worden verzocht* heb ik heel lang gezeten. Veel taaladviseurs keuren hier het meervoud af. Ook

woordenboeken zijn weer terug bij het enkelvoud, en op de perrons horen we weer *wordt*. Mijn persoonlijke mening doet hier minder ter zake.”

Leg je zo geen kunstmatig systeem op aan de taal? Ik hoor niets vreemds in ‘ik mankeer niets’, ‘hij wordt tekortgedaan’ en ‘jij past die schoen niet’, maar wel in ‘de twijfelaars werd de mond gesnoerd’. Net als bij andere taalveranderingen zie je die constructie geleidelijk verdwijnen.

“Het gaat om één categorie van zinnen waarin de oude datief niet meer herkend wordt. Omdat ik geen uitzondering wil maken in die categorie, keur ik ook ‘ik mankeer niets’ en ‘zijn verwachtingen werden de bodem ingeslagen’ af. Een belangrijk argument was dat lezers die de fout horen, er zwaar over vallen. Ik heb wel overwogen om te zeggen: ‘Eigenlijk is de datief hier historisch gezien beter, maar tegenwoordig doen veel mensen het anders.’ Misschien heb ik hier toch een fout gemaakt. Een soort overreactie op het verwijt dat ik vroeger wel eens kreeg: Die Renkema doet geen duidelijke uitspraken, die zegt altijd: laat uw eigen taalgevoel beslissen.”

Bij afzonderlijke woorden, zoals het klassieke koppel *omdat* en *doordat*, ben je liberaler.

“Dat is een semantische kwestie. Die woorden worden al eeuwen door elkaar gebruikt. Ik heb een grens getrokken bij de grammaticale structuur van de zin, al maak ik wel een paar uitzonderingen. *Bijgaand vindt u...*, bijvoorbeeld, dat mag, dat is een conventionele formulering.”

Je beroept je dus op het heersende gebruik om zinnen goed te keuren waarin *omdat* een oorzaak aanduidt. Maar bij *hij scheptelschiep behagen in...* schrijf je: “Zelfs gezaghebbende schrijvers verwarren deze betekenissen, maar het is *schepte-geschept*.” *Waarom niet beide mogelijkheden goedgekeurd, juist*

omdat zelfs gezaghebbende schrijvers de twee vormen niet uit elkaar kunnen houden?

“Omdat ook *schepte-schiep* een voorbeeld is van zo’n grammaticale fout. Wat ik nagestreefd heb in mijn adviezen, is een grootste gemene deler. Bovendien wordt de Schrijfwijzer gebruikt om discussies te beslechten tussen bijvoorbeeld redacteur en auteur. Daarom heb ik er niet bij gezet: ‘maar die fout is niet zo erg’. Anders slaan mensen dit boek op en kunnen ze nog beide kanten op.”

Verzet je je in sommige gevallen niet tegen een onomkeerbare ontwikkeling?

“Ik geloof niet dat dát de kwestie is. Het gaat er niet om wat ik van een bepaalde ontwikkeling vind. Taalkundigen – en ik met hen – vinden die ontwikkelingen juist heel interessant. Persoonlijk heb ik niets tegen *Hun hebben dat gedaan*. Ik vind hier het onderscheid tussen *hun* voor personen en *ze* voor zaken helemaal niet zo gek. Maar een taaladviseur kan zo’n constructie anno 1995 niet aanraden, want lezers vallen over zo’n fout. En als lezers over zoiets vallen, letten ze minder op de inhoud van de tekst. Je kunt natuurlijk zeggen dat lezers niet over zoiets moeten vallen. Maar als auteur van een naslagwerk voor schrijvers heb ik niet de behoefte lezers op te voeden.”

Heb je nooit de aanvechting om voorop te lopen en te zeggen: laten we niet meer zo zwaar tillen aan die oude schoolregel over – ik noem maar wat – *hen* en *hun*?

“Ik denk dat dat in normkwesties niet kan. Door eigenmachtig normen te willen veranderen, ontkracht je de essentie van normen: die zijn bedoeld om zekerheid te bieden. Een normeerder moet het taalgebruik volgen. Daarom was Paardekooper ook fout door *groter als* aan te bevelen. Waarom adviseer ik om *groter dan* in plaats van *groter als* te schrijven? Omdat dat een schibbolet geworden is. Als het lezers opvalt dat je *groter als*

schrijft, denken ze eerder dat je dom bent of dat je argumenten niet kloppen. Natuurlijk heb ook ik een oordeel over zo'n onzinnige gedachte. Maar dat is niet relevant, want *groter als* heeft nu eenmaal dat effect. Ik vind twee verschillende sokken wel grappig, maar het wordt bij een officiële receptie wel afgestraft.

Ik schrijf dus geen normen voor, maar ik beschrijf de normen. De kans bestaat wel dat die beschrijving ook normatief wordt, doordat er zoveel exemplaren van een boek in omloop zijn; mensen gaan zich ernaar richten."

Het is dus een kwestie van etiquette? Zoals je in sommige kringen niet *gebakje* maar *taartje* zegt.

"Dat is de helft van het verhaal. De andere helft betreft het effect van de eerste indruk. De eerste indruk is vaak bepalend, niet alleen op een receptie maar ook bij een tekst. Daarom is de aandacht voor details ook zo belangrijk. Er zijn wel eens tekstschrijvers die vragen waarom ik zo lang bezig kan zijn met het mogelijke verschil tussen *ieder mens* en *elk mens*, met de functie van de puntkomma, enzovoort, enzovoort. Tekstverzorging is niet alleen maar taaletiquette. En veel taalgebruikers willen nu eenmaal antwoord op al die kleine kwesties."

Is de Schrijfwijzer behoudender geworden?

"Nee, op sommige punten ben ik juist genuanceerder dan vroeger. In de eerste druk vond ik nog dat je nooit tangconstructies moest gebruiken. Nadat ik onderzoek had gedaan naar de invloed van tangconstructies bij het lezen, heb ik dat in de tweede editie aangepast: niet iedere tangconstructie is even storend voor het begrip. Tangconstructies kunnen zelfs een goede functie hebben: informatie van minder belang zet je tussen de grijpers. In de derde editie heb ik dat nog verder uitgebouwd. Dit is een voorbeeld van eigen studie; bij andere verschijnselen steun ik ook op bevindingen van collega-onderzoekers.

Ik heb nu ook veel meer mijn best gedaan om vrije variatie te verklaren. Vroeger dacht ik bijvoorbeeld dat het verschil tussen *Hij zei dat hij gekomen was* en *...was gekomen* vrij was, of regionaal bepaald, en adviseerde ik: 'Vertrouw op uw eigen gevoel voor ritme en welluidendheid.' Dat blijkt veel ingewikkelder en fijnmaziger in elkaar te zitten, net als de e bij bijvoeglijke naamwoorden en telwoorden. In *Veel ouders zullen dit niet begrijpen* gaat het om een aantal, een collectief. Maar als het om individuele personen gaat, schrijf je *vele*: *Vele ouders hebben wij bij de opening mogen begroeten*. Een meisje heeft *veel sproeten*, niet *vele*, maar iemand heeft *vele redenen* om niet te komen – het gaat om verschillende redenen.

Het onderscheid tussen het geheel (het collectieve) en de delen (het distributieve) speelt naar mijn mening ook een rol bij verschillen als *een aantal mensen komt/komen* en *drie jaar/jaren*, en ook bij *elk/ieder*. Zo kun je verschillende variaties vanuit één invalshoek behandelen. Dat vind ik heel leuk; op dit punt hoop ik nog meer vorderingen te maken.

Je zult zelden woorden vinden die precies dezelfde betekenis en gebruikswaarde hebben. Het principe van Von Humboldt – taal streeft ernaar dat iedere vorm een eigen functie heeft – is in de derde editie meer een uitgangspunt geworden voor me."

De Schrijfwijzer wordt juist voor spelling en zinsbouw geraadpleegd. Krijgen zaken die de communicatie het minst storen niet nog steeds de meeste aandacht? Schrijft Nederland beter dan vóór de Schrijfwijzer?

"Nee, die illusie heb ik niet. Schrijvers die niet goed weten wat ze willen zeggen en die zich geen voorstelling kunnen vormen van hun publiek, die worden er niet wijzer door. Op zijn best zorgt de Schrijfwijzer dan voor wat taal-make-up, een beetje tekstlifting. Maar varkensogen worden ook niet mooier door mascara, en een slecht ingerichte kamer wordt niet gezelliger als je een plintje verft. Dit boek is vooral een naslagwerk met

adviezen voor goed taalgebruik en antwoorden op honderd-en-een vaak lastige vragen over taal. Zo kunnen schrijvers zich beter concentreren op hun eigenlijke taak.”

Peter Burger is publicist en freelance journalist.

STELLING:
PROFESSIELE SCHRIJVEN LEER JE NIET UIT TAALADVIES-
BOEKEN, MAAR DOOR INTENSIEVE SCHRIJFCURSUSSEN

Leren schrijven is meer dan een taaladviesboek hanteren

JOEP JASPERS

Ze zijn er ongetwijfeld: mensen die entomoloog geworden zijn door boekjes over insecten te bestuderen. En vele neerlandici hebben in hun studie en daarna weinig meer dan boeken gezien. Dus waarom zou je geen professioneel schrijver kunnen worden door taaladviesboeken te bestuderen? Waarom zou je daar een opleiding of professionele training voor nodig hebben?

Laten we – voor we die vraag beantwoorden – eerst eens kijken naar de mensen om wie het gaat en wat van hen als ‘professionele schrijver’ verwacht wordt. Dan kunnen we ons daarna afvragen wat die professionaliteit zoal in de weg staat en wat je eraan kunt doen. De vraag of een adviesboek die klus in zijn eentje kan klaren, krijgt dan gaandeweg wel een antwoord.

Opleiding voor, opleiding na

Professionele schrijvers zijn mensen die voor hun vak veel en

veeleisende teksten schrijven. Sommigen van hen hebben tijdens hun studie een behoorlijke schrijfopleiding gehad: journalisten, voorlichters, en de nieuwe generatie tekstwetenschappers en taalbeheersers. Zij kunnen ook vaak prima uit de voeten met een taaladviesboek: ze weten hoe ze er wat in moeten opzoeken. Maar juristen, accountants, organisatie-, belasting- of automatiseringsadviseurs, beleidsmedewerkers, controllers, en vele anderen die vaak 30 tot 50 en meer procent van hun tijd besteden aan het schrijven van teksten voor cliënten binnen of buiten hun eigen bedrijf? Zij hebben tijdens hun opleiding vaak nauwelijks een letter op papier gezet. Laat staan dat ze hebben leren schrijven. Zij kunnen ook weinig beginnen met taaladviesboeken. Velen van hen vinden ze ongetwijfeld leuk als verzameling taalanekdotes, en zijn zelfs geabonneerd op Onze Taal, maar ze zullen er nooit door leren schrijven, omdat ze geen ondergrond hebben waarop die adviezen kunnen gedijen. Zij hebben méér nodig. Zelfs meer dan een 'intensieve' schrijftraining.

Het is op zichzelf overigens geen onoverkomelijk probleem dat deze professionals tijdens hun studie zo weinig aan hun schrijfvaardigheid hebben gewerkt. Zolang ze immers niet in de praktijk ervaren waarom professioneel schrijven zo lastig is, welke fouten ze maken, waarom lezers hun teksten verafschuwen of er juist plezier aan beleven, zo lang zal bij velen de motivatie ontbreken om echt te leren schrijven.

Een aantal technische zaken zoals spelling, zinsbouw, en de opzet van een grove tekststructuur moeten in het reguliere onderwijs aan de orde zijn geweest. Maar de manier waarop je een zakelijke tekst aanpast aan de lezer, hem precies geeft wat hij nodig heeft, de wijze waarop je je tekst gebruikt om je vak te vertalen voor de leek die de resultaten ervan moet gebruiken, die zaken leer je alleen in de praktijk van je vak. En op dat moment worden gerichte schrijfopleidingen van groot belang,

zowel voor de schrijver zelf als voor de organisatie waarin hij werkt. Zulke opleidingen worden vaak aan een extern bureau overgedragen.

Vanuit die positie heb ik samen met mijn collega's in de afgelopen jaren een groot aantal schrijfopleidingen ontwikkeld en verzorgd. Daarbij constateren we dat onze taak steeds breder wordt: wil je zo'n opleiding goed aanpakken, dan moet je zowel kunnen omgaan met (een gebrek aan) *individuele* schrijfvaardigheid bij de deelnemers als met de *collectieve* schrijfvaardigheid van de organisatie waarbinnen zij werken.

Individuele schrijfvaardigheid

Opdrachtgevers verwachten van ons als schrijfopleiders dat wij in de eerste plaats individuele schrijfproblemen van cursisten oplossen. Die problemen manifesteren zich vooral in de geschreven teksten: er staat veel meer in dan de lezer nodig heeft, het is niet duidelijk waar de schrijver heen wil, de zinnen zijn te wollig of juist te kort en te inhoudsloos.

De oorzaak daarvan blijkt vaak te liggen in een niet-effectief schrijfproces. Jongere, maar ook veel oudere professionals zien schrijven nog erg vaak als uitsluitend het formuleren van zinnen. Ze beginnen snel te schrijven zonder de tekst te plannen: ze gaan niet van tevoren na wat ze eigenlijk precies met hun tekst willen bereiken, hoe ze hun tekst daarvoor moeten opbouwen, en wat er wel en niet in thuishoort. Soms hangen ze hun tekst op aan de structuur van een bestaande tekst (van een collega); dat leidt echter weer tot sterk routinematige verhalen. Ook de revisie beperken ze graag tot een minimum: ze herzien inhoudelijke zaken, spelling en zinsbouw. Maar de structuur, de alinea-opbouw en de vraag of de tekst een goed middel is geworden om het doel te bereiken, komen niet meer

aan de orde. Bovendien blijkt het erg lastig te zijn tijdens de revisie je eigen fouten te herkennen.

Wat kan een opleider doen om een dergelijk proces te verbeteren? Wat leidt eigenlijk tot betere teksten?

Van planning tot formulering

Het best leerbaar blijken planningstechnieken te zijn, en vooral die waarbij de schrijver uitgaat van vragen die hij in zijn tekst voor zijn lezer moet beantwoorden. Die technieken zijn ook het meest succesvolle onderdeel van onze schrijftrainingen. We passen ze toe op verschillende niveaus in de tekst. Ik geef twee voorbeelden.

1) Veel professionals hebben de neiging in hun teksten 'alle kanten uit te gaan', ze verliezen de lijn van hun tekst uit het oog. Dat leidt bij lezers terecht tot stevige irritatie. De oorzaak is bij sommige schrijvers dat ze hun hele onderzoek op papier zetten; daarbij hebben ze onbewust het gevoel dat hun lezer ook alle zijwegen moet kennen die zij zelf tijdens hun onderzoek hebben bewandeld. Quod non. Anderen verliezen tijdens het schrijfproces de oorspronkelijke doelstelling van het stuk uit het oog: ze krijgen tijdens het lezen nieuwe ideeën en redeneren daarop door.

Wij leren beide groepen werken met het concept van een *centrale vraag* (vgl. Overduin 1991): die vraag moet aan het eind van die tekst beantwoord zijn, en alle informatie in de tekst moet in dienst staan van dat beoogde antwoord. Een tekstopzet vanuit een gerichte centrale vraag maakt het mogelijk een complexe tekst op het hoogste niveau heel controleerbaar te plannen. De tekst wordt daardoor veel helderder en beknopter. Een dergelijke techniek druist echter in eerste instantie in tegen de intuïtieve schrijfpraktijk van veel deelnemers. De opleider

moet dan een leerproces bewerkstelligen dat die praktijk afbouwt en vervangt door een betere.

2) Ook op het lagere tekstniveau leren we deelnemers succesvol plannen met vragensystemen. Daarbij maken we veel gebruik van *vaste vragensets* (zoals die onder meer zijn ontwikkeld door Steehouder e.a. 1994): Wat is het probleem? Waarom is het een probleem? Wat is de oorzaak? Wat is de oplossing? En ook dat leidt tot aanmerkelijk betere teksten wanneer je ze goed oefent en aanpast aan de gebruikers.

Het moeilijkst leerbaar zijn formuleertechnieken. Sinds het boek *Formuleren* (Onrust e.a. 1993) hebben we op dit punt zeker vooruitgang geboekt, maar formuleertechnieken blijken bij cursisten minder goed te beklijven dan planningstechnieken.

Het probleem zit in de eerste plaats in het creatieve schrijfproces, dat moeilijk te beïnvloeden is (*'Er komt gewoon nooit een fatsoenlijke zin uit mijn handen'*); maar daarnaast is het ook een gevolg van een gebrekkig revisieproces: schrijvers herkennen formuleerproblemen in hun eigen teksten moeilijk. Beleidsmedewerkers zien vaak zelf niet meer dat ze een lastige tangconstructie gebruiken in *De vanwege de de laatste jaren toenemende druk op de overheidsuitgaven stijgende inkomstenbelasting*. Bovendien blijken de variabelen die een rol spelen bij de kwaliteit van formuleringen veel minder gemakkelijk hanteerbaar (en dus leerbaar) dan bij de kwaliteit van tekststructuur.

Een opleider zal moeten afwegen wat voor bepaalde cursisten zal werken en wat zal falen. Daarvoor moet hij oorzaken vinden, en zich niet laten verleiden tot symptoombestrijding. Hij kan dat doen door teksten van cursisten te analyseren, met hen te praten, hen te laten oefenen en commentaar te geven. Alleen dan kan hij herkennen *waarom* iemand slecht schrijft en op grond daarvan suggesties voor verbetering doen. Bij sommige cursisten zullen formuleeradviezen totaal niet werken, zolang

zij niet hun planning hebben verbeterd. Dat soort afwegingen kan een adviesboek nog niet maken.

Collectieve schrijfvaardigheid

Er is nog een reden waarom je professioneel schrijven nooit zult leren uit een taaladviesboek. Schrijven is niet alleen een individuele vaardigheid. Natuurlijk zijn er mensen die individueel zeer schrijfvaardig zijn, maar de meeste professionele schrijvers hebben binnen hun afdeling, dienst of organisatie ook te maken met een *collectieve schrijfvaardigheid*.

Wanneer een opleider daar geen oog voor heeft, zal hij weinig succes boeken. Hij wordt hooguit gezien als een – overigens vrij ongevaarlijke – indringer in de schrijfcultuur van de organisatie waarvoor hij de opleiding verzorgt. Een goed voorbeeld is dat van de schrijftrainingen voor een groep aankomende accountants. We oefenden stijl- en structureringstechnieken waarmee ze hun teksten leesbaarder konden maken. Mijn adviezen op dit punt werden echter regelmatig naar het rijk der zinloosheid verwezen, want ‘mijn directe baas wil nu eenmaal niet dat wij zo schrijven’.

Het opmerkelijke is dan dat die individuele ‘baas’ bij nadere kennismaking bepaald niet de beroerdste blijkt te zijn: hij vindt eigenlijk ook wel dat het anders zou moeten, maar het ontbreekt hem aan moed, of gewoon aan tijd, om iets te ondernemen. Het is voor hem het gemakkelijkst te blijven schrijven binnen die collectieve schrijfvaardigheid waar ook hij deel van uitmaakt. En zijn medewerkers moeten dat dan ook maar doen.

In zo’n geval helpt een (intensieve) schrijftraining, gericht op individuele vaardigheden, nauwelijks. Je moet dan als adviseur de lastige weg gaan waarop je – liefst zeer gestructureerd – de collectieve schrijfvaardigheid van de hele organisatie probeert aan te pakken. Die weg begint bovenaan in de organisatie. Het

is zaak om contact te leggen met het managementteam of de raad van bestuur, en samen met dat gremium vast te stellen 'hoe wij in deze organisatie willen/moeten schrijven'.

De criteria daarvoor bepaal je als opleider zeker niet alleen vanuit je eigen taalkundige vakkennis. Organisaties stellen vaak hun eigen legitieme eisen aan teksten die afwijken van gangbare taaladviesliteratuur. Het gebruik van passieven of naamwoordconstructies kan voor hen uitermate noodzakelijk zijn. Ik moet beleidsmedewerkers soms leren met welke technieken ze bepaalde zaken strategisch *vaag* kunnen weergeven.

De criteria die op deze wijze vanuit de organisatie naar voren komen, zul je als adviseur moeten onderzoeken en eventueel overnemen. Je moet daarmee echter ook voorzichtig zijn. Soms willen organisaties paradoxale elementen in teksten combineren. Accountants die met een tekst een wettelijk verplicht oordeel uitspreken over de administratie van een cliënt, en in dezelfde tekst proberen die cliënt van advies te dienen, komen in de problemen. Daar zul je ze op moeten wijzen.

Is er eenmaal overeenstemming over de uitgangspunten, dan moet je de top van de organisatie als eerste daarin trainen. Je confronteert de managers of de topadviseurs met hun eigen teksten, en pas als zij bereid zijn zich te richten naar het overeengekomen beeld van tekstkwaliteit, ga je naar de lagere niveaus. Het management krijgt dan een voorbeeldfunctie, en kan via beoordeling en gericht commentaar de schrijfkwaliteit van de medewerkers verder verhogen. En dan zie je dat binnen die nieuwe collectieve schrijfvaardigheid ruimte ontstaat voor individuele schrijfvaardigheid.

Dit is overigens geen utopie. Er zijn verschillende organisaties waar we deze strategie inmiddels met succes ten uitvoer hebben gebracht. Dat kost overredingskracht, want hogere managers hebben niet altijd de moed of de tijd om zich met schrijfopleiding bezig te houden (en deze te ondergaan). Alleen wanneer

ze duidelijk zien dat werken aan teksten een vorm van produktontwikkeling is (en dat is het geval in veel professionele schrijfororganisaties) en dat slechte rapporten of offertes hun geld kosten, zijn ze bereid die slag te maken. En dat besef is duidelijk groeiende.

Geen wandelend schrijfadvisboek

Schrijfadvisboeken zijn voor ons als opleiders van groot belang: van Renkema tot Steehouder, van Overduin tot Onrust. Ze brengen ons op ideeën, we gebruiken ze dankbaar bij het samenstellen van cursusmateriaal, en we adviseren ze vaak als achtergrondliteratuur aan cursisten omdat ze heel specifieke vragen kunnen beantwoorden.

Maar we gebruiken ze niet als uitgangspunt: een schrijfadviseur mag zich nooit ontwikkelen tot een wandelend adviesboek. Wil hij dat zijn cliënten zich tot professionele schrijvers ontwikkelen, dan moet hij in de eerste plaats individuele schrijfproblemen en schrijfvaardigheden kunnen analyseren en herkennen. Hij moet aan de hand van teksten en interviews kunnen nagaan waar de oorzaken van die problemen liggen: in de planning, de revisie of het creatieve proces. Daarnaast moet hij schrijvende organisaties kunnen onderzoeken en nagaan waar eventuele collectieve schrijfproblemen liggen. Hij moet samen met het management verbeteringsstrategieën kunnen ontwikkelen en die uiteindelijk ook implementeren.

En vooral hier laten de taaladviesboeken ons en onze cliënten voorlopig nog in de steek.

Literatuur

- Onrust, M., A. Verhagen en R. Doeve (1993), *Formuleren*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.

PROFESSIELE SCHRIJFCURSUSSEN

- Overduin, B.R. *Rapporteren* (1991), Utrecht: Het Spectrum.
- Renkema, J. (1995), *Schrijfwijzer*. 's-Gravenhage: Sdu.
- Steehouder, M. e.a. (1994, derde druk), *Leren Communiceren*. Groningen: Wolters Noordhoff.

*Drs. Joep Jaspers is communicatietrainer bij Vergouwen Overduin
bv te Badhoevedorp.*

STELLING:
JUIST OVER DE BELANGRIJKSTE ONDERDELEN VAN EEN
GOEDE TEKST – DE OPBOUW OF STRUCTUUR – ZIJN
NAUWELIJKS GOEDE TAALADVIEZEN TE GEVEN

Tekstopbouwadviezen in schoolboeken:
over effectiviteit en machteloosheid

ANTOINE BRAET

In de stelling die ten grondslag ligt aan dit artikel, zit de veronderstelling dat 'opbouw of structuur' tot 'de belangrijkste onderdelen van een goede tekst' gerekend moeten worden. Het spijt me, maar daar moet ik tegen protesteren. Althans in een bepaalde, vrij algemene interpretatie van 'opbouw' ('structuur'), ben ik het niet met deze veronderstelling eens.

Geen structuur in het algemeen

Als men met de termen *opbouw* en *structuur*, wat vaak het geval is, zoiets bedoelt als de indeling van een tekst in de grootste samenstellende delen, dan lijkt het mij niet om zo'n belangrijke categorie te gaan. Neem het conventionele patroon van een empirisch onderzoeksverslag: 'vraagstelling, methode van onderzoek, resultaten en discussie'. Dat is een tamelijk triviale zaak.

Doelt men echter met *opbouw* en vooral met *structuur* op – het andere uiterste – de interne organisatie van alinea's, dan word ik inschikkelijk. Volgens mij is die organisatie inderdaad van groot belang.

Met dit onderscheid in 'structuurniveau', respectievelijk aan te duiden met *macro-* en *microniveau*, hangt ook de eigenlijke kwestie samen. Het maakt voor het succes van het schrijfadvisie namelijk nogal wat uit of dit betrekking heeft op het niveau van de gehele tekst of op dat van de alinea. Om meteen mijn stelling te poneren: adviezen voor het inrichten van de totale tekst zijn even gemakkelijk te geven als op te volgen, maar helaas niet zo gewichtig; adviezen voor het organiseren van alinea's zijn lastiger te verstreken en vooral moeilijker op te volgen, maar wel belangrijk.

Deze stelling bedoel ik niet in het algemeen – niets is dwazer dan spreken over schrijfadvisie in het algemeen. De adviescontext waartoe ik me beperk, is het schoolboek. Meer in het bijzonder denk ik aan boeken voor de bovenbouw van havo/vwo, dus aan adviezen voor het schrijven van schoolse tekstsoorten als opstellen en werkstukken. In feite baseer ik me op mijn ervaring als auteur van *Taaldaden*, in zeker opzicht de Schrijfwijzer van de bovenbouw van havo/vwo.

Schrijfpatronen nabootsen

De schrijfadvisie die ik in dat boek geef, nemen onder meer de vorm aan van schrijfprocedures. Dat wil zeggen: van handleidingen om stapsgewijs de inhoud van een opstel of werkstuk te bedenken, die inhoud vervolgens te ordenen, daarna te formuleren en tot slot te presenteren.

In de meest karakteristieke van deze procedures speelt de opbouw, opgevat als macrostructuur, een beslissende rol. Tot

de kern teruggebracht, komt de aanbevolen aanpak namelijk op het volgende neer.

- 1 Vraag je, na een analyse van de schrijfoopdracht, af welk compositiepatroon (= *macrostructuur*) het best bij de opdracht past.
- 2 Bedenk/zoek gegevens om de vaste invulplaatsen – zoals voor- en nadelen – inhoud te geven.
- 3 Formuleer en presenteer de tekst.

Dat levert dan stereotiep gestructureerde beschouwinkjes op over ‘de voor- en nadelen van het wonen op het platteland’, ‘drugsgebruik: problemen en oplossingen’ en zo meer. Volgens sommigen het summum van sufheid, maar volgens mij een zinnige start in de bovenbouw.

Een essentieel onderdeel van deze opbouwdidactiek is dat aan het oefenen met de procedure intensieve analyse van voorbeeldteksten voorafgaat. Voordat de leerlingen zelf geacht worden teksten volgens vaste compositiepatronen te schrijven, moeten ze die patronen leren onderkennen in teksten van anderen. De bedoeling is dat ze deze patronen gaan nabootsen. De totale didactiek is dus tweeledig: eerst mimetisch en dan proceduristisch.

Blijkens een effectstudie van Janssen en Overmaat¹ is een dergelijke didactiek zeer effectief, zowel in relatieve als absolute zin. Dat wil zeggen dat van de vier door hen beproefde experimentele schrijfcursussen de cursus ‘imitatie van compositiepatronen’ de meeste vooruitgang te zien gaf, terwijl het gemiddelde cijfer van de deelnemers aan deze cursus ook bijna een punt uitstak boven dat van leerlingen van de controlegroep die zonder instructie ‘alleen maar’ (evenveel) hadden geoefend, dat wil zeggen: geschreven. De vierdeklassers konden met de gegeven opbouwadviezen niet alleen de opbouw van hun opstellen verbeteren, ook de globale kwaliteit ging er duidelijk door vooruit.

Met andere woorden, er blijken wel degelijk effectieve opbouwadviezen gegeven te kunnen worden. Maar heel veel heb je daar niet aan, ondanks de winst ook in globale kwaliteit, die dit soort adviezen volgens Janssen en Overmaat kunnen bewerkstelligen. Niet alleen is het bereik van dit soort compositiepatronen beperkt, ze garanderen ook niet dat de tekst op meer lokale niveaus een acceptabele structuur heeft – laat staan een aanvaardbare inhoud en formulering. Ik bedoel, je kunt een leerling wel leren zijn opstel over het wonen op het platteland de obligate vorm van een afweging van plussen en minnen te geven, maar dat zal hem niet automatisch weerhouden van het produceren van onsamenhangende alinea's.

Micro- boven macrostructuur

Ik haal een opstel uit mijn leraarstijd te voorschijn om te demonstreren dat ik het niet over denkbeeldige gevallen heb. Het is een eindexamenopstel uit 1975 over de trek van Surinamers naar Nederland, een hot issue destijds en het meest gekozen examenonderwerp op het havo dat jaar. Het opstel is keurig opgebouwd volgens het aangeleerde patroon 'problemen – oplossingen'. Toch schiet de interne structuur van de meeste alinea's danig tekort. Ik citeer een van de alinea's waarin de problemen behandeld worden.

Surinamers bezitten een Nederlands paspoort en beheersen dus ook onze taal. Hierdoor worden ze beter geïntegreerd dan bijvoorbeeld de Molukkers. Maar hiermee is de kous af, want dit is de enige overeenkomst met blanke Nederlanders. Deze laatsten verzetten zich namelijk tegen de komst van hun overzeese landgenoten, omdat zij denken dat hierdoor hun kansen op betere levensomstandigheden kleiner worden. Dit gebeurt o.a. d.m.v. discriminatie.

Dat de schrijver zo'n alinea produceerde, kwam niet doordat hij alleen adviezen over de macrostructuur had gekregen. Via de toen nog gestencilde versie van *Taaldaden* had ik hem wel degelijk ook de nodige richtlijnen over de inwendige bouw van alinea's verstrekt, onder meer adviezen over kernzinnen en hun voorkeursplaatsen, en over het juiste gebruik van verbindingswoorden. In tegenstelling tot het macrostructuur-advies waren die adviezen kennelijk niet aan hem besteed geweest. Dergelijke microstructuur-adviezen zijn, zo blijkt, niet bij machte juist die leerlingen te helpen die ze het hardst nodig hebben: zeg maar, de gebrekkige denkers.

Als men bedenkt dat deze leerling – ondanks de goede macrostructuur – met name door zijn slecht georganiseerde alinea's een onvoldoende voor zijn examenopstel kreeg, dan behoeft het weinig betoog dat de microstructuur tot de 'belangrijkste onderdelen van een goede tekst' gerekend mag worden. Meer scepsis daarentegen verdient mijn suggestie dat opbouwadviezen die zich op dit structuurniveau richten per definitie tot machteloosheid gedoemd zijn. Weliswaar lijkt de 'opvolgbaarheid' op dit niveau altijd geringer dan op het tekstniveau, maar de vorm waarin de adviezen gegoten worden, lijkt er ook wat toe te doen.

Waarschuwingen of imitatie?

Tot en met de huidige editie van *Taaldaden* nemen de adviezen voor het alineaniveau vooral de vorm aan van geboden of waarschuwingen: denk eraan dat je alinea's om één gedachte draaien, denk eraan dat je verwijzingen en verbindingswoorden kloppen en dergelijke. Daaraan worden wat voorbeelden ter verbetering toegevoegd. Dit werkt niet of nauwelijks, net zomin als oefenen met zinnen ter verbetering tot zichtbaar beter geformuleerde zinnen in volgende opstellen leidt. Behalve met

allerlei andere zaken waarop ik hier niet kan ingaan, heeft dit – vermoed ik – te maken met de aard van de adviezen. Geboden en waarschuwingen zijn niet te imiteren, anders dan compositiepatronen die gedemonstreerd zijn aan de hand van overduidelijke voorbeeldteksten. En juist de weg van de imitatie is voor middelbare scholieren de meest begaanbare.

Dit lijkt althans de verklaring voor de doeltreffendheid van de op één na succesvolste leergang van de vier cursussen van Janssen en Overmaat (1990). Bij die aanpak moesten leerlingen stereotiepe alineapatronen imiteren. Net als bij de succesvolste cursus werden de leerlingen eerst vertrouwd gemaakt met een aantal 'vaste structuren', maar nu op alineaniveau: bijvoorbeeld kernzin = hoofdargument + uitwerkende zinnen = subargumenten. Aan het zelf schrijven ging weer het analyseren van voorbeeldalinea's vooraf.

Omdat het bereik van dit soort vaste alineapatronen nog kleiner lijkt dan van tekstpatronen en omdat verstarring hier nog meer dreigt, lijkt deze methode dubieus. Toch zet het succes ervan aan het denken. In elk geval wekt het twijfel aan de tweede helft van mijn stelling en daarmee aan de stelling van de redactie. Dat is pure winst, want wat is stimulerender voor onderzoek dan twijfel aan vastgeroeste overtuigingen?

¹ Janssen T. en M. Overmaat (1990), *Tekstopbouw en stelvaardigheid. Een onderzoek naar de effecten van twee experimentele methoden voor tekstopbouw*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.

Antoine Braet is universitair hoofddocent taalbeheersing aan de RU Leiden.

STELLING:
DE TAALKUNDIGE DIENT DE LEEK BETER
VAN HULP TE ZIJN

Een droom van een taalcursus

INEZ VAN EIJK

Hoe de taalkundige de leek beter van hulp zou kunnen zijn, weet ik niet – ik weet trouwens evenmin hoe ik mij die leek moet voorstellen – maar ik heb wel een idee hoe mijn ideale hulpprogramma er uitziet.

Om te beginnen hoort daar een ideale leek bij, die op eigen kracht naar de training is gekomen en niet door zijn baas is gestuurd. Hij* beseft zijn tekortkomingen, lijdt daar smartelijk onder en wil niets liever dan zijn taalvaardigheid beteren.

Had ik die supergemotiveerde cursist eenmaal in mijn hokje, dan zou ik eerst zijn zelfvertrouwen opkrikken. Dat is nodig, want wat komen er een faalangstige, geblokkeerde stakkerds op taaltrainingen aanzetten; hun 'blocks' doen niet onder voor die

* lees voor *hij, hem, zijn* ook *zij* of *haar*

uit de cartoons van Kamagurka. Ze kregen te horen dat hun brieven en rapporten voortaan anders moesten. Hoe anders? Eh... duidelijker, vlotter, correcter, persoonlijker, zakelijker, kortom: gewoon ánders. Maar het jarenlang werken met krampachtig in elkaar geschroefde standaardbrieven heeft hun taalbenul volledig om zeep geholpen. Zodra ze iets moeten schrijven, verstarren ze in *derhalve uw schrijven dd. dienaangaand het onderhavig onderhoud respectievelijk rapport*. Ze hebben een stapel taaladviesboeken aangeschaft, maar ze hebben geen tijd die te lezen, en zolang ze niet weten wat erin staat, kunnen ze er niets in opzoeken. Als ook hun laatste hoop is vervlogen – namelijk dat de inhoud van die naslagwerken zich ongemerkt in hun brein nestelt zoals de dennegeur uit een flesje Airwick de neusgaten vult – melden ze zich aan voor een cursus. De hulpverlener moet maar zien hoe hij er weer normale mensen van maakt.

Als mijn cursist dan weer enige fiducia in zichzelf zou hebben, laste ik een rollenspel in. We deden dat ik de schrijver was van een wollige tekst en hij de niet-begrijpende lezer. De waarschuwing ‘verplaats je in de doelgroep’ ontbreekt in geen taaltraining of -hulpboek, concrete aanwijzingen voor die simulatie blijven echter vaak achterwege. Het bedenken van de opdrachten zal weliswaar veel improvisatietalent vergen, maar het zal niet moeilijk zijn voldoende materiaal te vinden: dat glijdt, taalhulpen ten spijt, dagelijks mijn brievenbus binnen. Met overzichtelijke schrijf oefeningen – een recept voor hutspot, een bedankbriefje, een korte nieuwjaarswens – zou ik de cursist van mijn dromen vervolgens zijn taalbenul laten hervinden, zodat hij als een ander mens kon beginnen aan het volgende programmapunt: argumenteren en spreken. Hij zou bij dit onderdeel ook weer zijn uiterste best doen, wetend dat zindelijk denken voorafgaat aan helder formuleren, en dat slordig spreken een handicap vormt als je zorgvuldig wilt schrijven.

In een flink aantal schrijf- en herschrijfopdrachten zou de dankbare cursist ten slotte voldoende ervaring opdoen om in het dagelijks leven de moeilijkste boodschappen helder en correct onder woorden te kunnen brengen. Volgens mij kan het een droom van een taal cursus worden.

Helaas, er kleeft een praktisch bezwaar aan. Mijn cursus duurt veel langer dan de gebruikelijke training; van een murw gebeukte medemens maak je nu eenmaal niet in twee dagen een zelfstandige taalgebruiker. En hoe langer hoe duurder, en des te moeilijker te verkopen.

Ook vrees ik dat de ideale cursist-zonder-haast nooit komt opdagen. Zoals elke hulpbehoevende is de taalgebruiker in nood vooral tuk op snelle eerste hulp. Rollenspel en bewustwording zullen hem een zorg zijn. 'Zeg nu maar hoe het dan wel moet...' Lijdende vorm, tangconstructie, naamwoordstijl, beperkende bijvoeglijke bijzin? Zeg maar gewoon waar die komma moet. Geen komma? Oké! Wissen die handel.

Weg droom.

Ik weet het, mijn grootmoeder zei het al: dromen zijn armluis-rijkdom.

Inez van Eijk is publiciste en communicatie-adviseur te Amsterdam.

STELLING:
TAALADVIESBOEKEN HEBBEN HUN BESTE TIJD GEHAD;
DIRECT OPROEPBARE ADVIEZEN OP HET BEELDSCHERM
HEBBEN DE TOEKOMST

Digi-taal: schrijfadvies op de computer

CAREL JANSEN

In 1979, toen de eerste druk van de Schrijfwijzer verscheen, was de computer in Nederland nog grotendeels terra incognita. Voor zover het grote publiek er al iets van wist, had men die kennis vooral van horen zeggen. Computers waren van die grote, peperdure schakelkasten in stofvrije ruimtes, waarmee hooggeschoolde technici via geheimzinnige codes allerlei ingewikkeld rekenwerk konden uitvoeren. De eerste Apple's waren nog maar net gemonteerd, bij chips werd nog vooral aan dipsaus gedacht en de *personal computer* was een contradictio in terminis. Informatica heette nog computerkunde, programmeur was het vak van de toekomst en een aanstelling als ponskaarttypiste klonk ook lang niet gek.

Digitale faciliteiten in opmars

Hoe anders is de situatie vijftien jaar later. Voor veel Nederlan-

ders is de computer bijna net zo gewoon als de keukenmachine, de videorecorder en de cd-speler. Zo meldt het Utrechts Universiteitsblad van 14 september 1995 dat bijna 60 procent van de studenten een eigen pc op de kamer heeft staan, dat bijna 75 procent bereid is een tientje per maand te betalen om op het World Wide Web te kunnen en dat het merendeel het vanzelfsprekend vindt dat de universiteit gratis e-mail-faciliteiten ter beschikking stelt. Opmerkelijk zijn daarbij de verschillen tussen de faculteiten. Bij farmacie- en diergeneeskundestudenten is het percentage pc-bezitters het laagst, bij wijsbegeerte- en letterenstudenten het hoogst. De tijd is voorbij dat de computer zijn groeiende populariteit vooral aan zijn rekenvaardigheid te danken had. Belangrijker zijn op dit moment de communicatiemogelijkheden die zich aandienen via Internet, en de voortschrijdende integratie met beeld- en geluidsapparatuur. Vast en zeker is ook de ondersteuning die de computer biedt bij het tekstproductieproces van het allergrootste belang. Wie met enige regelmaat zakelijke teksten moet schrijven, doet dat tegenwoordig op zijn pc. De weinige uitzonderingen die er nog zijn, bevestigen de regel.

De voordelen van schrijven met een computer zijn dan ook evident. Zo kunnen halffabrikaten te allen tijde worden gereviseerd, is automatisch zoeken-en- vervangen geen probleem, komt elk concept keurig opgemaakt uit de printer en overtreffen de opslagmogelijkheden voor tekstbestanden gemakkelijk de ruimte van een archiefkast. Moderne tekstverwerkers bieden daarnaast nog allerlei faciliteiten die ze voor schrijvers alleen maar aantrekkelijker maken. Er is niet veel meer voor nodig dan een druk op een functietoets of een klik op de muis om het programma tikfouten te laten opsporen, synoniemen en antoniemen te laten presenteren, of complete modellen voor een bepaalde tekstsoort te laten voorstellen. Ook maken nieuwe besturingssystemen het gemakkelijk om tijdens het schrijfproces uitstapjes naar andere computertoepassingen te maken. Het

eigen adressenbestand raadplegen, iets opzoeken in de encyclopedie op cd-rom, kijken of er nog elektronische post is binnengekomen: het schrijfsproces hoeft er nauwelijks meer voor onderbroken te worden.

Volautomatische tekstcorrectie een last?

Als er technisch al zo veel kan, is het dan niet mogelijk schrijvers verdergaande, meer 'intelligente' hulp te bieden? Is het niet haalbaar dat de computer op eigen kracht taalfouten en stilistische ongerechtigheden aanwijst en desgewenst verbetert? Het zijn voor de hand liggende vragen, die al sinds het midden van de jaren tachtig in de literatuur aan de orde zijn (zie Van der Geest e.a. 1987). Onlangs is er voor het eerst ook voor het Nederlands een concreet antwoord op gegeven. WordPerfect, de tekstverwerker die hier te lande het meest populair is, is in zijn nieuwste versie uitgerust met een module voor automatische tekstcontrole, *Grammatik 6* geheten. Het programma ziet er prachtig uit, en niet alleen doordat het past in een grafische gebruikersinterface die anno 1995 wereldwijd wordt toegepast. De gebruiker die op zoek is naar tekortkomingen in zijn tussenprodukt wordt op zijn wenken bediend. Van interpunctiefouten tot contaminaties, van d/dt-fouten tot overtollige lijdende-vormconstructies, *Grammatik* weet ze te vinden.

Zo lijkt het. Maar in de praktijk valt het tegen. Het programma laat veel fouten zitten en maakt melding van fouten die helemaal niet gemaakt zijn. Systeem daarin valt niet of nauwelijks te ontdekken. Voor een gewone taalgebruiker is niet te voorspellen welke fouten wel en welke fouten niet zullen worden opgemerkt. De oorzaak van de teleurstellende prestaties is niet moeilijk aan te wijzen. Ons inzicht in taal en taalgebruik – voor zover we de regelmatigigheden daarin al kunnen doorgronden – en de kennis van de wereld die nodig

zou zijn om een controleprogramma goed te laten functioneren, overstijgen ruim wat er op een harde schijf of zelfs een cd-rom kan worden vastgelegd (zie Jansen 1995 en de verwijzingen aldaar).

Het valt dan ook te verwachten dat Nederlandse professionele schrijvers maar weinig plezier van automatische tekstcontrolesoftware zullen hebben. Dat vermoeden wordt alleen maar versterkt door de uitkomsten van recent Amerikaans onderzoek. In een enquête die werd gehouden onder een groep specialisten op het gebied van technische redactie, lieten de respondenten weten *grammar-and-style-checkers* eerder als een last dan als een gemak te beschouwen (Duffy 1995). Hoewel dit soort software al sinds jaren voor het Engels beschikbaar is, bleek men er in de praktijk nauwelijks gebruik van te maken. Veel meer waardering was er voor traditionele papieren naslagwerken als de *Chicago Manual of Style* en voor *The Elements of Style*, het Engelstalige schrijfadvisboek bij uitstek. Op verbeterde en uitgebreide taalcontroleprogramma's zitten maar weinig redacteuren te wachten. Voor zover ze al plezier denken te kunnen hebben van specifieke schrijfprogrammatuur, verwachten ze het meest van on-line versies van termenlijsten en van direct opvraagbare adviezen uit de vertrouwde naslagwerken.

Papieren informatie (nog) favoriet

Kan die lijn ook naar de Nederlandse situatie worden doorgetrokken? Ik denk het wel. Veel studies naar specifieke behoeften van professionele schrijvers aan ondersteuning van hun werkzaamheden zijn er nog niet gedaan, maar wat we wel weten, wijst toch een bepaalde kant uit. Zo blijkt uit onderzoek van Lentz & De Vet (1991) dat niet alle, maar toch de meeste Nederlandse tekstschrijvers naast het Groene Boekje en de Van

Dale ook een schrijfadviesboek (vrijwel altijd de Schrijfwijzer) tot hun standaarduitrusting rekenen. Dat taaladviesliteratuur een belangrijke rol speelt in de schrijfpraktijk, komt nog scherper naar voren uit een enquête die in 1994 werd gehouden onder een groep van 84 respondenten, grotendeels bestaand uit ingenieurs en professionele schrijvers (zie Van Waes e.a. 1995). Op de vraag hoe de geënquêteerden meestal hun schrijfproblemen oplosten, kruiste 30% aan 'door het probleem te omzeilen', haalde 'door een collega te raadplegen' een score van 50%, en was 'door een naslagwerk te raadplegen' met 83% op afstand het meest gekozen alternatief. Met schrijfadvies op de pc had het merendeel van de respondenten geen ervaring. Maar serieuze interesse was er zeker, met name voor synoniemenlijsten, spelling- en interpunctie-adviezen, en ook voor adviezen op zins-, alinea- en tekstniveau. Die belangstelling werd alleen maar groter toen de onderzoekers, Utrechtse studenten communicatiekunde, een prototype lieten zien van een taaladviesstelsel dat bij de Nederlandse Taalunie in ontwikkeling is (zie de illustratie bij dit artikel). Met name de professionele tekstschrijvers reageerden zeer positief op de mogelijkheid die het systeem bood om tijdens het schrijfproces snel het antwoord op concrete taalvragen te vinden en de aangereikte suggesties direct in het eigen produkt toe te passen.

Een taaladviesstelsel op de pc?

Er zijn dus aanwijzingen dat een on-line taaladviesstelsel kansen heeft op de Nederlandse markt. Maar dan moet dat wel een goed doordacht stelsel zijn, dat niet méér pretendeert dan het waar kan maken. Automatische controle bij alle mogelijke schrijfproblemen kan niet, en dat hoeft ook niet. Het is al mooi als er een programma komt dat een adequate oplossing biedt voor taal- en tekstproblemen waar de schrijver zelf oog voor heeft.

Taaladviesdatabank

Bestand Bewerken Afdrukken

Home Zoeken Help Vragen Feedback Over ons

Bekrachtigde adviezen

2 1/2 maand zijn / is verstreken

Vraag Welk getal krijgt de persoonsvorm in 'Inmiddels zijn / is er twee en een halve maand verstreken.'?

Antwoord Bij een onderwerp met als kern een enkelvoudig substantief, staat de persoonsvorm gewoonlijk in het enkelvoud, dus: 'Inmiddels is er twee en een halve maand verstreken'.

Wilt u de duur van *twee en een halve maand* benadrukken, dan kunt u de persoonsvorm eventueel in het meervoud zetten: 'Inmiddels zijn er twee en een halve maand verstreken'.

Zie ook *Enkelvoudsvorm / meervoudsvorm bij hoeveelheidsaanduidende substantieven*
Congruentieproblemen met enkelvoudig onderwerp - overig
Substantiefgroepen

Tien jaren / tien jaar

Motivering De persoonsvorm van een zin congrueert normaal gesproken in getal en persoon met het onderwerp van de zin. Bestaat het onderwerp uit een woordgroep, dan komt de persoonsvorm overeen met de kern (=het belangrijkste deel) van die groep. In deze zin vormt *maand* de kern van het onderwerp. Dit is een enkelvoudig substantief. Logisch is dan: 'Inmiddels is er twee en een halve maand verstreken'.

Om de duur van de periode *twee en een halve maand* te beklemtonen, kan de persoonsvorm ook in het meervoud worden gezet. Constructies met een enkelvoudig substantief als kern van het onderwerp gevolgd door een meervoudige persoonsvorm, zijn echter niet voor alle taaladviesboeken aanvaardbaar. Renk89 geeft bijvoorbeeld 'Tien jaar zijn nu verstreken' en 'Er was nog vier minuten te spelen toen de keeper ineenzakte', maar volgens HaVeN92 zijn dergelijke constructies "op zijn minst dubieus" en "merkwaardig".

Naslagwerken

301-302, Renk89 p. 117.

Verklaring

Verklaring

Renk89

J. Renkema, *Schrijfwijzer*, SDU, 's-Gravenhage, 1989

Een on-line taaladvies bij een congruentieprobleem. De schrijver heeft zelf aangegeven wat het probleem precies is: het onderwerp bevat een breukgetal en de schrijver twijfelt tussen enkelvoud en meervoud. In het venster dat verschijnt vindt hij behalve het antwoord op zijn vraag ook nadere uitleg en verwijzingen naar on-line adviezen bij verwante problemen, en naar achtergrondliteratuur.

Vindt de schrijver deze informatie voldoende, dan kan hij met een druk op een toets terug naar zijn eigen tekst. Wil hij meer weten, dan volstaat een muisklik op een recursieerd fragment om een 'hyperlink' te activeren en zo een volgend hulpscherm te laten verschijnen.

Cruciaal voor de praktische bruikbaarheid van zo'n programma is de vraag of de ontwikkelaars erin slagen de voordelen van de computer maximaal uit te buiten. Er moeten zo veel mogelijk adviezen worden opgeslagen, het kopiëren van delen van adviezen naar de eigen tekst mag geen probleem zijn, en vooral: de adviezen moeten snel en gemakkelijk te vinden zijn. Hoe meer mogelijke wegen er zijn om het gezochte antwoord op het spoor te komen, hoe beter dat is. Maar tegelijk moeten er adequate maatregelen worden genomen om het belangrijkste nadeel op te vangen dat aan het nieuwe medium verbonden is. Wie er regelmatig informatie mee opzoekt, weet dat een computerscherm uitnodigt tot *zappen*, en niet tot lezen. Voor lange exposés met opvoedende waarde is dus geen plaats. De computergebruiker wil snel vinden wat hij zoekt, of in elk geval onmiddellijk kunnen vaststellen dat wat er staat hem niet verder helpt. De adviezen die worden opgenomen moeten daarom kort, helder, inhoudelijk correct en vooral direct toepasbaar zijn. Ontwikkelaars die goed naar de Schrijfwijzer kijken, hebben de goede voorbeelden voor het oprapen.

Ik ben ervan overtuigd dat een taaladviesysteem dat met zorg wordt ontwikkeld, voor de tekstschrijver meer kan zijn dan het zoveelste speeltje op zijn pc. Zo'n taaladviesysteem kan een nuttig stuk gereedschap worden – zo niet in plaats van, dan toch in ieder geval naast de traditionele papieren informatiebronnen.

Literatuur

- Duffy, T.M. (1995), Designing tools to aid technical editors: a needs analysis, *Technical Communication*, 42, 262-277.
- Geest, Th. van der, C. Jansen & P. Looijmans (1987), Schrijven en computers: de stand van zaken. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 9, 113-133.
- Jansen, C. (1995), *Rekenen met taal*. Intreerede TU Eindhoven.

- Lentz, L. & D. de Vet (ed.) (1991), *Tekstschrijven als professie. Verslag van het onderzoek naar de beroepsgroep van tekstschrijvers*. Rijksuniversiteit Utrecht, Vakgroep Nederlands, afdeling Taalbeheersing: Utrecht (zie ook de bijdrage van Lentz in deze bundel).
- Waes, L. van, M. Steehouder & C. Jansen (1995), Schrijfhulp per computer: de Taaladviesdatabank. *Tekstblad*, 1, 14-24 (waarin een kort verslag van de enquête uitgevoerd door M. Knier, M. Overduin en M. Bolleurs).

Prof. dr. C.J.M. Jansen is hoogleraar Taal en Techniek aan de faculteit Technologie Management van de TU Eindhoven en universitair hoofddocent Communicatiekunde bij de vakgroep Nederlands van de Universiteit Utrecht.

TAALGEBRUIK EN TAALADVIEZEN TER DISCUSSIE

STELLING:
HET GEVEN VAN TAALADVIEZEN BEHOORT NIET TOT DE
TAAK VAN TAALKUNDIGEN

Over gezag en norm in taaladvisering

JOOP VAN DER HORST

Er zijn vandaag de dag meer wetenschappers dan ooit. Gevraagd en ongevraagd strooien zij hun adviezen – meestal ‘wetenschappelijke adviezen’ genaamd – uit over de samenleving. Over de inrichting van de Waddenzee, over het roken van sigaretten, over het opvoeden van linkshandige kinderen, het koken in een magnetron, zonnebaden met factor zes of het gebruik van windmolens voor schone energie. Waar zouden we zijn zonder wetenschappelijke adviezen?

Zowel de adviseur als de raadvrager verliest geregeld uit het oog dat de adviserende wetenschapper ophoudt wetenschapper te zijn zodra hij adviseert. De wetenschap leert ons in het gunstigste geval hoe iets is en waarom het zo is, maar nooit hoe iets moet zijn. Ieder zogenaamd wetenschappelijk advies à la doe-dit of laat-dat bevat een belangrijke component onwetenschappelijke maatschappijvisie, politiek, normen, waarden, enz. Onder de vlag van wetenschap (‘objectief, zeker, betrouw-

baar, gezaghebbend') wordt veelal iets zeer onwetenschappelijks verkocht. Dat is jammer. Waren de raadvragers zich meer bewust van het onwetenschappelijk gehalte van wetenschappelijke adviezen, ze zouden zich minder dociel gedragen. Taalkundige adviezen lijden aan hetzelfde euvel.

Verwarrende rijkdom

Op zichzelf is de vraag van de gewone taalgebruiker om normen en regels niet slecht, dom of ongezond. De mogelijkheden die de taal biedt, ervaart hij niet steeds als rijkdom maar vaak als verwarrend, aangezien er gekozen moet worden. Het zijn sterke benen die de weelde kunnen dragen. De zwakkere benen en de brekebenen, die samen een meerderheid vormen, mogen best om raad vragen. En het zou niet slecht zijn als ze ook raad kregen.

Daar komt nog bij dat zich in de roep om normen en regels ook het streven manifesteert naar een standaardtaal. Variatie en keuze zijn weliswaar taalkundig gezien erg interessant, en een goudmijn voor dichters en schrijvers, de taalgemeenschap heeft vooral baat bij een duidelijk afgebakende algemeen geldende standaardtaal. Zeker een zo gecompliceerde en hoogontwikkelde samenleving als de Nederlandse. Het belang van een standaardtaal voor alles en iedereen wordt vaak over het hoofd gezien. Zo'n standaardtaal is bijna per definitie geen moedertaal. Dus komen er regels en normen aan te pas, om die standaardvariant te gebruiken waar dat nodig en gewenst is.

De taalkundige speelt bij dit alles nauwelijks een rol. Of zou althans nauwelijks een rol moeten spelen. Als hij eerlijk is, en een goed vakman, dan zegt hij: 'Het spijt me, normen kan ik u niet geven.' De taalkundige is immers wel de laatste aan wie je kan vragen hoe het moet. Hij is er juist voor opgeleid om

naar taal te kijken zonder die vraag te stellen. Vraag iedereen om normen, maar vraag het nu juist niet aan die paar honderd taalkundigen.

Nu wil het geval dat de meeste taalkundigen inderdaad nogal eerlijk zijn, en er is ook veel goed vakmanschap. Maar dat is niet genoeg om antwoord te kunnen geven op vragen van de gewone taalgebruiker. Want wat zegt de modale taalkundige als hem voor de zoveelste keer gevraagd wordt of *groter als* fout is? Hij geeft een antwoord alsof hij met een collega sprak, en vergeet dat de vraag gesteld werd door een normaal mens. Hij zegt dan: '*groter als* is taalkundig gezien even goed als *groter dan*; taalkundig gezien is er geen voorkeur voor een van beide'. Dát zegt hij, de arme drommel.

't Is binnen zijn vak helemaal waar. Maar dat was de vraag niet. De vraag was: 'Wat moet ik zeggen?', of: 'Wat moet ik schrijven?' Voor zover een gewoon mens het antwoord begrijpt, maakt hij eruit op dat het niks uitmaakt en dat het allebei even goed is. In feite heeft onze taalkundige dus (had hij zijn mond maar gehouden!) wel degelijk een norm gegeven. Maar een veel te ruime norm. Een onjuiste norm zelfs, want de Nederlandse samenleving heeft voorkeur voor *groter dan*. De samenleving heeft een voorkeur. Niet de taalkundige, want die heeft beroepshalve geen voorkeur, maar de samenleving heeft haar voorkeuren. En gelukkig maar, want lag het aan de taalkundigen, dan zou er nooit een standaardtaal blijven bestaan. Vandaar mijn advies aan adviserende taalkundigen: 'Vort, terug in je hok, laat een wijze taalmeester advies geven!'

Gezagscrisis

Soms heeft de taalgemeenschap nog geen keuze gemaakt. Mogelijkheid a en mogelijkheid b zijn allebei even gangbaar. Er zijn mensen die het niet prettig vinden om te moeten kiezen.

Of die bang zijn het verkeerde te kiezen. Die vragen dan: 'Moet ik a zeggen of b?' De taalkundige..., ach nee, laten we hem niets vragen; de wijze taalmeester zegt dan: 'Kies a!' Dáár hebben de vraagstellers tenminste wat aan. Is dat nu slecht? Wil het volk bedrogen worden? Onzin; er is een advies gegeven waar de vraagsteller iets aan heeft. Zou onze taalmeester gezegd hebben: 'Tsjá, het kan allebei, a en b zijn taalkundig bezien even goed', dan heeft hij wetenschappelijk misschien gelijk maar hij zou toch een norm gesteld hebben, een heel ruime norm, en hij zou onze vraagsteller met een kluitje in het riet hebben gestuurd.

Moraal van dit verhaal: taalkundigen zouden geen taaladviezen moeten geven; zodra ze adviseren zijn ze geen taalkundige meer, ofschoon hun uitspraken ten onrechte nog wel het gezag van wetenschap krijgen. Anderzijds zouden taalmeesters, normmeeders en voorschrijvers hun adviezen geen 'taalkundige' adviezen moeten noemen.

Dit alles is al vaak gezegd. Nieuw is dat de roep om normen, regels en adviezen na enige decennia weer toeneemt terwijl de traditionele vraagbaken nauwelijks meer gezag hebben: de onderwijzer, de leraar, de directeur, de dominee. Het is verontwaardigend om te zien dat waar de leraar weinig gezag heeft, het eerste het beste normatieve boekje gelezen wordt als was het Gods woord. De gewone taalgebruiker slikt de normen van de leraar, de directeur en de dominee niet meer voor zoete koek, maar is wel weer op zoek naar normen en meent betrouwbaardere te vinden in allerlei boekjes. In feite aanvaardt hij geen gezag maar wenst hij te weten hoe het wetenschappelijk gezien zou moeten. Dát zoekt hij in de boekjes. Maar het is een misverstand, want wetenschappelijk gezien moet er niets. Aan de taalgebruiker moet daarom worden uitgelegd dat de wetenschap hem niet de normen kán verschaffen die hij zoekt. Wat hij zoekt, moet gezocht worden bij de leraar, de directeur, de dominee, kortom de toonaangevende kringen in de taalge-

meenschap. Maar juist hen weigert hij te volgen. Dat betekent niets meer en niets minder dan een gezagscrisis.

Nieuwe gezagscentra

Aan de taalkundige moet uitgelegd worden dat de rol van nieuw gezag hem niet past. Dat is moeilijk, want het streelt zijn ego dat de goegemeente hem maar al te graag met dat gezag bekleedt. Aan de vrager om normen en regels moet uitgelegd worden dat hij bij de taalkundige aan het verkeerde adres is. Dat is ook moeilijk, want hij is eraan gewend geraakt in kwesties van Waddenzee, magnetrons, opvoeding van linkshandige kinderen en roken meteen een wetenschapper om raad te vragen.

Wat nu? Gezag is een gevoelig artikel, zeker ook in taalkwesties. Regel nummer één voor gezag is dat het nooit dwingt of oplegt, maar vrijwillig wordt nagevolgd. Regel nummer twee is dat gezag zichzelf niet ter discussie stelt. Gezag is er of is er niet, maar kan niet beargumenteerd worden. De leraar, de directeur en de dominee zijn hun gezag kwijtgeraakt toen ze het ter discussie stelden. Maar er zijn kansrijke opvolgers.

In feite functioneren de nieuwe gezagscentra al een poos. Het zijn de 'kwaliteitskranten' (en dan denk ik vooral aan NRC Handelsblad, Trouw en Het Parool), het televisiejournaal, ...

Ho, ho, zal iemand tegenwerpen. Charivarius – de strenge taalcriticus uit de jaren dertig – zou zich omdraaien in zijn graf als hij ons televisiejournaal gezaghebbend hoorde noemen; Heldring vindt in ieder nummer van NRC Handelsblad de gruwelijkste fouten. Moet dat het nieuwe gezag voorstellen?

Laten we niet vergeten dat Charivarius een representant was van een andere gezagsstructuur. Het nieuwe gezag heeft merkbaar andere normen dan Charivarius, maar het functioneert, minstens even goed, zonder op te leggen en zonder zichzelf ter discussie te stellen. En de groep die ernaar luistert, is bepaald

groter dan die destijds naar Charivarius en de zijnen luisterde.

Maar waar halen die kranten hun wijsheid vandaan? Hoe weet het televisiejournaal wat goed is?

Ssst! Die vraag moet je niet stellen. Typische jaren-zeventig-vraag. Misschien halen ze 't uit een boekje, misschien herinnert iemand zich iets van een vroegere leraar, misschien slaan ze er maar een slag naar, of hebben ze een fijne neus voor wat er omgaat; het doet er weinig toe. Wezenlijk voor een norm is alleen dát hij er is.

Je kunt niet tegelijk een norm willen, en die norm ook ter discussie willen stellen.

Dr. Joop van der Horst is hoofddocent Historische Taalkunde aan de Katholieke Universiteit Leuven.

STELLING:
LITERAIR TAALGEBRUIK IS NIET ANDERS DAN
ALLEDAAGSE SPREEKTAAL

Vlaams proza tussen thuistaal en Nederlands

KRISTIEN HEMMERECHTS

Afgelopen vakantie heb ik er bij de kinderen het woord *zonnebrandolie* proberen in te hameren.

– ‘Mag ik de zonnecrème?’

– ‘Bedoel je de zonnnebrandolie?’ Of: ‘De wát?’

Razend populair maak ik me met deze aanpak.

Tweede woord van de vakantie was *lijst*.

– ‘Zullen we die foto laten uitvergrooten en inkaderen?’

– ‘Lijsten. Foto’s worden ingelijst. Je hangt ze in een lijst.’

– ‘Echt waar?’

– ‘Echt waar.’

Maar helemaal geloven deden ze het niet.

Als kind werd ik voortdurend door mijn vader verbeterd, en wat had ik daar een hekel aan! Maar vandaag heb ik een even grote hekel aan slordig taalgebruik en krompraten; daar bezon-

dig ik mezelf nog altijd aan, om de eenvoudige reden dat ik het dikwijls niet goed weet. Bij *uurwerk* en *horloge*, bijvoorbeeld, aarzel ik altijd even. Telkens opnieuw verbaast het me dat het Fransklinkende woord het juiste is. Gelukkig gaat er nu meestal op het kritieke moment een alarmbellekje rinkelen, alsof ik intuïtief weet waar de addertjes schuilen. Schrijf ik bijvoorbeeld 'ik haal me iets over het hoofd' dan denk ik meteen: opzoeken! En ja hoor, het moet zijn 'zich iets op de hals halen'.

Zonnebrandolie vind ik eerlijk gezegd een beetje een omslachtig woord. Als de kinderen tijdens de vakantie de *zonneolie* vrogen, verbeterde ik ze meestal niet. Maar *zonnecrème* doet pijn aan mijn oren, zeker wanneer *crème* op zijn Vlaams wordt uitgesproken met een 'vuile' ei-klank, een ei die niet een tweeklank is.

Soms wou ik dat ik net zoals bijvoorbeeld Geertrui Daem of Leo Pleysier een taal zou hanteren die het gesproken Vlaams benadert. Leo Pleysier reageert terecht kregelig wanneer van hem wordt gezegd dat hij dialect schrijft, want uiteraard ligt het een stuk ingewikkelder. Wat Pleysier van het gesproken Vlaams of zelfs van het dialect van zijn geboortestreek overhoudt, zijn ritme, intonatie en zinsbouw. De volgende passage komt uit *Wit is altijd schoon*, p. 52.

“Weet ge 't nog? Vroeger, toen ge klein waart, gij met uw vraag altijd om mijn haren te mogen rieken telkens wanneer ik van het kapsalon terug thuiskwam. Weet ge 't nog? Moe, mag ik uw haren eens rieken, vroegt ge dan altijd. Allee vooruit, zei ik dan, riekt maar eens, gij.”

Het meest opvallend Vlaamse kenmerk in deze passage is het gebruik van *gij* en de werkwoordsvormen die daarbij horen, maar van minstens even cruciaal belang is het ritme dat ontstaat

door de plaatsing van de ‘gij’ aan het einde van de zin: ‘Riekt maar eens, gij.’

Ook in de volgende passage uit *Wit is altijd schoon* (p. 100) imiteert Pleysier het ritme en de cadans van gesproken Vlaams. De *zie* achter aan de zin is op een subtielere manier Vlaams dan de *awel* en de *bij mijn eigen*.

“En toen ik u daar zo tegenover mij zag zitten, dacht ik ineens bij mijn eigen: awel, nu zal ik het hem eens vertellen zie. Nu heb ik hem hier helemaal alleen bij mij, dacht ik, nu zal ik het hem eens vertellen. Want dat is iets wat ik al zo dikwijls gedacht had: dát moet ik hem ooit toch eens vertellen vooraleer het te laat is. Ik moet hem dat eens vertellen, had ik altijd gedacht, wanneer ik hem hier eens helemaal alleen bij mij heb.”

Het zijn dit soort zinnen die me nostalgisch stemmen als ik voor langere tijd in het buitenland ben. Voor mij betekenen ze: thuis. Ze zijn het linguïstische equivalent van warme chocolademelk en rozijnenbrood. Pleysier schrijft hier in de meest letterlijke betekenis een moedertaal. Geen Vlaming kan dit lezen zonder zijn/haar moeder of grootmoeder te horen spreken.

Ook in het werk van Geertrui Daem kan je dergelijke zinnen lezen, maar toch zijn ze totaal anders dan bij Pleysier. Het volgend stukje komt uit *De meisjeskamer* (p. 21).

“Zeg,... ze gaan allemaal jaloers zijn op u...

Surtout, dat hij zo serieus geworden is, sinds dat hij alleen nog maar naar u kijkt... En hij zit al in zijn laatste jaar. Hij werkt bijna. En met zijn andere tanden gaat hij nog schoner zijn.’

‘Ik ben er al binnen geweest. Bij hem.’”

Het Vlaamse van de dialoog ligt hem vooral in de woordkeuze, met *surtout*, *schoon*, die Pleysier uiteraard ook gebruikt, en *er binnen gaan*, een uitdrukking die misschien zelfs voor een huidige generatie Vlaamse jongeren van een voetnoot zou moeten worden voorzien. Vroeger waren huizen in Vlaanderen burchten die moesten worden ingenomen, vooral door toekomstige schoondochters of schoonzonen. Een verkering werd officieel vanaf het moment dat men bij de ouders van de geliefde *binnen ging*. ‘Ze gaat er al binnen’ wilde zeggen: het is ernstig tussen die twee. Er blijkt dus een hoofdstuk sociale geschiedenis in de uitdrukking vevat te liggen. De uitdrukking is veel meer dan alleen maar een uitdrukking: ze evocert een manier van leven.

Hetzelfde nostalgische effect krijg je in de volgende dialoog uit *De meisjeskamer* (p. 5).

“Misschien ben ik wel een kind van hen, van nonkel René en tante Jeanne.’

‘Waarom?’

‘Ik peins... ze zien mij toch wreed graag... maar zij kon er niet tegen, met haar zenuwen. Zo’n krijsend kind... en nonkel René moest alle dagen de baan op...”

De baan opgaan of *de baan doen* betekent ‘als handelsreiziger aan de kost komen’. Merkwaardig genoeg lees ik in Van Dale onder *baan*: ‘Dat meisje gaat de baan op: prostitueert zich.’ Terwijl in het Vlaams voor zich prostitueren niet *de baan* maar *de trottoir doen* wordt gezegd. Zij doet de trottoir. Hij doet de baan. Of omgekeerd natuurlijk, al denk ik niet dat ik het ooit omgekeerd heb gehoord.

Ik vermeld hier niet toevallig Geertrui Daem en Leo Pleysier. In maart en april 1995 heb ik samen met hen zestien keer in

Vlaamse culturele centra voorgelezen. Wij vormden een van de groepjes Geletterde Mensen, een benaming bedacht door de organisator Luc Coorevits van Behoud de Begeerte. Wij drieën behoorden samen, vond hij, omdat we alle drie in ons werk vooral vrouwen aan het woord laten. Dus lazen we afwisselend passages voor die inderdaad op een verrassende manier naar elkaar bleken te verwijzen. Maar iedere avond opnieuw was ik me ook bewust van een belangrijk verschil tussen hun werk en het mijne: de taal. Zij maken op hún manier kunstig gebruik van de specifieke cadans, zinsbouw en ook woordenschat van het Vlaams. Ik hou me aan de voorschriften van het Nederlands.

Het vreemde is dat ik nu, maanden later, die cadans nog altijd hoor. Flarden van hun teksten, echo's van hun stemmen spoken door mijn hoofd. En ik herinner me dat ik sommige avonden als ik mijn beurt afwachtte, me afvroeg of zij het misschien niet bij het rechte eind hadden.

Wat een onzin, wist ik dan meteen. Elke schrijver moet in de eerste plaats zichzelf zijn, en aanvaarden dat hij of zij ook alleen zichzelf kán zijn. Mijn 'zelf' is blijkbaar een Nederlands-zelf. Een zonnebrandolie-zelf. Tenminste wanneer ik schrijf. Want in alle eerlijkheid betwijfel ik of ik het woord *zonnebrandolie* zou gebruiken wanneer ik moe ben of me volledig ontspannen voel. Dan spreek ik Vlaams. Ik vrees dat ik het ook zal spreken als ik – God behoeve me – ooit seniel word. Maar het is niet de taal waarin ik schrijf.

Waarom niet?

Ik weet het niet. Net zoals Geertrui Daem en Leo Pleyzier waarschijnlijk ook niet echt weten waarom ze in een taal schrijven die uiteindelijk even artificieel is als mijn Nederlands. Elk schrijven is artificieel, ook en misschien vooral wanneer het spontaan en natuurlijk klinkt. Die indruk is net zo goed het resultaat van eindeloos schaven en schrappen, arrangeren en selecteren.

En verder: het Vlaams is de taal van thuis, maar ik wil niet altijd thuis zijn. Het is er gezellig maar ook beklemmend; vertrouwd maar ook kneuterig.

Maar soms gebeurt het dat ik een verhaal schrijf vanuit een Vlaamse zinswending of intonatie. Of het kwam door die stemmen van Geertrui en Leo die dus nog altijd in mijn hoofd spoken, weet ik niet, maar onlangs ontstond de inspiratie voor een verhaal uit de zinnen 'Altijd met uw gezever, gij.' 't Is altijd hetzelfde met u. Altijd dat gezever.' Equivalenten voor het gewestelijke *gezever* zijn er genoeg: *gezeik*, *gezeur*, *gezanik*, *gelul*. Een ruim aanbod, maar geen van die alternatieven betekenen voor mij wat *gezever* betekent. Ettelijke keren heb ik dat woord hier gehoord, en zijn betekenis is voor mij dan ook onontwaaibaar verbonden met al die contexten die niet zomaar overdraagbaar zijn. Mijn vader gebruikte *gezanik*, maar *gezanik* is geen 'gezever'. *Gezanik* is eerder 'gezeur' of 'gezeik'. *Gezever* zal wel het dichtst bij *gelul* liggen, maar de mensen die ik in mijn hoofd *gezever* hoor zeggen, zouden nooit *gelul* gebruiken. Ah nee.

'Altijd met uw gezever, gij' is in mijn verhaal 'altijd hetzelfde gezeik' geworden.

Men zegt me wel eens dat mijn dialogen zo natuurlijk klinken. Ik ben uiteraard blij met het compliment, maar ik weet hoe artificieel ze zijn, en hoe onzinnig het dus is om ze 'natuurlijk' te noemen. Uiteraard zijn ze artificieel. Literatuur is artificieel.

Het verhaal waarbij ik vertrok vanuit het zinnetje 'altijd met uw gezever, gij' heeft me heel wat kopzorgen bezorgd. De stemmen die ik hoorde en die ik op papier wilde krijgen, spraken Vlaams, maar toch koos ik telkens voor het Nederlandse equivalent.

Waarom?

Omdat ik niet plotseling in een bundel één Vlaams verhaal kon stoppen. Vond ik.

Omdat mijn schrijftaal het Nederlands is.

Omdat ik eigenlijk het Vlaams onvoldoende beheers. Dat komt door mijn vader, die wilde dat zijn kinderen Nederlands zouden spreken.

Ik heb de eerste Vlaamse versie van het verhaal, dat *Inbraak* heet, bewaard. Zo klonk oorspronkelijk het volgende stukje dialoog:

“Weet ge wat we zullen doen? We zullen vannacht alles buiten zetten: de kasten, het servies, het bestek, uw ringen, en dan kunnen ze al die bazaar meenemen en dan moeten we ons daar nooit geen zorgen meer over maken.’

‘Dat is een gedacht,’ zegt ze. ‘En gaat er bij zitten. Zet u in de fauteuil van uw vader en vraagt dat ze u ook meenemen. Of gaat vissen. ’t Is er ’t weer voor. Belt naar uw broer en vraagt hem of hij met u niet wil gaan vissen. En spreekt er dan met hem eens over. Want dat is niet goed voor u, als ge daarmee blijft rondlopen, dat vreet u van binnen helemaal op.’

‘Steekt het maar op mijn broer. ’t Is niet van mijn broer dat ik gek word, ’t is van al dat gezever van u over diefstal en inbraak.’”

Maar zo is het in de uiteindelijke versie terechtgekomen:

“Kan je nu alsjeblieft naar je werk vertrekken? Of ga vissen, het is er het weer voor. Bel Jef en zeg dat je wil gaan vissen, dat je tot rust moet komen. En spreek er met hem over. Want die frustraties van jou over het ongeluk moet je niet op mij uitwerken. Ik heb daar niets mee te maken. Ik wist toen zelfs niet dat jij bestond. Hoe vreemd het ook in je oren moge klinken, ik had nooit van jouw familie en hun

boerderij gehoord. Ik heb slecht geslapen vannacht en vanmiddag moet ik gaan werken. Ik kan jouw opmerkingen missen als kiespijn.'

'Wie begint er nu over mijn familie? Het is niet van mijn familie dat ik gek word, maar van jouw gezeik! Weet je wat we zullen doen? Vannacht zetten we alles buiten: de kasten, het servies, het bestek, jouw ringen, dan kunnen ze de hele rotzooi meenemen en dan hoeven we ons er ook geen zorgen meer over te maken.'

'Dat is een schitterend idee', zegt ze. 'Maar vergeet de fauteuil van je vader niet. En de televisie. Leg er een briefje bij dat ze die zeker niet mogen vergeten.'

Ik voel me wel een beetje belachelijk nu ik die twee versies bij elkaar zie. Wat een onverbeterlijke schooljuf ben ik toch! De stelling boven dit artikel luidt: *Literair taalgebruik is niet anders dan alledaagse spreektaal*. Waarmee die stelling meteen is ontkracht. Maar ook voor Daem en Pleysier geldt ze niet. Integendeel. Nogmaals, literair taalgebruik is per definitie artificieel. Ah natuurlijk. Anders moest je gewoon in een café of een tram gesprekken opnemen en uittikken, en je had een roman.

Wat me verraste, was dat *fauteuil* in het Nederlands mag, terwijl ik had gedacht dat het zo'n door en door Vlaams woord was, d.w.z. een woord dat zoals *surtout*, dat Daem in het geciteerde stukje gebruikt, uit het Frans is overgenomen. Maar daarmee is het probleem nog niet opgelost. Ik heb Nederlanders nog maar zelden het woord *fauteuil* horen gebruiken. Wel *stoel* of *leunstoel* of *armstoel*. Hoe kan ik dan in hemelsnaam weten of een Vlaamse fauteuil hetzelfde is als een Nederlandse?

Fauteuil is blijven staan, maar *schenzen*, dat nochtans in Van Dale staat als 'de genoemde drank opdienen' is samen met de hele volgende passage gesneuveld.

“Wat heeft ze voor hen geschonken?”

‘Gewoon koffie, Jan. ’t Was vijf uur.’

‘Ja, maar die mannen hadden hun bed nog niet gezien. Voor hen was het gewoon gisteravond bij wijze van spreken.’

‘Vindt ge dat nu echt zo belangrijk, of er iets geschonken is of niet?’

‘Ik vraag het gewoon. Als ik Dora was zou ik iets hebben geschonken. Mijn moeder schonk altijd iets als de politie langskwam.’

‘Maar die had ook alle redenen om iets te schenken!’

‘Wat weet gij daarvan?’

‘Wat gij mij hebt verteld!’”

Ik ben blij dat er auteurs zijn zoals Daem en Pleysier, die hun voeten vegen aan dat ‘schoon Vlaams’ en het opschrijven zoals de stemmen die ze heel hun leven hebben gehoord, klinken in hun kop.

Want woorden, dat is toch iets anders of iets meer dan wat in een woordenboek staat, die hebben ook een emotionele waarde, je kan daar behoorlijk ontroerd van geraken. Neem nu zo’n woord als *schenken*. ‘Ge moet iets schenken voor de mensen.’ Of: ‘Daar keken ze er niet op, daar werd altijd iets geschonken als ge daar kwam.’ Ik kan die zinnen niet horen zonder mijn grootmoeder te horen en te zien. Zij schonk kriek, en geuze, en slechte witte wijn, niet uit gierigheid maar omdat ze van wijn geen verstand had. Iets schenken was in haar wereld een centraal begrip: het betekende dat je tot een gemeenschap behoorde waaraan je gastvrijheid verschuldigd was. Als er bezoek kwam, moest je iets schenken, net zoals van je werd verwacht dat je op zondag naar de mis ging. In Van Dale kan ik niet te weten komen of ‘Ge moet iets schenken voor de mensen’ dezelfde gevoelswaarde heeft als ‘Je moet iets schenken voor het bezoek’.

O nee, dat klinkt zo anders. Dat klinkt niet als een verwijzing naar oeroude geplogenheden van gastvrijheid. Weet ik veel. Ik heb het maar uit het verhaal gegooid, het hele gedoe over dat als een politieagent langskomt ge iets moet schenken omdat ge u niet moogt laten kennen. Hoe kan ik weten of ze daar in Nederland iets van begrijpen? Want Van Dale rept met geen woord over de culturele connotaties van de woorden. Ge ziet dat van hier zeker dat ze zich ook nog eens daarmee gaan bezighouden.

Leo Pleysier, *Wit is altijd schoon*, De Bezige Bij, 1989.
Geertrui Daem, *De meisjeskamer*, Dedalus, 1993.

Kristien Hemmerechts is schrijfster.

STELLING:
OOK GROTE SCHRIJVERS MAKEN STILISTISCHE FOUTEN

Ruisend Gruis: het stijlgevoel van
W.F. Hermans

PIETER NIEUWINT

Weinig dingen zijn zo moeilijk om iets steekhoudends over te zeggen als stijl. Is de vorige zin bijvoorbeeld stilistisch sterk of juist zwak? Hij is in ieder geval typisch spreektaal; in een geschreven tekst zal menigeen de voorkeur geven aan 'Over weinig dingen is het zo moeilijk iets steekhoudends te zeggen als over stijl'. Maar dit is een eenvoudig geval. Het beoordelen van stijl in schrijftaal is een stuk lastiger.

Een paar dingen zijn duidelijk. Ten eerste speelt smaak een niet geringe rol. Ten tweede zal het oordeel gekleurd worden door de mate waarin een lezer een bepaalde auteur een warm hart toedraagt. Nu was Willem Frederik Hermans, van wie onlangs postuum de roman *Ruisend Gruis* is uitgegeven, een wijd en zijd bewonderd auteur. Maar gevreesd was hij ook: hij was een scherp criticaster van alles wat in Nederland meende een pen vast te kunnen houden, en wist zo het vermoeden te wekken dat hij zelf als stilist zijn mannetje stond. Zo kon het

dus gebeuren dat iemand als Frans Boenders in een stuk in Vrij Nederland van enige jaren geleden W.F. Hermans de grootste stilist van het Nederlandse-taalgebied noemde.

Een groot schrijver is nog geen goed schrijver

Is/was Hermans ook de grootste stilist in de Nederlandse taal? Neen. *Ruisend Gruis* bevestigt wat we al jaren wisten: WFH was misschien een groot schrijver, maar goed schrijven (in de zin van het aaneenrijgen van fraaie volzinnen, die je met plezier voor je uit mompelt, en genietend blijft herlezen) deed hij al jaren niet meer.

Wat hier volgt is een kleine bloemlezing, waarin ik voorbij wil gaan aan regelrechte fouten tegen het Nederlands, zoals 'dat liet geen twijfel' (p. 13), 'onder het oog waren gebracht' (p. 16), 'misschien had de bestuurder last dit uiterste vertoon van kracht tot elke prijs te vermijden' (p. 52), 'zou de motor (...) straks hopeloos bedorven lijken?' (p. 59) en 'het hoofdgebouw prijkte met een torentje' (p. 96).

Het gaat me hier om formuleringen waarvan de knulligheid pijn doet aan de ogen. Op p. 6 bijvoorbeeld lezen we al: 'Zoals met de meeste geniale denkbeelden was het ook gegaan met dit: ...' Waarom schrijft WFH niet gewoon: 'was het ook hiermee gegaan'? En dan, op p. 8: 'Met de huizen die hij vond was hij altijd binnen enkele maanden niet meer tevreden geweest, had een verhuizer ontboden en alles weer laten inpakken.' Ik moet toegeven dat ik niet zeker weet waarom ik dit zo lelijk vind; ik denk omdat het bereik van de bepaling 'Met de huizen die hij vond' niet slechts het eerste stuk omvat, maar ook het stuk na de komma, zodat er in feite staat: 'Met de huizen die hij vond had hij een verhuizer ontboden'. Wat WFH bedoeld heeft, is waarschijnlijk '..., zodat hij een verhuizer ontboden had' etc.

Nog twee voorbeelden. 'Beseffend dat hij zijn trein niet zomaar in de steek had mogen laten, al kon hij altijd zeggen dit alleen gedaan te hebben om hulp te krijgen, keerde hij op zijn stappen terug' (pp. 55-56). Is het trouwens niet 'op je *schreden* terugkeren'? 'Toegegeven, wel wat hoekig en houterig, bleven toch de vorm van been en voet duidelijk bewaard' (p. 83). Hier gaat het me niet om *bleven* in plaats van *bleef*, maar alleen om de hoekigheid en houterigheid van het geheel.

En wat te denken van de volgende zin/alinea (p. 30)?

'Fahrenkrog was zelfs met haar op de Tutupacavulkaan (Peru) geklommen (meer dan vijfduizend meter hoog) maar Clementine – zelfs omstreeks haar twintigste was haar hart al niet bijzonder sterk – Clementine, toen eenentwintig jaar oud en, zoals een paar maanden later kwam vast te staan, zwanger, had de klimpartij zonder één klacht volvoerd.'

Wat voor zin is dit, nog afgezien van het feit dat het 'had beklommen' of 'was de T. op geklommen' moet zijn? Antwoord: dit is een worstzin waar zelfs een beginnend opstelschrijver zich voor zou moeten schamen. Op p. 35 bakt WFH ze nog iets bruiner:

'Hij had ten volle van zijn strenge, hoogst correcte opvoeding geprofiteerd, maar... het is eigenlijk te gek om te vertellen en men zou haast wensen dat dit verhaal alleen onder ogen kwam van lezers die Rombouts goed gekend hebben en allang weten waar deze ellenlange aanloop toe moet leiden, zodat ze de conclusie kunnen overslaan, die luidt: Nou ja, Ulbo Rombouts had zich als kind nimmer zonder gewelddadig verzet naar een tandarts laten brengen en na de dood van zijn vader had hij nooit meer op enige orthodontische behandelstoel plaats genomen.'

Het vervangen van 'onder ogen kwam van lezers' door het betere 'lezers onder de ogen kwam' redt de zin niet, hoewel het mooi is dat WFH met 'ellenlange aanloop' van enige zelfkennis blijk geeft.

Op p. 43 zijn we getuige van een scène in een collegezaal. Een wat langer citaat, met mijn commentaar tussen haakjes:

'Maar wat is dan het probleem precies, Rombouts?' (Ooit een student meegemaakt die een docent zo toespreekt? Ik niet.)

'Het probleem, het probleem...' (Dit moet dus Rombouts zijn.)

'Wat de vraag? Wat het antwoord?' (De student weer, denk ik.)

'De vraag is: waarom raapt Birra knopen en spelden van de straat. En het antwoord...' (R.)

'Vraag en antwoord, samen een probleem, een onopgelost probleem, maar het is niet *het* probleem van Birra. Zelf heeft hij zich waarschijnlijk nog nooit afgevraagd, waarom hij het niet kan laten knopen en spelden op te rapen van de straat.' (Student?)

'Je had moeten zeggen: de moeilijkheid van Birra, Rombouts. ...'

Het is dat we weten dat er iets heel diepzinnigs moet worden bedoeld (dit is tenslotte WFH), maar ondertussen staat er een stuk dialoog dat met 'raar' erg vriendelijk omschreven is.

WFH permitteert zich wel vaker een filosofische gedachte, die hij dan evenwel zo onder woorden weet te brengen dat het water je in de handen komt te staan:

'Kunnen namen als Timmerman, Smid, Slager, Brouwer, Bakker en zo voort wijzen welk beroep te kiezen, een roeping verraden dan wel een steun zijn in het leven als

iemand niet alleen Timmerman, Smid, Slager of iets dergelijks heet, maar ook timmerman, smid, bakker en zo voort *is*? Zou een man die *Kok* heet niet beter voldoen als keukenmeester dan als minister? Bang vermoeden...'

Ik zwijg over 'wijzen welk beroep te kiezen' en over de 'grap' over Kok, die door de hoofdredacteur van de schoolkrant als te melig afgekeurd zou worden; wat ik wel genotuleerd wil zien is dat de eerste opsomming volstrekt overbodig is. Een beknoptere en betere versie is: 'Kan het helpen bij het kiezen van een beroep, een roeping verraden, dan wel een steun zijn als iemand niet alleen...'

Nog een wat langer stukje, het begin van een nieuw hoofdstuk (p. 71):

'Tegenstrijdig zijn de bewaard gebleven berichten over Birra, zie bladzijde 39.

Onaannemelijk is het verhaal, kennelijk verzonnen om zijn nagedachtenis te bekladden, dat hij in zijn collegebusje is gestorven.'

Waarom die onnatuurlijke vooropplaatsing van adjectieven? Contrasteert *Tegenstrijdig* soms met *Onaannemelijk*? Nee, dat doet het niet; het laatste is een voorbeeld van het eerste. En wie refereert er nu in een roman naar een andere bladzijde van dezelfde roman? WFH dus wel.

Op p. 88 begint een nieuw hoofdstuk als volgt:

'Is het nuttig deze geschiedenis in strikt chronologische orde voort te zetten (onder de verzwegen gedachte: en toen, en toen, en toen, en zo vervolgens)?

Mocht het al nuttig zijn, dan rijst de vraag of het *mogelijk* was, en het antwoord dient ontkenkend te luiden, wanneer

men tenminste niet het ongeluk heeft zijn licht op te steken bij een doorgewinterde mythomaan.'

Spreken we normaal niet van chronologische *volgorde*? En is 'en toen' etc. een gedachte? Zo ja, is het een gedachte waaronder je een verhaal voortzet? En moet ik nog uitleggen waarom ik 'en zo vervolgens' zo lelijk vind?

Lesmateriaal voor stilistiek

Regelmatig hanteert WFH een flitsende, sportverslaggeverachtige stijl. 'Slok kroop achter het stuur, startte, niets aan de hand' (p. 49). 'Wankelend probeerde hij te gaan staan. Brulde. Rukte aan het linkerbeen van Birra, dat plotseling meegaf. Met dat been in zijn handen deinsde Rombouts achteruit, zonk niet weg' (pp. 81-82). 'Ze ging kleiner wonen. (nieuwe alinea) Bleef in Groningen' (p. 84). Dit is natuurlijk helemaal een kwestie van smaak, maar mijn smaak is het in ieder geval niet.

Af en toe denk ik dat hij het erom doet, zoals in het volgende citaat (p. 56):

'Maar dit was bij lange na het ergste niet. De kinderen in de trein waren losgebroken en door de kapotgedrukte ramen naar buiten gekropen. Gillen en krijsen moet honderden meters in de omtrek te horen zijn geweest.'

Het is toch niet zo moeilijk om te bedenken dat 'Hun/Het gegil en gekrijs' of, nog simpeler, 'Hun/Het gillen en krijsen' beter was geweest? Daarbij laat ik nog in het midden wat ik me moet voorstellen bij losgebroken kinderen.

Staat hier nu werkelijk niets tegenover? Wat mij betreft niet, maar in de Volkskrant las ik dat een recensent 'en een helikopter hamerde zich laag over hen heen' (p. 73) zo'n mooi beeld vond. Tja. 'Zich ergens overheen hameren.' Ik geef toe, een vondst is het wel.

Dat neemt evenwel niet weg dat *Ruisend Gruis* mij bij uitstek geschikt lijkt als lesmateriaal bij een cursus stilistiek aan onze Nederlandse letterenfaculteiten, en dat dan onder het motto 'stijl – hoe het niet moet'.

Pieter Nieuwint is docent taalvaardigheid Engels/grammatica aan de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Brabant en is (lied)tekstschrijver.

STELLING:
'TAAL IS LOGICA' IS HET BESTE HANDVAT VOOR
GOED TAALGEBRUIK

Afspraken zijn afspraken

J.L. HELDRING

Met de stelling boven dit artikel ben ik het niet eens. Taal is niet logisch of onlogisch. Het zijn de gedachten – waarvan de taal een uitdrukkingsvorm is – die logisch of onlogisch zijn. Ik zou het hierbij kunnen laten, maar aangezien in Nederland het woord van Goethe 'In de zelfbeperking blijkt pas het meesterschap' niet opgaat, zal ik proberen dit toe te lichten.

Taal is niet meer dan een instrument, een middel om gedachten tot uitdrukking te brengen. Zij wordt gebruikt door heiligen en misdadigers, door dommen en knappen. Wat dezen tot uitdrukking willen brengen, kan de taal niet aangeschreven worden, maar alleen de gebruikers van de taal. Zo kan een logische gedachtengang tot uitdrukking gebracht worden in een stuk dat vol taalfouten zit. Omgekeerd kan een stuk waarvan de logica aan alle kanten rammelt, in foutloos Nederlands geschreven zijn.

Oneigenlijk gebruik

Intussen is het wenselijk dat het middel waarvan de gebruiker – in ons geval: de taalgebruiker – zich bedient, zo goed mogelijk is, dat wil zeggen: zo goed mogelijk beantwoordt aan het doel dat de gebruiker ermee beoogt. In het geval van taal is het doel van de gebruiker dat de toehoorder of lezer de gedachte die de gebruiker wil overbrengen begrijpt, dus niet in twijfel komt te verkeren omtrent wat de gebruiker eigenlijk met zijn woorden – zijn taal – heeft bedoeld te zeggen, laat staan eruit het omgekeerde verstaat van wat hij heeft bedoeld te zeggen. Die twijfel ontstaat (of erger: die verkeerde conclusie wordt getrokken) wanneer bijvoorbeeld de schrijver/spreker de uitdrukking *niet in het minst* (= ‘helemaal niet’) gebruikt, terwijl hij eigenlijk bedoelt *niet het minst* (= ‘vooral, niet in de laatste plaats’) of schrijft/zegt *niet nadat* (= ‘voordat’ of ‘tegelijkertijd’), terwijl hij bedoelt *niet dan nadat* (= ‘nadat’). Pas wanneer de afspraak gemaakt wordt *niet in het minst* betekent ‘niet het minst’ en *niet nadat* betekent ‘niet dan nadat’, zal ik vrede hebben met het oneigenlijke gebruik. Of zo’n afspraak de duidelijkheid van de taal ten goede zou komen, betwijfel ik echter.

Nu kunnen we wel zeggen: ‘Als ze maar begrijpen wat ik bedoel’, en soms is de eigenlijke bedoeling inderdaad wel te achterhalen uit het verband waarin de betrokken uitdrukking verkeerd is gebruikt, maar het kan toch nooit de bedoeling van taal zijn dat de lezer/toehoorder maar moet raden naar de eigenlijke bedoeling? Een strenge rechter zal de partij die de uitdrukking verkeerd gebruikt, nooit gelijk geven of, als hij in een milde bui is, vragen: ‘Bedoelt u werkelijk wat u daar zegt?’ Maar erger is dat we vaak juist *niet* begrijpen wat de schrijver/spreker bedoelt wanneer hij een woord of uitdrukking anders heeft gebruikt dan hij bedoeld heeft.

Subjectiviteit als criterium

De taal moet dus aan bepaalde strikte criteria voldoen wil zij als instrument aan haar doel beantwoorden. Die criteria zijn ons niet van Godswege verordonneerd, maar zijn gewoon afspraken, en aan afspraken word je geacht je te houden – ook in de taal. Anders wordt het een chaos.

Ik kan het dus niet eens zijn met hen die het criterium zoeken in het antwoord op de vraag of iets al dan niet goed *klinkt*. Zo schreef dr. H.J. Verkuyl, hoogleraar semantiek en Nederlandse taalkunde te Utrecht, in het tijdschrift *Onze Taal* van december 1990: “*Hij was een van de eersten die in de vergadering koffie kregen* vind ik (...) minder goed klinken dan *Hij was een van de eersten die in de vergadering koffie kreeg*.” Het kan best zijn dat in prof. Verkuyls oren de eerste zin minder goed klinkt dan de tweede, maar ‘klinken’ kan toch nooit een algemeen geldend criterium zijn? Wat de ene goed of mooi in de oren klinkt, klinkt voor een ander slecht of lelijk. Het enige criterium dat algemene gelding kan hebben, is de vraag: *is* het goed of verkeerd? Voldoet het aan de afspraak of niet? Maar Verkuyl hanteert het ‘klinken’ niet als enig criterium. Er is volgens hem ook ‘verschil in interpretatie’: “In het eerste geval wordt het groeps karakter of gelijktijdige van het koffie krijgen opgeroepen, in het tweede geval wordt de belangstelling gericht op de persoon zelf.” Best mogelijk, maar interpretatie is ook een subjectief criterium, tenzij zij op een afspraak berust. Bestaat er in dit geval zo’n afspraak? Trouwens: als iets geïnterpreteerd moet worden, is het per definitie onduidelijk.

Ook de Taaladviesdienst van het Genootschap *Onze Taal* lijkt waarde te hechten aan het criterium ‘klinken’. In het nummer van juli/augustus 1995 zegt hij dat de zin ‘Bij het Spui aangekomen viel me ook op dat er groepjes waren die iets zongen’ goed klinkt. Maar ook hier moet ik eraan toevoegen dat volgens de adviesdienst die zin ook goed *is*, en wel omdat

we de beknopte bijzin 'Bij het Spui aangekomen...' moeiteloos aanvullen met het weggelaten onderwerp *ik*: "Soms is het blijkbaar voldoende als het weggelaten onderwerp uit de beknopte bijzin overeenkomt met een ánder zinsdeel uit de hoofdzin." Nu vind ik de woorden *soms* en *blijkbaar* de redenering al verzwakken, maar ook zonder die woorden zou ik haar niet onderschrijven. Bij de geciteerde zin vraag ik mij af: wie is er bij het Spui aangekomen? Voor hetzelfde geld kunnen dat de *groepjes* zijn én het weggelaten onderwerp *ik*. Dus: onduidelijkheid, en dat kan niet de bedoeling van taal zijn.

Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat de Nederlandse zeligheidscultuur ook in de taal heeft toegeslagen. De Nederlandse soldaten uit Bosnië, die geen schot gelost hebben, worden als helden ontvangen, maar op die helden wordt tegelijkertijd een leger van psychologen en welzijnswerkers losgelaten. Zo mag ook de taal vooral niet te moeilijk zijn, want dat is zelig voor onze arme kindertjes, om niet te spreken van onze arme onderwijzers.

Mr. J.L. Heldring is columnist en oud-hoofdredacteur van NRC Handelsblad.

STELLING:
TAALGEBRUIKERS ZIEN WOORDENBOEKEN ZOALS DE DIKKE
VAN DALE TEN ONRECHTE ALS SCHERPRECHTER

Van Dale als scherprechter

HENK VERKUYL

In De Nieuwe Taalgids uit 1993 heb ik mij vijftig bladzijden lang negatief uitgelaten over Van Dale 12. Mijn kritiek daar zegt: 'de kwaliteit van Van Dale 12 en die van zijn voorgangers is van dien aard dat hem niet de taak van scherprechter kan worden toevertrouwd'. Bovenstaande stelling is dus juist. Mijn ervaring met taalgebruikers zegt eerder het tegenovergestelde: 'De stelling is onjuist: de mensen smeken om de taalkundige beul. Bij onzekerheid of meningsverschil moet het zwaard worden getrokken en liefst scherp gesneden.'

Verschijnt er een nieuwe editie van Van Dale, dan juicht heel Nederland: persconferenties, interviews, NOS-journaal, NOVA, NRC Handelsblad, Volkskrant, Trouw, VN, iedereen wil er iets over zeggen. Ook al zijn de eerste dagbladkritieken vaak niet mals, de journalistieke aandacht richt zich nooit op de pap, maar altijd op de krenten. De nar maakt de koning attent op

enkele onvolkomenheden. Later verschijnen reacties van specialisten, maar de pers is niet langer geïnteresseerd, zelfs de wetenschapsbijlagen niet. Soms zijn journalisten en medewerkers van de genoemde bladen niet op de hoogte, maar in dit geval waren ze dat wél, maar ze deden er niets mee. Sterker nog, een vakspecialist wordt eerder als dissident beschouwd dan als iemand die een goed gefundeerd oordeel kan hebben. Men raakt ongerust als niet de beul aantreedt uit het vakgebied maar de criticus.

De vijf c's als norm voor kwaliteit

Hoe komt het toch dat niet onredelijke mensen het zo laten afweten als het over taal gaat? Van Dale 12 schiet duidelijk tekort in zijn betekenisdefinities, bijvoorbeeld op het gebied van vaktalen. De vraag is daar: hoe beschrijft Van Dale logische woorden als *predikaat* en *disjunctie*, en hoe het medische woord *artrose*, of het uit de muziek komende woord *instrumenteren*, of de schaakterm *loper*? Allemaal woorden die in de omgangstaal in omloop zijn. Taalgebruikers willen die woorden goed hanteren en Van Dale mag dus geen fouten maken. Maar als je de gegeven informatie bekijkt op consistentie, compleetheid, correctheid, courantheid en op citaten, dan blijkt Van Dale – voor andere woordenboeken gaat dat overigens ook op – jammerlijk te falen. *Courantheid* is niet zo'n mooi woord, maar het begint met een c, zodat de vijf criteria waarmee na te gaan is of een woordenboek goed is, kunnen worden aangeduid als *de vijf c's*. Staat de betekenis van *loper* (als schaakstuk) bij het verouderde of verouderende woord *raadsheer*, dan is dat niet goed op grond van het criterium courantheid. Als bij *artrose* staat 'chronische gewrichtsontsteking', dan is dat incorrect, want een artrose is meer een slijtage dan een ontsteking. Als er bij *getal* wel de term *reëel* staat, maar niet *rationaal*, dan is er sprake van incompleet-

heid, want beide termen maken deel uit van een reeks die je óf niet óf in zijn geheel moet geven. En als *paard* alleen maar gedefinieerd staat als 'schaakstuk', terwijl wel een uitgebreide definitie wordt gegeven van *toren*, dan is er op zijn minst sprake van inconsistentie. Citaten moeten correct en verhelderend zijn en niet als stoplappen dienen om het woordenboek onnodig dik te maken.

Houden we Van Dale tegen het licht van de 5 c's, dan vertoont hij erg veel sleetse plekken en stopgaten. De kern van het probleem is dat er geen systematische behandeling van de definities is. Het is een rare lappendeken, waarvan de stof grotendeels geleverd is door de lexicografen die Van Dale 1 t/m 11 in elkaar hebben gezet. Ook het labelsysteem deugt niet. Labels zijn aanduidingen zoals <figuurlijk>, <beledigend>, <oneigenlijk>, <gewestelijk>, etc. Het precieze gebruik ervan wordt nergens eenduidig vastgelegd en bij het uitdelen ervan heerst willekeur, waarbij ik overigens opmerk dat woordenboekgebruikers labels meestal gewoon overslaan. Maar dit terzijde.

Irrationale standaard

De houding van de pers, die niet afwijkt van die van de gemiddelde taalgebruiker, staat overigens in een schril negatief contrast met de houding van Van Dale zelf: daar is heel adequaat gereageerd op de geleverde kritiek en er wordt bij de voorbereiding van de nieuwe druk ook geprobeerd het werk te verbeteren, mede op grond van criteria als de genoemde 5 c's. Die houding is heel nobel. Ze weten daar immers dat ze kritiek kunnen negeren: hoe slecht Van Dale ook is, het werk vliegt toch wel de deur uit. De samenleving heeft blijkbaar behoefte aan een standaard en Van Dale is nu eenmaal als zodanig uitgekozen. Wij weten dat MS-DOS een relatief waardeloos

produkt was vergeleken met wat Apple Macintosh te bieden had en heeft, en dat MS-DOS aan veel mensen ongelooflijk veel onnodige ellende heeft veroorzaakt door de onnodige mensen-vriendelijkheid ervan, maar toch, jarenlang was het de standaard en nog steeds is het lijden aan de gang. Zo erg als MS-DOS is Van Dale nooit geweest, maar het voorbeeld geeft aan dat als iets standaard is, dat niets zegt over de kwaliteit ervan. We weten ook dat in Nederland om een of andere geheimzinnige reden het tekstverwerkingsprogramma WordPerfect standaard was of is en niet het veel betere MS-Word. En dat zodra de bureaucratie toeslaat, MS-DOS en WP als standaard worden genomen, omdat het nu eenmaal standaard is, en dus het gemakkelijkst, en dan ben je van alle gezeur af.

Hoe komt de maatschappij aan dit irrationele gedrag? Wat Van Dale betreft, denk ik dat het komt doordat de meeste mensen absoluut niet weten wat taal is, wat het doet en hoe een taalsysteem in elkaar zit. Ze willen hoogstens weten hoe je taal gebruikt en of je dat goed doet. Neem als voorbeeld J.L. Heldring. Die meent dat taalkundigen die als onderzoeksobject de structuur en de betekenis van zinnen uit een natuurlijke taal hebben, niet mogen zeggen dat een zin niet goed klinkt. Eén ding is zeker: mensen hebben intuïties over wat wel en wat niet goed is in de bouw van een zin. Deze intuïtie is wiskundig-logisch te beschrijven als gestuurd door een stelsel van regels die de vorm krijgen van een grammatica die door alle moedertaalsprekers gedeeld wordt. Het is een mentaal systeem dat taalgebruikers in staat stelt zinnen goed in elkaar te zetten en te interpreteren. Ons oordeel over de welgevormdheid van zinnen weerspiegelt onze cognitieve organisatie, dat wil zeggen de manier waarop wij de werkelijkheid perceptueel en cognitief ordenen. Heldring is jurist, althans juridisch opgeleid, dus hij denkt misschien – nogal naïef – dat taal in elkaar zit zoals een wetboek: een verzameling vastgelegde afspraken om een samen-

leving draaiende te houden en te beschermen tegen individuele willekeur. Maar zo zit het natuurlijk niet.

Taalwetten kun je niet afspreken

In het Russisch kun je zeggen *Ivan čital poeziju* en daarmee zeg je dat Iwan poëzie las. Vervang *Iwan* door *Zeus* en Zeus kan eeuwig poëzie hebben gelezen. In het Russisch kun je ook *Ivan pročital poeziju* zeggen, maar daarmee zeg je dat Iwan dé poëzie las, d.w.z. een bepaald en ook beperkt stuk poëzie. Zeus kan dat niet meer eeuwig doen: ook hij is nu onderhevig aan begrensdheid. Het Nederlands heeft lidwoorden, het Russisch niet. Aannemend dat de Russische zin hetzelfde zegt als zijn Nederlandse pendant, kan men ook aannemen dat *pro-*, dat in het Russisch aan het werkwoord vastzit, informatie uitdrukt die in dit geval in het Nederlands wordt gegeven door het lidwoord *de*. Het Russisch plakt iets aan een werkwoord vast en geeft naamvallen aan de naamwoorden, het Nederlands bergt alles bij een naamwoord op, maar gebruikt geen naamvallen. Het Bulgaars doet als het Russisch, maar heeft weer wel lidwoorden, en wijkt ook weer af van het Russisch. Talen hebben verschillende uiterst complexe strategieën om hetzelfde uit te drukken. In die complexiteit spelen talloze factoren mee, zoals in dit geval de werkwoordstijden, en de plaats van het lijdend voorwerp ten opzichte van het werkwoord en bepalingen, etc. Daarom alleen al is het uitermate onwaarschijnlijk dat afspraken à la Heldring dit soort systemen kunnen vormen of vastleggen. Het idee dat men eigenschappen van zinnen per afspraak zou kunnen sturen, is te lachwekkend voor woorden, gegeven onze huidige kennis van de krachtvelden die taalsystemen sturen. De complexiteit van de structuren die meedoen, is daarvoor te diep verankerd in onze cognitie en is niet wezenlijk te beïnvloeden door rechterlijke uitspraken.

Nou klinkt dit allemaal wat deftig, maar er is een grote hoeveelheid uitstekende en toegankelijke literatuur op het gebied van taal, logica en psychologie en tegenwoordig ook neurobiologie, waarin men dit soort dingen allemaal kan lezen. Hoe lui zijn mensen toch als ze de buitengewoon boeiende ontwikkelingen op het gebied van de cognitiewetenschappen zonder meer terzijde schuiven en scherprechters willen hebben onder het motto dat taalgebruik berust op een soort juridische of praktische afspraken tussen mensen. Natuurlijk, we weten allemaal dat we kunnen afspreken dat het woord *oorlog* voortaan *vrede* betekent, en andersom. En natuurlijk weten we dat we kunnen afspreken om nooit meer een verkleinwoord te gebruiken, maar steeds het adjectief *klein*. Maar dat gebeurt niet en het zal ook niet gebeuren. Zodra betweters zeggen dat het *Hem wordt verzocht* moet zijn in plaats van *Hij wordt verzocht* en daarbij verzuimen te bedenken dat *He was asked* in het Engels heel normaal is, dus dat de regel dat een meewerkend voorwerp uit de actieve zin in een passieve zin ook meewerkend voorwerp moet blijven blijkbaar niet universeel is en dat het gebruik van *hij* zou kunnen voortkomen uit een krachtenspel tussen autonoom werkende deelsystemen van onze grammatica en daarmee van onze cognitieve organisatie, dan zou je soms toch wensen dat vanuit het taalkundige vakgebied scherprechters worden aangewezen door de regering met de bevoegdheid zoveel onzin te verbieden. Dat de vorige zin veel te lang is, dat kan worden afgesproken, maar afspraken op dat niveau zijn taalkundig gesproken even willekeurig als ze praktisch en nuttig zijn, zoals elke Proustlezer weet.

Scherprechters en kwaliteit is twee

Natuurlijk, een maatschappij kan zitten te springen om beslissingen over hoe je een woord spelt, en hoe het moet worden

gebruikt in bepaalde contexten en situaties. In die zin is Van Dale een heel nuttig boek, al valt er veel te verbeteren. Maar scherprechteren? Men mag ook niet vergeten dat Van Dale 12 gemaakt is in het eindstadium van een computerloos tijdperk en dat het dus alle tekortkomingen vertoont van een produkt dat de capaciteit van het menselijk geheugen ver te boven gaat. Er komen gigantische dataverzamelingen waarin woordenboekinformatie gekoppeld raakt aan visuele, auditieve en encyclopedische informatie (wat de wereld toch aanmerkelijk mooier maakt, zou je zeggen). Als de maatschappij dan toch de behoefte blijft hebben aan een drie- of vierduizend bladzijden tellend woordenboek, dan zal Van Dale hoogstens een 'spin off' van een onvoorstelbaar groot moederbestand kunnen zijn. Te midden van dat informatiegeweld zal dan één ding zeker zijn: nooit zal een woordenboek als scherprechter kunnen optreden tenzij juristen dat aan de samenleving gaan opleggen. Of die in Frankrijk bestaande situatie dat land zoveel voordelen oplevert, misschien is dat een nieuwe stelling waard voor een volgend boek over dit onderwerp. Beter lijkt het me om een woordenboek zo goed te maken dat het publiek er vertrouwen in stelt. Maar kwaliteit en scherprecht hebben weinig met elkaar te maken.

Prof. dr. H.J. Verkuyl is hoogleraar Nederlandse Taalkunde aan de Universiteit Utrecht.

STELLING:
IETS MOOI ZEGGEN IS EEN KWESTIE VAN INTUÏTIE.
DAAR HEB JE GEEN ADVIEZEN VOOR NODIG

Adviezen? Ik schrijf maar wat

TOON HERMANS

Toon Hermans heeft geen introductie. Iemand die al generaties Nederlanders heeft laten lachen in de schouwburg of via de tv, en die bovendien een van de best verkochte auteurs van ons land is, móet wel goede intuïties hebben over taal. Hoe waar die bewering is, kunt u hieronder lezen. Toon Hermans zette zijn gedachten op papier over de (Nederlandse) taal en over taaldeskundigen. Daarnaast geeft hij enkele taaladviezen, gebaseerd op zijn eigen ervaringen.

Taal

Taal? Waddik ervan denk? 'k Heb er altijd grapjes mee gemaakt. Maar ik vind taal héél mooi. Héél kostbaar ook. Niet zozeer omdat ik geleerd heb 'n stoel een stoel te noemen, maar omdat in elke stem die spreekt en in elke pen die schrijft, iets hoorbaar wordt van de verborgen innerlijkheid van een mens. Het boeit mij telkens weer als ik daar iets van beluisteren mag.

Goed Nederlands?

Pas toen ik naar school ging, leerde ik Nederlands.

Thuis spraken we Limburgs.

Uit die ervaring heb ik later kunnen leren dat taal niet zomaar iets oppervlakkigs is, maar iets van héél diep in ons. Nu nóg valt me op dat mijn moedertaal (ook al noemde men het dialect) veel dichterbij me ligt dan de Nederlandse taal die ik later leerde.

Ik hoor en voel in de klanken en in de melodische gang van het Limburgs de echo van mijn eigen aard. De zangerige langgerekte klinkers horen meer bij mijn doen en laten dan het staccatoachtige van de korte klinkers van het Nederlands.

Als ik Limburgs spreek, proef ik op mijn tong ... champagne.

Als ik 'Hollands' spreek, is het sinaazappelsap.

Taalgevoel

Ik vind het jammer dat er nogal wat mensen zijn die zich alleen maar van taal bedienen om zich verstaanbaar te maken. Er wordt hun niet of nauwelijks liefde voor het woord bijgebracht. Het valt mij op hoe weinig mensen gevoelig zijn voor woordwaarden of klank van woorden. Als dat gevoel er niet is, leeft de taal slechts 'mondjesmaat'.

Wie gevoel heeft voor 'taal', heeft meestal ook een oor voor muziek (misschien wel twee) en hij luistert naar taal vanuit zijn muzikaliteit. Wie zó luisteren kan naar het gesproken woord, zal duidelijk kunnen horen of de spreker zomaar een 'sprekert' is, of iemand die in zijn eigen woorden opgaat, omdat hij erachter staat met lijf en ziel.

Als er iemand spreekt van binnenuit, zijn de pauzes tussen de woorden en de zinnen zo mooi, terwijl het duidelijk opvalt dat bij de 'praatjesmaker' tussen de woorden en de zinnen gaten

vallen die leeg zijn en de bindende kracht missen die een pauze hebben moet. Als *het woord* de spanning van de bezieling mist, dan mist *de pauze* die zelfde spanning óók.

Gevoel hebben voor taal is niet alleen een zaak van het verstand, het is ook gevoel voor kleur, voor klank en ritme. Een gevoel waardoor het onhoorbare hoorbaar wordt.

Taalvariatie

Ze zeggen dat ieder vogeltje zingt zoals het gebekt is.

Wij doen dat ook. Zoals ook de dingen een eigen taal spreken. De taal van 'n sigaar verschilt aanmerkelijk van die van 'n appel. Een hemelbed spreekt me héél anders aan dan 'n draaiorgel. Als de mus de taal spreekt van de nachtegaal, zal dat onmiddellijk verwarring stichten. Zo zal het ook onmiddellijk botsen als de taxichauffeur de taal spreekt van de directeur-generaal van General Motors.

Uit de mond van een mens komt een taal die zijn eigen innerlijk leven hem ingeeft. Het zijn de ontelbare variaties van mens tot mens die taal zo boeiend en telkens weer zo verrassend maken.

Over taaldeskundigen en taaladviezen

Taaldeskundigen

Ik kan me goed voorstellen dat iemand die 'taal' als 'een vak' ziet en zich alle foefjes en kneepjes ervan eigen maakt, er ten slotte een uitgebreid vocabulaire op nahoudt. Dat is niet niks, maar of hij daarmee dan ook beschikt over het vermogen om een 'levende taal' te spreken, is nog de vraag. 'Levende taal' is immers taal die gesproken of geschreven wordt vanuit een innerlijke bewogenheid.

Adviezen

Ik weet absoluut niet hoe je volgens de leerboeken van de taalkunst schrijven moet, dat je zinsbouw beter is als je zus of zo doet, of dit of dat woordje invoegt of weglaat. Die hele techniek die er eigenlijk bij hoort, heb ik nooit toegepast in mijn pogingen om iets te zeggen of te schrijven. Ik zeg maar wat, schrijf maar wat, maak maar wat muziek en schilder maar wat. Met andere woorden: ik leef maar wat.

Als grote schrijvers en dichters mooie taal gebruiken, vind ik dat heerlijk, maar ik wéét dat mij die gave niet gegeven is. Ik voel ook dat het niet bij me hóórt, dat hele complete. Ik zie met groot respect en bewondering op naar mensen die dat wel kunnen en ben bijvoorbeeld apetrots dat ik ooit heb gecorrespondeerd met de grote Gerard Walschap. Ik bewaar zijn brieven als goud. Toen ik ze kreeg, was ik totaal van streek en toen ik ze las, kwamen er tranen in mijn ogen. Ik proefde hoe de kleinste en eenvoudigste woorden waren gekozen vanuit een evenwichtige en zuivere bezieling. Ja, dát is féést.

Dan lees ik zoiets ook hardop, hoewel dat eigenlijk overdreven is. Taal van dát niveau spreekt ook in de zwijgzaamheid van het geschreven woord luid en duidelijk.

Mooi schrijven

Zowel aan de klinkers uit de spreektaal (de melodie) als aan de regelmaat van geschreven of gedrukte letters kun je zien dat spreken en schrijven te maken hebben met ritme.

Ik heb zo'n idee dat mijn ongeduldige geest mij niet toestaat het juiste ritme van mooi spreken en mooi schrijven te vinden. Ik hink er altijd maar 'n beetje achteraan.

Wél kan ik heel mooie dingen denken. Daar verbaas ik mij wel es over. Maar ik kan er geen boeket van maken. Het blijven afzonderlijke blommetjes.

Schrijven en spreken

Ik hoor mijn buurman wel eens roepen 'Hoe spreekt-ie dan?', en even later hoor ik zijn Duitse herder blaffen in het Nederlands. Gewoon: 'Woef woef'.

Als iemand mij zou vragen 'Hoe spreekt-ie dan?', zou ik eerst heel diep moeten nadenken. Ik zou dus ook nú niet onmiddellijk weten wat ik dan antwoorden zou, omdat ik spreek en schrijf en zing, maar mij vrijwel niet ervan bewust ben dat dit een taal is waaraan allerlei voorwaarden zijn verbonden. Nooit denk ik: laat ik het vandaag eens extra mooi doen, of volgens die en die spelregels.

Spreeken, schrijven en zingen zijn voor mij een soort ademen. Af en toe word ik er dan ook behoorlijk kortademig van.

Ik werd gebeld door een uitgever. Hij vroeg of hij eens mocht komen praten. Dat mocht en hij kwam.

Hij vroeg of ik de dingen die ik op toneel vertel, opschrijf. Ik zei dat ik dat maar zeer beperkt doe. Ik schrijf mijn teksten beknopt op en praat er dan 's avonds op de bühne omheen. De woorden die je dan kiest, vormen à l'improviste een woordensnoer, maar het zijn woorden die het publiek in je losmaakt; en taal die anderen in je oproepen is een héél andere taal dan de taal die je bedenkt in je eentje achter je schrijftafel.

Geleerde taal

Ik heb er 'n handje van om mij in geleerde kringen in een gesprek te mengen en mij dan onmiddellijk aan het aldaar gangbare taalgebruik aan te passen.

Als ik mij dan in het vuur van het gesprek achteloos een zin laat ontvallen als 'De reconcivilitaire staat zou een preoccupaire wending moeten nemen', kan het gebeuren dat het gezelschap instemmend knikt.

STELLING:
TAALADVIEZEN LEIDEN NIET TOT AANSPREKENDE TEKSTEN:
HET MIDDEL IS ERGER DAN DE KWAAL

Van taalkwaal tot taalbeheersing Over de waarde van taaladviezen

RUDOLF GEEL

Het vak taalbeheersing maakt de laatste jaren een 'boom' door, om eens een woord te gebruiken dat wellicht sommige lezers van dit artikel als bewijs van een tekortschietende taalbeheersing zullen beschouwen. Maar afgezien van de formulering: de in de vorige zin vervatte mededeling is waar. De hoeveelheid publikaties waarin de taalbeheersing van de Nederlander geanalyseerd wordt, vaak vergezeld van voorstellen tot verbetering, is niet gering en lijkt zelfs alleen maar toe te nemen. Die huidige bloei staat in schrill contrast met de bescheiden wijze waarop de oer-taalbeheersers het vak presenteerden.

Taalbeheersing en taalvaardigheid

Aan het begin van de jaren vijftig besloot een aantal hoogleraren van de Universiteit van Amsterdam iets te ondernemen tegen

de in hun ogen tekortschietende taalbeheersing van de gemiddelde student. Daarom werd in 1951 de neerlandicus Garmt Stuiveling aangesteld als eerste hoogleraar in dit vak, dat nieuw was aan de Nederlandse universiteiten en geheel volgens de bedoelingen ervan 'taalbeheersing' genoemd werd. Veel nieuws leverden de eerste twintig jaar waarin het vak in Amsterdam gedoceerd werd overigens niet op. De colleges bestonden uit praktische aanwijzingen en oefeningen ter verbetering van de (essayistische) schrijfvaardigheid. Ook spreken in het openbaar stond op het programma. De in 1961 door Stuiveling gepubliceerde bewerking van het boek *Moderne welsprekendheid* ('Handboek voor mondelinge Taalbeheersing'), van de Duitse hoogleraar M. Weller, verschaft een goed inzicht in de inhoud van de mondelinge kant van het vak: het gaat daar inderdaad om het verbeteren van de spreekvaardigheid, teneinde overtuigend over te komen bij de luisteraars. Om dat doel te bereiken bevat het boek een aantal praktische aanwijzingen die nog altijd zeer bruikbaar zijn. Natuurlijk, in een modern leerboek zal een tangconstructie niet meer met 'stapelstijl' aangeduid worden, en geen moderne taalbeheerser zal erover peinzen het woord 'taalkwaal' te gebruiken voor het karakteriseren van dit soort constructies. Daartegenover: in welke moderne publikatie over mondeling taalgebruik zien wij nog verwijzingen naar bijvoorbeeld Thomas Mann's *Toverberg* en naar Schopenhauer? Aan de aanwijzingen van de in zijn tijd ook zelf vermaarde spreker Stuiveling is weinig mis.

Het vak veranderde en de mensen die het onderwezen ook. Stuiveling was niet alleen een geleerde, maar ook een dichter, en zijn eerste medewerkster, de befaamde vertaalster uit het Russisch Aleida G. Schot, kon er zich druk over maken of de vertaling van de titel van Tjechows befaamde toneelstuk nu 'De kersentuin' dan wel 'De kersensongerd' moest luiden. De overwegingen die uiteindelijk tot een beslissing leidden, berust-

ten op artistieke intuïtie. Dat is lang geleden. De gemiddelde hedendaagse taalbeheerser is in de eerste plaats geïnteresseerd in de resultaten van onderzoek en zal daarom niet graag voor artistiek worden uitgemaakt.

Bovenstaande verwijzing naar de oorsprong van het vak aan de Nederlandse universiteiten komt niet voort uit heimwee. Ik beoog er slechts mee te betogen dat de eerste universitaire taalbeheersers, bij gebrek aan onderzoeksresultaten, grotendeels op basis van hun intuïtie over teksten oordeelden, geschraagd door ervaring en eventueel smaak. De stelling boven dit artikel zou geen van hen onderschreven hebben. Terecht. De stelling is in al z'n algemeenheid te grof om er een zinnig antwoord op te geven. Het lijkt mij daarom beter de stelling in twee delen te hakken en deze vervolgens zorgvuldiger te bekijken.

Taaladviezen leiden niet tot aansprekende teksten

Een taaladviseur die niet gelooft in de waarde van adviezen, kan beter een ander vak kiezen. Datzelfde geldt voor muzikleraren en rij-instructeurs, om eens twee willekeurige andere disciplines te noemen. Naar mijn mening ligt de veronderstelling nogal voor de hand dat een taalgebruiker die (formulerings)adviezen opvolgt meer kans heeft aansprekende teksten te produceren dan iemand die het op eigen houtje probeert. Uitzonderlijke talenten daargelaten, maar die kun je dan ook beter met rust laten, leerden negentiende-eeuwse onderwijzers al.

Wel enigszins problematisch in de stelling is het begrip *aansprekend*. Wat is aansprekend? *Aansprekend* gaat verder dan *begrijpelijk* of *argumentatief* dan wel *stilistisch aanvaardbaar*. Het heeft te maken met het oproepen van emoties, die minimaal belangstelling voor de inhoud van de betreffende tekst tot gevolg hebben. Een werkelijk aansprekende tekst is een tekst

die bij luisteraars of lezers iets teweegbrengt. Zo'n tekst kan, afhankelijk van het doel van de spreker of schrijver, mensen vrolijk dan wel droevig of woedend maken, zo'n tekst kan aanzetten tot nadenken of actie, en eventueel een bevrijdende lach veroorzaken. Teksten kunnen het predikaat 'aansprekend' verwerven door een combinatie van inhoud en vorm. Nooit alleen inhoud; en evenmin uitsluitend vorm. Aansprekend schrijven vraagt om ideeën, verwoord in vlijmscherpe formuleringen en goed gekozen metaforen. Een knullig onder woorden gebracht idee is ook inhoudelijk minder dan een gedachte die scherp verwoord is. Wie naar aansprekende teksten streeft, maakt het zich als taaladviseur een stuk moeilijker dan wanneer hij zich er uitsluitend op toelegt anderen begrijpelijk te leren formuleren. Veel taaladviseurs zullen al tevreden zijn als ze erin slagen mensen *begrijpelijk* te leren spreken of schrijven. Daarmee is vanzelfsprekend al veel gewonnen. Daarom: adviezen op zichzelf zijn zinvol. En verder ligt het aan de didactische gaven van de adviseur, in combinatie met zijn eigen formuleervaardigheid, in welke mate hij erin slaagt de taalvaardigheid van mensen te vergroten.

Het middel is erger dan de kwaal

Wanneer het gaat om taaladviezen, kan het middel nooit erger zijn dan de kwaal. Het mislukken van taaladviezen kan vaak voor een groot deel op rekening van de adviseur worden geschreven. Vaak genoeg ben ik bijvoorbeeld studenten tegengekomen die door een docent van het schrijven van teksten waren afgeholpen, in plaats van dat zij door zijn adviezen gestimuleerd werden.

Uit het voorgaande komt een nieuwe stelling voort: 'Taaladviezen kunnen tot aansprekende teksten leiden.' Op die stelling

ga ik, aan de hand van de bespreking van een modern taaladvies, hieronder nader in.

Formuleren: een voorbeeld

In 1993 verscheen het boek *Formuleren*, door Margreet Onrust, Arie Verhagen en Rob Doeve. Het boek is niet een verzameling adviezen, tips en voorschriften, maar beoogt, in de eigen woorden van de auteurs 'te beschrijven en verklaren wat het effect is van een bepaalde manier van uitdrukken'. Daar slagen de auteurs voortreffelijk in. *Formuleren* legt een aantal zaken zeer helder uit, zoals bijvoorbeeld de effecten op de voorstelling van zaken bij het gebruik van de lijdende vorm. Ik zou mij kunnen voorstellen dat een aantal zaken die in het boek behandeld worden, later in de vorm van adviezen en misschien zelfs voorschriften terug zullen komen in leerboeken die nog geschreven moeten worden.

Formuleren gaat ook uitgebreid in op de zogenaamde naamwoordstijl (het tot een zelfstandig naamwoord maken van een werkwoord: *scheiding; het werken; motivatie*, enzovoort). Leerboekjes over schrijven bevatten doorgaans het advies deze naamwoordstijl bij voorkeur te vermijden. Onrust c.s. behandelen het verschijnsel veel genuanceerder. Ik kan mij voorstellen dat volgende edities van al verschenen boeken met aanwijzingen voor schrijvers eveneens genuanceerder op de naamwoordstijl zullen ingaan. Toch brengt het verfijnen en dus uitbreiden van het aantal taaladviezen een algemeen didactisch probleem met zich mee. Zal het namelijk wel een positief effect op de schrijfvaardigheid hebben wanneer je schrijvers in spe op pad stuurt met een boodschappentas vol aanwijzingen: wat ze wel en niet mogen, moeten, en kunnen nalaten. Zullen deze genuanceerde aanwijzingen niet remmend werken op de pro-

duktie van teksten, vooral bij weinig ervaren schrijvers? Het is een ervaringsgegeven dat zo spontaan mogelijk formuleren geregeld leidt tot ook voor de schrijver zelf verrassende formuleringen en effecten. Juist die spontaniteit functioneert als aanjager bij het produceren van persoonlijke en verrassende formuleringen, zonder welke geen tekst 'aansprekend' zal zijn.

Natuurlijke vermogens stimuleren

Het onderzoek op het gebied van de taalbeheersing heeft ongetwijfeld het beregelende karakter van de uit de vakbeoefening voortkomende aanwijzingen sterker gemaakt. Dit 'taaltechnologische' aspect krijgt, voor zover ik dat kan beoordelen, zijn weerslag in de taaldidactiek. Een set aanwijzingen, samengebracht in een procedure om tot een geslaagde tekst te komen, is overzichtelijk en valt eventueel gemakkelijk te onderwijzen. Maar wat gebeurt er als taalgebruikers er zelf voor staan, als ze bijvoorbeeld in het kader van hun beroep een tekst moeten schrijven? Wanneer niet langer de zorgvuldig uitgedachte oefening in het kader van een methode gemaakt moet worden, maar een echte tekst? Zijn die taalgebruikers dan wel voldoende flexibel? En zouden ze er op dat moment niet naar verlangen dat ze onderricht in het schrijven hadden gekregen van een in de dagelijkse schrijfspraktijk gepokt en gemazeld docent, zoals ook musici pas werkelijk goed leren spelen onder leiding van iemand die het métier in de vingers heeft?

De conclusie uit het voorgaande is deze: hoewel taaladviesing beter onderbouwd en gedetailleerder uitgevoerd kan worden dan vroeger, zal er in dit vak aandacht moeten blijven bestaan voor het stimuleren en cultiveren van de natuurlijke vermogens van taalgebruikers. Volgens mij ligt, vooral bij het essayistische en wetenschappelijke schrijven, daar het begin: de zoektocht door de eigen geest die verrassingen kan opleveren

in de vorm van formuleringen waarin soms voor de schrijver geheel nieuwe ideeën gestalte krijgen.

Bovenstaande overweging doet niets af aan het belang voor het ontwikkelen van taaladviezen van een boek als *Formuleren*. Ter vervolmaking van dit alles, of, anders gezegd: om de produkten van de creatieve geest te ciseleren, bieden adviezen als deze vooral bij het reviseren van teksten uitstekende diensten. Dat is een grote vooruitgang, op voorwaarde dat taalgebruikers er zich niet door in een keurslijf laten dwingen.

Dr. R.J. Geel is literair schrijver en docent Taalbeheersing aan de Universiteit van Amsterdam.

STELLING:
EEN HEER VAN STAND HEEFT GEEN TAALADVIESBOEK;
ZO'N NASLAGWERK ZOU TEN KOSTE GAAN VAN ZIJN
CREATIEVE TAALGEBRUIK

In den beginne was het woord gevoel

MARTEN TOONDER

De stelling wielt te voortig. Deze heer zal het zeker niet noppig vinden om voortdurend nieuwe woorden te verzinnen, terwijl onze taal rijk genoeg is om hem veel creatief werk te besparen. Op z'n tijd kan het wel eens prettig zijn om een invallende gedachte een vorm te geven die nog niet bestaat, en er ontstaan gedichten die uit het onbewuste opwellen, maar men moet het niet overdrijven. Taal is een kostbaar iets, en een bepaalde woordenschat is het hoofdkenmerk van een cultuur. Het karakter van een volk komt in zijn taal het duidelijkst tot uiting, en op dat gebied is het Nederlands sterk.

Ach ja, dat Nederlands. Er wordt voortdurend aan getrokken en geknoeid, alsof het een achtergebleven stel klanken is dat om de tien jaar moet worden bijgesteld. Het minderwaardigheidsgevoel van sommige Nederlandse taaldeskundigen is opzienbarend en zeer betreurenswaardig. Dat verschijnsel is erg irriterend, vooral wanneer men in het buitenland woont en voort-

durend bewijzen vindt die aantonen hoe rijk en veelbelovend onze taal kan zijn – en hoeveel kracht onze klinkers hebben.

O-Landse klanktaal

Een *Nederlander* is *nederig*, en de naam van het land doet denken aan een *nederlaag*; aan zeverig preken en aan neerhurken. Eenvoudig en eenzaam belijdt hij een melige levensleer – en in zijn taal is veel verbeterd en geleden. Onze e-klank kan moeilijk geëvenaard worden, en heeft veel sfeer.

Gelukkig is die naam van ons land in het buitenland niet erg bekend. Natuurlijk niet; wat is nu een ‘Netherlander’? Zoiets als een Neanderthaler of een ‘Niederländer’. Onze volksaard zit in die naam; de schepper ervan heeft heel deemoedig en verlegen een eenvoudige creatie ter wereld gebracht. Had hij maar de o genomen in plaats van de e. Het zou voor de hand gelegen hebben, want de naam *Holland* is over de hele wereld bekend. En bovendien is de o een magische klinker, vooral in het Nederlands. Woorden als *mooi* en *groot* kunnen in andere talen moeilijk overtroffen worden in hun volle klank. Voor de taalverbetering toesloeg, was dat volle altijd te zien aan de zogenoemde lange klinkers. *Zoo* en *loopen* en *gelooven* waren nog eerlijke woorden, die nu in de spelling geknepen zijn. Maar ook de korte klinker van *Holland* heeft een stille kracht. Dat is te horen: *hol* is geheimzinnig; de holle boom, het rovershol, vrouw Holle; en de hoogste aanroep van de Tibetaanse monniken is een langgerekte oohh-klank. Hun ‘oohhmmmm’, dat in een soort gezoem eindigt, maakt een onaardse indruk. Trouwens: de *monnik* is alleen al door de klank van zijn monnikschap een speciaal iemand, evenals een *non*.

De Chinese wijsgeer Lao Tzu vermaande lang geleden al dat men van klei prachtige vazen kan maken, maar dat de *inhoud*

het doel van het vaas-wezen was. De vaas ontleent zijn nut aan de holte.

Door een stemming of een gevoel kan men klankvormen bij elkaar brengen, terwijl men uiting aan een emotie geeft en met creatief woordgebruik bezig is. Die bezigheid moet niet onderschat worden, want volgens vele religies is zij de oorzaak van de schepping.

Nu ben ik niet van plan om het onderwerp uit een theologisch denkraam te benaderen, maar de bijbel geeft een paar zeer sprekende voorbeelden die aan menigeen bekend zijn en die een antwoord geven op een belangrijke vraag. Want daar gaat het om: wat zijn woorden, en waar komen ze vandaan?

De impuls van het woord

‘In den beginne was het woord’, zegt de apostel Johannes, en hij voegt eraan toe dat het woord bij God was. Dat is een zeer nauwkeurige aanwijzing, want verder kan men niet komen. Laten we dus even God als uitgangspunt nemen en verder gaan met de bijbel.

‘In den beginne lag de duisternis op de vloed, en de geest Gods zweefde over de wateren.’ Dat is een aangrijpend beeld dat te denken geeft: want het is zó met woorden dat ze ontstaan uit een prikkel, een sensatie of een gewaarwording. Maar voor een dergelijke emotie heeft men iets ‘grofstoffelijks’ nodig: materie, kortom. En als er alleen maar duisternis is waarin men als geest over de wateren zweeft, is er geen behoefte aan een woord. Want er hoeft niets medegedeeld te worden. Maar de geest Gods is natuurlijk niet gewoon maar passief. Hij ontwikkelt een gedachte – en een gedachte is een beeld of een impuls. En dat is precies wat er aan het gesproken of geschreven woord voorafgaat: het niet-geuite; en het woord is de occulte echo daarvan.

Waarschijnlijk heeft Johannes *logos* gezegd, omdat hij Grieks sprak en het Nederlandse *woord* nog niet kende. En *logos* betekent niet alleen 'woord' maar ook 'idee' of 'rede'. De wijsgeren hebben het dan ook over de 'immanente goddelijke rede'. Daarmee bedoelen ze natuurlijk dat die geest niet alleen maar wat zweefde, maar ook actief was, zodat zich een impuls vormde die de schepping tot gevolg had. Dat is ook wat er met het woord gebeurt. Want als het eenmaal gevormd is uit de impuls, is het actief, en is het geen passieve vaststelling van een object.

De laatste zin was (tussen haakjes) natuurlijk geen creatief woordgebruik. Maar als ik had geschreven 'gevormd uit de klaring is het wielig, en geen lomme koekel van een upster' dan zou dit iele proeksel door geen enkele taalbehouder of taalvernieuwer ernstig genomen worden. Het zou behoren tot nonsens-rijmen als 'Barlemanje', en dus nonsens-proza geweest zijn. Dat dat geen normaal Nederlands is, is geen argument – want de woorden die ik nu gebruikte – *nonsens, proza, argument* en zelfs *creatief* – zijn ook niet Nederlands. Nee, het gaat om iets anders. Wat ik eigenlijk wilde zeggen is dat men door een stemming of een gevoel klankvormen bij elkaar kan brengen terwijl men uiting aan een emotie geeft, zodat men dan met de creativiteit van het woord zélf bezig is.

Creativiteit uitgeschakeld

Het emotionele aspect is belangrijk, want als er geen gevoel gebruikt wordt en woorden alleen maar scheppingen van de hersens zijn, ontstaan er bizarre resultaten. Een actief woord moet een beeld oproepen; maar welk beeld roepen de woorden 'automatisch elektronisch digitaal afgelezen harmoniemodellen' op? Het is een verstandelijke mededeling. Reageerbuispraat die het gevoel geheel uit het veld slaat. En zonder gevoel wordt taal tot dode taal.

Er zijn andere uitdrukkingen die op een verarmd gevoelsleven duiden, maar die vermomd zijn alsof er nog leven in zit; spookwoorden dus. De bekendste daarvan is *afbouwen*. Het beeld dat daardoor wordt opgeroepen, is het tegengestelde van wat er bedoeld wordt. Het is warrig omdat het uit begrippen bestaat die tegenover elkaar staan – en het is gevaarlijk omdat het ook wel door intelligente mensen gebruikt wordt. Spoken bestaan, maar ze hebben haast altijd een neerdrukkende uitwerking. Misschien zijn ze zelf gevaarlijker dan breinsels als ‘door herstructurering zal men tot een zelfregulering in de communicatie-confrontatie moeten komen’. Deze mededeling behoort net zo goed tot nonsens-proza, maar wie zulke taal uitslaat, is zonder het te merken in het graf van het creatieve taalgebruik geraakt. Want in tegenstelling tot het Barlemanje-voorbeeld hebben deze woorden geen enkele creativiteit meer. Dit is slechts het uitstoten van rationele klanken die alleen met kil verstand begrepen kunnen worden, en die dus een zombie-dreiging vormen. Het is robottaal.

Het is een betreurenswaardig feit dat wij al lang in een wereld van robots leven zonder erbij stil te staan. We moeten voort, en om dat zo snel mogelijk te doen, schakelen we het gevoel uit – en daarmee ook de creatie zelf. Ook het woord *creatie* is een robotwoord. Toen het uit het buitenland kwam, werd het echter tamelijk snel geadopteerd. Daar zitten waarschijnlijk calvinistische overwegingen achter, want in het Nederlands zouden we *scheppen* en *schepping* moeten gebruiken – en dat is voor ons een soort blasfemie, omdat het ‘scheppen’ aan God is voorbehouden. Daarom gebruiken we liever een buitenlands woord.

Tegenstrijdige compagnons

De vraag blijft tot dusverre echter: wat is creatief taalgebruik? En het is werkelijk niet zo dat ik daar maar een beetje omheen

scharrel. De ervaring heeft me geleerd hoe moeilijk het is om het gevoel de plaats te geven die het eens had – en dat kan ik niet in een paar woorden duidelijk maken. Voor mij is de robotwereld te bedreigend.

Maar wat ik bedoel is dat het gevoel en het verstand moeten samenwerken om werkelijk iets aan de taal toe te voegen. En die twee dreigen compagnons met tegenstrijdige belangen te worden die elkander voor de voeten lopen. De impuls, het gevoel, is niet altijd een goede zakenvrouw, en in deze robotwereld wordt ze dus gemedend.

Ik beken graag dat ik in de voorgaande opmerkingen veel 'robotwoorden' heb gebruikt. *Robot* zelf is al een vreemd woord, dat toegelaten moet worden omdat de gevoelswaarde in het Nederlands hetzelfde is als in het Tsjechisch door de o-klanken. Maar dat geldt niet voor al die -tieven (*adoptief, negatief, actief*, en zo; het zijn er heel wat). Dat soort heeft door de tijd het vermogen gekregen om een beeld op te roepen, en daardoor is het opgenomen in het Nederlands. Maar het hoort zeker niet tot het creatieve taalgebruik. Dit is een zwakte in de taal die enig wantrouwen oproept. Een wantrouwen dat versterkt wordt door het gebruik van de hiervoor genoemde misbaksels als *harmoniemodel* en *afbouwen*. En hoewel ik van de 'Hollandse' taal houd, is die achterdocht een van de redenen dat ik me pas veilig voel wanneer ik er getekende afbeeldingen bij kan maken. Dat leidt natuurlijk tot misverstanden; er zijn nog steeds minkukels die in mijn demogrammen slechts poppetjes zien. Maar daar lig ik niet wakker van – ikzelf beschouw ze als een aanvulling op dat 'creatieve taalgebruik'.

Maar of ik daardoor een heer van stand ben, betwijfel ik, want ik gebruik weleens een taaladviesboek.

Marten Toonder is schrijver en tekenaar van onder meer 177 verhalen van Ollie B. Bommel en Tom Poes.

STELLING:
HET HEEFT GEEN ZIN U TE IRRITEREN OVER
NIEUWE TAALGEBEURENS

Woordkots

DR. E.I. KIPPING, NEERLANDICUS
(KEES VAN KOOTEN)

Het is onmogelijk om in kort bestek te reageren op de stelling boven dit artikel; het zou mij alleen al duizend woorden kosten om Goed Nederlands van de stelling te maken. Laat mij zich daarom beperken tot het verslaan van mijn zich verbazen om de geringe verbeeldingskracht waarmee de gemiddelde Nederlandse columnist zijn hedendaagse irriteernis onder woorden brengt, want aan dit moderne taalgebruik irriteer ik mij werkelijk een enorme ergernatie.

Om de aandacht van mijn ouders te trekken, riep ik vroeger regelmatig dat ik ergens Gek van werd. Ik werd zogenaamd gek van mijn huiswerk, van mijn ontgroeide fiets, van de regen of van mijn te klein geworden voetbalschoenen. Dan antwoordde mijn moeder: 'Een mens wordt niet zo gauw gek, en trouwens ik word gek van jou als je zo doorgaat!' Wanneer ik bij mijn

grootouders logeerde en in hun kleine, verstikkende huiskamer verzuchtte dat ik het warm had, zei mijn oma steevast: 'Warm is beter dan arm!' Bij ruzies met vriendjes kon ik al snel putten uit een ruime voorraad verwensingen ('krijg het schompes, de bloedpoep, het aan je hart, aan je lip, de galopdiarree of de racekak!'), maar wanneer ik mij overgaf aan zelfbeklag wist ik, behalve gekte en warmte, geen andere aandoeningen te verzinnen. Ik heb nog een tijdje hardop van van alles De Zenuwen gekregen, maar ook dit cliché verloor al snel zijn overtuigingskracht, en wie heden ten dage de toehoorder of lezer van zijn ergernis wil overtuigen, die dient uit een subtieler vaatje te tappen.

Het is boeiend om te zien welke fysieke ongemakken de Nederlandse stukjesschrijvers zoal over zich afroepen. Dit zijn enkele van de zelfkastijdingen die ik dit jaar voor u bij elkander heb mogen knippen:

Ik hou niet zo van herinneringen. Vrienden, kennissen en familie vinden het vreemd dat ik geen foto toestel bezit. Ik word zenuwachtig als ik iemand met een video-camera zie paraderen. Bij het woord dia-avond begint er van alles te jeuken.

Of ik aanstaande woensdag op een vrouw wil stemmen, smeken de billboards. Op de wervende foto voor de Provinciale Staten-verkiezingen staan ze met z'n zessen, onze meest vooraanstaande politi-

cae. Van Eekelen, Jorritsma, De Boer, Adelmund, Borst en Sorgdrager. En ik krijg spontaan opvliegers, barst in een onverklaarbare huilbui uit en voel aan mijn onderbuik, waar het begin van een schijnzwangerschap zich aftekent.

Niets lijkt me zo in tegenpraak met de Nederlandse cabarettraditie als het domweg afvuren van een reeks moppen. Wat dat betreft is 'kleinkunst' (sowieso een term die me spontaan aanvallen van gordelroos en astmatische kinkhoest

bezorgt) uitermate bedrieglijk. Nergens zijn de pretenties tot zulke zeppelinachtige formaten opgeblazen.

Geeft u toe, lezer, van zulke heldere invallen word je moe, vooral als ze gebracht worden als diepzinnigheden van het kaliber 'de aarde is rond' en 'geld maakt niet gelukkig'. Ik kreeg in ieder geval te maken met stemmingen waarvan ik bijna zeker weet dat ze me een bijzonder kwaadaardig trosje tumoren hebben bezorgd.

(...) afgeschreven te worden, anders levert het een maagzweer op of hartklachten. ADO, dat betekende twee kampioenschappen van Nederland tijdens de oorlogsjaren.

Het gruwelijkste woord sinds 'tijdpad' is wel het vervaarlijk oprukkende 'ontlezing'. 'Er is sprake van een verontrustende ontlezing onder jongeren', las ik in de krant. Gemene braakneigingen veroorzaakt trouwens ook het daarvan afgeleide 'ontleesd'.

(...) zonde die ruggemergverweking, blindheid en zwartwaterkoorts zou kunnen veroorzaken, maar dat kon me niets schelen.

(...) wie zich werkelijk verdiept in de merites van het verschrikkelijke weefgetouw waarmee de huidige omroepstructuur bijeen wordt gehouden, rollen al spoedig de ogen uit de kassen en stokt de adem in de keel.

Het zal u zijn opgevallen dat men zijn ongenoegen in de regel omschrijft met vervelende, maar over het algemeen goed te verhelpen aandoeningen; ik ben nog geen schrijver tegengekomen die zich in zulke mate over iets heeft opgewonden dat hij er zich een ongeneeslijke ziekte mee op de hals zegt te hebben gehaald.

De klachten die het vaakst voorkomen, zijn jeuk, brandend maagzuur, zweterigheid, water in de handen, eczeem in ver-

schillende gradaties en een ontregelde ontlasting, maar het ziet ernaar uit dat we alle variaties in combinaties van deze lichamelijke ongemakken nu wel zo'n beetje hebben gehad.

Als de schrijver vandaag de dag zijn irritatie geloofwaardig wil doen overkomen, zal hij naar een krachtiger beeldspraak moeten zoeken. Ik voorzie op dit vlak dan ook een verschuiving van het persoonlijke naar het algemene – bij het verwoorden van de weerzin die een bepaalde persoon of zaak in hem losmaakt, zal de columnist steeds vaker zijn toevlucht nemen tot het noemen van voorbeelden waarbij zelfs levenloze objecten aan het walgen worden gebracht. Zo mocht ik uit de column van een Vlaamse chroniqueur het volgende stijlbloempje plukken:

Het sterkste kenmerk van haar driemaandelijke ziekte is een zuurpruimerigheid waar de melk van de kokosnoten – ondanks de sterke bast – van kabbelt.

Ik hoop dat mijn aan dit taalgebeuren ergeren wederkerig is aan hoe u zich hierover irriteert!

Dr. E.I. Kipping is een type van Kees van Kooten; hij is televisiemaker en schrijver.

STELLING:
EEN TEKST ZONDER METAFOOR
LIJDT AAN BLOEDARMOEDE

Gebruik en misbruik van beeldspraak

ERIK VAN DER SPEK

Metaforen en vergelijkingen zijn gewaardeerde hulpmiddelen om een tekst aantrekkelijker en soms ook duidelijker te maken. Maar dat betekent niet dat een schrijver ze als smaakmakers over zijn artikel of rapport moet strooien. Terughoudendheid en omzichtigheid zijn geboden: wie zich laat verleiden door zijn eigen vondsten, drijft al snel weg van zijn onderwerp.

“Het spoor bijster door een brandende fantasie en heerszuchtige zinnen, heb ik mijn wierook geplengd en de schatten van mijn jeugd verspild op de altaren ener goddeloze wellust.” (Alphonse Rabbe, *Album van een pessimist*, uit 1836). Wat blijft er van deze zin over als we de metaforen weglaten? Niet zo veel: bovendien zou de schrijver genoodzaakt zijn toe te geven dat hij syfilis had, terwijl de gehanteerde beeldspraak een 19de-eeuwse lezer in staat stelde dat zelf af te leiden.

Meer creativiteit dan taalvaardigheid

Wat is een metafoor? In elk geval veel méér dan een vergelijking zonder *als*. Het is zelfs de vraag of het vermogen om een passende en beeldende metafoor te bedenken wel een *taal*vaardigheid genoemd kan worden; misschien is het eerder een conceptuele of een creatieve vaardigheid. Zo dacht in ieder geval Aristoteles erover. “Het meesterschap over metaforen”, zo schrijft hij in de *Retorica*, “toont het genie van de schrijver, want een goede metafoor impliceert het intuïtief waarnemen van overeenkomsten in verschillen.” Doordat de schrijver twee begrippen verbindt die de lezer tot dat moment als gescheiden had ervaren, ontstaat er inzicht. Wie voor het eerst de uitspraak ‘Voetbal is oorlog’ hoort, zal zijn favoriete sport misschien met andere ogen bekijken. Het beeld creëert een nieuw idee en beklijft.

Boven deze bijdrage staat de stelling ‘Een tekst zonder metafoor lijdt aan bloedarmoede’. Waarom zijn metaforen zo belangrijk? Die vraag is snel beantwoord: omdat ze een beeld oproepen. Metaforen zijn de plaatjes van de taal. Er zijn natuurlijk meer manieren om een beeld op te roepen (voorbeeld, verhalen en anekdotes), maar de metafoor is de zuinigste. In één woord kan een grote hoeveelheid betekenis en beeldend vermogen zijn ondergebracht. Zo werd Elske ter Veld bij haar aftreden als staatssecretaris gekarakteriseerd als ‘Hansaplast-socialiste’: “keer op keer stond ze op de bres om de negatieve gevolgen van de bezuiniging voor bepaalde groepen te verkleinen” (NRC Handelsblad, 4 juni 1993). Je ziet haar als het ware rondrennen, links en rechts pleisters plakkend. Een niet-metamorische manier om hetzelfde te zeggen zou al gauw twee, drie zinnen kosten.

Verduidelijken en verlevendigen

Het beeldend vermogen van metaforen zorgt voor twee belangrijke toepassingen in teksten: verduidelijken en verlevendigen. Verduidelijken speelt vooral een rol als het erom gaat moeilijke of abstracte onderwerpen voor een breed publiek toegankelijk te maken. Verhandelingen over wetenschap en techniek, economie en politiek zijn haast niet mogelijk zonder gebruik van metaforen. Een recent voorbeeld, waarbij de computerbranche met de auto-industrie wordt vergeleken:

Gedurende een worsteling van enkele decennia heeft de computerbranche zich omhooggewerkt van de productie van al te zware vrachtwagens (mainframes) naar de huidige, voor massaproductie geschikte personenauto's (personal computers). De machtigste 'vrachtwagenproducent' heette steeds IBM. De ontwikkeling naar de behendiger bestelwagen had deze gigant nog gemist. Laat, toen de eerste personenauto's van de band rolden, werd hij wakker en ondernam hij actie. In 1981 slaagde het concern er nog net in de revolutie aan te voeren. In allerijl charterde hij toeleveranciers voor de afzonderlijke onderdelen. Ook voor de motor. En die leverde Microsoft.

(NRC Handelsblad 17 augustus 1995)

Naast dit didactische, weinig spectaculaire gebruik van metaforen staat de verlevendiging. 'Amerika niet langer het bindmiddel in Europese specie', staat er boven een artikel over het Atlantisch bondgenootschap. Hierbij gaat het niet om de verhelderende overeenkomsten tussen politiek en cement ('het is allebei grijs en droogt snel uit') maar om een treffend beeld, dat uitnodigt verder te lezen. Bij dit type metaforen laat de schrijver zich vaak tot stuntwerk verleiden. In een artikel met als kop 'Kok trekt lont uit inkomensdebat' lees ik de zin: "Jan Modaal

is virtual reality, én een baken in een zee van dynamische inkomensbewegingen.” (NRC Handelsblad 21 mei 1995) Over zo’n zin zou je lang kunnen nadenken, maar het is de vraag of dat zin heeft: waarschijnlijker is dat de metaforen met hun geestelijke vader op de loop zijn gegaan.

Er zijn maar weinig teksten die niet geholpen zijn met óf verduidelijking óf verlevendiging. Het merendeel is gebaat bij beide, zeker als we ons beperken tot niet-literaire, zakelijke teksten. Dat betekent goed nieuws voor liefhebbers van beeldspraak; vanaf nu moeten we alle schrijvers – van beleidsrapporten, van wetenschappelijke artikelen, misschien zelfs van bijsluiters – bekeren tot het gebruik van metaforen. Of toch niet?

Simplificatie

Tot zover het goede nieuws. Het slechte nieuws is dat metaforen kunnen zorgen voor een vertekend beeld van de werkelijkheid. Dat is inherent aan het karakter van een metafoor: je stelt twee ongelijke begrippen aan elkaar gelijk (‘De overheid is een bedrijf’) en doet daarmee een uitspraak die onwaar is als je die letterlijk neemt. Je doet dat om de lezer op de overeenkomsten te wijzen, maar er blijft een zekere spanning bestaan. Die spanning is afwezig wanneer de lezer de metafoor alleen nog maar letterlijk opvat. In dat geval doet de interpretatie van de metafoor de werkelijkheid geweld aan. Neem de – vrijwel dode – metafoor ‘elektrische *stroom*’. Onder invloed van die metafoor zullen veel mensen elektriciteit zien als een ‘rivier’ van elektronen, die als water door de leiding stroomt. Zo’n metafoor kan bepalend zijn bij het begrip en de interpretatie van een verschijnsel als elektriciteit.

Deze tendens, waarbij de metafoor de lezer het zicht op de werkelijkheid ontnemt, zorgt voor simplificatie. De typische jaren-tachtig-metafoor ‘De overheid is een bedrijf’, die ik

hierboven noemde, vormt een goed voorbeeld. In het verlengde van deze metafoor vindt de overheid dat zijn medewerkers een *produkt* aan de burger moeten bieden. Een minister ziet zichzelf als een manager en neemt het bijbehorende jargon over ('Ik *run* een *toko*'). In een personeelsadvertentie presenteert het ministerie van Financiën – toch niet de meest swingende werkgever – zich als 'De financiële beleidsmakers van de bv Nederland'.

Dergelijke metaforen leggen de nadruk op de overeenkomsten tussen bedrijfsleven en overheid. Ze kunnen bijvoorbeeld gebruikt worden om ambtenaren klantgericht te laten werken, of om een organisatie kostenbewuster te maken. Maar het blijft belangrijk om steeds duidelijk te maken dat deze metaforen geen *beschrijving* van de werkelijkheid geven. De overheid *is* geen bedrijf, hoe dynamisch en marktgericht onze ministers zich ook presenteren. De overheid hoeft bijvoorbeeld geen winst te maken en ze moet een groot aantal taken uitvoeren die vanuit een bedrijfsmatige optiek contraproductief zijn. Dergelijke essentiële verschillen dreigen door het gebruik van beeldspraak buiten beeld te verdwijnen.

Spaart de roede niet

Dit gevaar zorgt ervoor dat de bruikbaarheid van metaforen beperkt is. Overal waar de nauwkeurigheid centraal staat, is de lezer gebaat bij letterlijkheid. Dat betekent dat schrijvers van technische en juridische teksten, of van ambtelijke rapporten, er goed aan doen zeer omzichtig met beeldspraak om te gaan. Een (slecht) voorbeeld ontleen ik aan het voorwoord van het laatste PvdA-verkiezingsprogramma ('Wat mensen bindt'): "Dit programma is optimistisch, maar spaart de roede niet." Een verkiezingsprogramma vormt een onnatuurlijke omgeving voor een dergelijke metafoor – nog los van het feit dat deze uitdrukking na Gerard Reve eigenlijk niet meer zonder bijge-

dachten te gebruiken is. Wanneer in dit type teksten metaforen voorkomen, zal dat in de eerste plaats ter verduidelijking zijn. Maar ook dan moet een schrijver ervoor oppassen niet overheerst te worden door zijn vergelijkingsmateriaal. Ons oog is geen camera en ons hart is geen pomp, wat de chirurg ook zegt.

Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich de teksten waarvan de aantrekkelijkheid, de wervende kracht, voorop staat. Reclameteksten en brochures zijn de meest voor de hand liggende voorbeelden. Een auto kan voorgesteld worden als een gazelle, een ruimtevaartuig, een verleidelijke dame of een toffe jongen – het gaat om de sfeer en de attentiewaarde, niet om de nauwkeurigheid.

Tussen beleidsnota en reclamebrochure ligt het terrein waar de meeste brokken gemaakt worden: de journalistiek en de gepopulariseerde wetenschap. Metaforen vormen hier een gewild middel om de aantrekkelijkheid en de toegankelijkheid van een artikel te verhogen. Voor een schrijver die weet wat hij doet, is daar niets op tegen. Ter illustratie een fragment uit een artikel van Hofland over de toeristische functie van de Amsterdamse Wallejtes: “De Wallejtes hebben zich intussen uitgebreid zoals polders groter worden door aanslibbing. Eerst komen de kwelders, de boeren laten er hun schapen op los en dan wordt de landaanwinning ingedijkt. Het verschil is dat in de kwelders van de Wallejtes sommige schapen zich verzelfstandigen. Je moet als stukjesschrijver een beeldspraak nooit te ver drijven, en zeker niet als er dan een oud gezegde aan ten grondslag ligt. Daarom verlaat ik de schapenmetafoor.” (NRC Handelsblad 27 mei 1995)

Een voorbeeldige zelfbeheersing: Hofland verlaat zijn metafoor voor die vervelend wordt, en illustreert en passant óók nog eens de werking ervan. Hij is zich bewust van een belangrijke beperking op de stelling die als uitgangspunt voor deze bijdrage dient: een tekst zonder metafoor lijdt aan bloedarmoede – maar de metafoor is een gevaarlijke donor.

Literatuur

- Lakoff, G. en M. Johnson (1980), *Metaphors We Live By*. Chicago en Londen: University of Chicago Press.
- Spek, Erik van der (1993), *Taalmaskerade. Over beeldspraak, metaforen en vergelijkingen*. Utrecht: Kosmos-Z&K Uitgevers.

Erik van der Spek is tekstschrijver en communicatietrainer te Hilversum.

HET FUNDAMENT VAN TAALADVIEZEN

STELLING:
SCHRIJFADVIEZEN KUNNEN BETER WORDEN GEBASEERD OP
RESULTATEN VAN LEESONDERZOEK

Leesonderzoek en schrijfadvies

LEO NOORDMAN

In deze bijdrage wil ik beargumenteren dat leesonderzoek kan leiden tot herziening van bestaande schrijfadvies of tot formulering van nieuwe schrijfadvies. Maar eerst wil ik de reikwijdte inperken van de stelling die boven dit stuk staat: niet alle schrijfadvies hoeven gebaseerd te zijn op resultaten van leesonderzoek.

Hoewel alle advies gemotiveerd moeten worden en dus direct of indirect op onderzoek gebaseerd moeten zijn, hoeft dat onderzoek niet altijd leesonderzoek te zijn. Om dat te verduidelijken wil ik in meer algemene zin kijken naar regels die bij menselijk gedrag van toepassing zijn. Het gebruik van taal is een vorm van menselijk gedrag, en taaladvies kunnen opgevat worden als regels waaraan men zich bij voorkeur houdt.

Verkeersgedrag en taalgedrag

Menselijke gedragingen en vaardigheden beantwoorden aan regels. Een verkeersregel is bijvoorbeeld dat we in de bebouwde kom niet harder mogen rijden dan 50 km per uur. Ook weten we dat we rechts moeten rijden. Wat zijn de motieven voor die regels? De snelheidsbeperking is gemotiveerd vanuit een analyse van veilig verkeersgedrag. Als we 140 kilometer per uur gaan rijden, stellen we te hoge eisen aan ons waarnemings- en reactievermogen. Daarentegen is het voorschrift dat je in Nederland rechts moet rijden voornamelijk sociaal bepaald. Als we ons niet aan die regel houden, botst ons gedrag met dat van andere weggebruikers. De motieven voor de regels zijn dus verschillend. In het eerste geval komt de motivering voort uit een analyse van verkeersgedrag. Dat zou een *intrinsiek* motief genoemd kunnen worden. In het tweede geval is de motivering gelegen in de noodzaak tot standaardisering in een bepaalde sociale context; hier te lande spreken we af dat we rechts rijden, in Engeland rijdt men links. Dat zou een *extrinsiek* motief genoemd kunnen worden.

Een soortgelijk onderscheid is te maken bij taalgedrag. Deels zijn taalregels sociaal gemotiveerd en komt de rechtvaardiging voort uit het inzicht dat een sociaal systeem niet zonder standaardisering kan. Dit is met name van toepassing bij schrijfadviezen die betrekking hebben op taalverzorging en correct taalgebruik. Daarop zijn drie van de zeven stijregels van de Schrijfwijzer (Renkema 1989) gericht: formuleer foutloos, zuiver, verzorgd. De motivering wordt duidelijk uit het effect van schendingen van die regels. Die hebben gevolgen voor de houding van de lezer ten opzichte van de schrijver. Dat zijn dus de extrinsieke regels, gemaakt om te voldoen aan sociale normen in taalgebruik. Andere taalregels zijn intrinsiek (inhoudelijk) gemotiveerd. Hun rechtvaardiging komt voort uit inzicht

in begrijpelijkheid van taal. De vier andere stijlregels uit de Schrijfwijzer zijn gericht op begrijpelijkheid: formuleer eenvoudig, nauwkeurig, bondig en levendig. Deze regels worden gemotiveerd vanuit onderzoek naar leesgedrag. Voor deze regels geldt de stelling dat schrijfadviezen gebaseerd moeten zijn op leesonderzoek. Renkema zegt (in een zin die we niet meer terugvinden in de 1995-editie van de Schrijfwijzer): “Een tekst is pas een tekst als hij gelezen wordt. Schrijvers zijn vaak zo gefixeerd op hun tekst, dat de lezer uit het zicht verdwijnt. Eigenlijk zouden achter elk beeldscherm en achter elk vel papier de contouren van lezersgezichten moeten oplichten.”

Symptomen en oorzaken van leesbaarheid

Een schrijfadviseur heeft de verplichting zich te verplaatsen in de lezer. Schrijfadviezen moeten gebaseerd zijn op inzicht in en onderzoek naar de manier waarop lezers met teksten omgaan. In de meest voor de hand liggende vorm is dat onderzoek naar het effect van de schrijfadviezen. Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek dat het advies om bij het herschrijven van een tekst korte zinnen te schrijven en korte woorden te gebruiken in veel gevallen niet tot leesbaarder teksten leidt. Dergelijk onderzoek roept dus weer vragen op. Korte woorden en korte zinnen zijn niet de oorzaken van goede leesbaarheid maar eerder de symptomen. Het advies is dus niet trefzeker. Daarom is het nodig onderzoek te doen waarin een speurtocht wordt ondernomen naar de oorzaken van begrijpelijkheidsproblemen. Daarvoor moeten we weten hoe het leesproces verloopt, en hoe de complexiteit van dit proces afhankelijk is van de eigenschappen van de tekst. Leesonderzoek geeft inzicht in de factoren die bepalen wanneer een tekst moeilijk is. Als in leesonderzoek blijkt dat een bepaald tekstkenmerk moeilijk te verwerken is

voor de lezer, zou je schrijvers moeten adviseren een dergelijk kenmerk te vermijden.

In leesbaarheidsonderzoek wordt gelukkig steeds meer aandacht gegeven aan de lezer. In traditioneel leesbaarheidsonderzoek ging het alleen om eigenschappen van de tekst, liefst meetbare eigenschappen, zoals gemiddelde woord- en zinslengte. Dit onderzoek gaf geen fundamenteel inzicht in leesbaarheid. De lezer en het proces van het lezen bleven buiten het gezichtsveld. Schrijfadvieszen die gebaseerd zijn op traditionele leesbaarheidsformules blijken dan ook slechts een zeer beperkt effect te hebben in het verhogen van de leesbaarheid. De benadering van Kintsch en Vipond (1979) betekende een fundamentele verandering. Zij ontwierpen een model dat aangeeft hoe lezers komen tot 'begrip' van een tekst. In dat model werd een centrale rol toegekend aan de beperkte capaciteit van het werkgeheugen van de lezer. Het model gaf weer hoe allerlei talige factoren van de tekst invloed hebben op de verwerking ervan door de lezer. Hoewel dat model een aantal serieuze tekortkomingen heeft, wijst het op een aantal oorzaken van tekstmoeilijkheid, en levert het schrijfadvieszen op die effectief blijken te zijn. Kemper (1988) gaat in haar leesbaarheidsonderzoek een stap verder en betreft in haar tekstanalyse ook de *kennis* van de lezer. Ook haar model van tekstanalyse beoogt een model te zijn voor de wijze waarop de lezer de tekst begrijpt. Op basis hiervan komt zij tot vrij precieze uitspraken over de moeilijkheid van tekstbegrip en kan zij advieszen geven voor het schrijven van begrijpelijke tekst.

Een voorbeeld: leesonderzoek naar verwijzingen

Empirisch onderzoek naar leesgedrag kan leiden tot inzicht in de problemen die een tekst oproept bij verwerking door de lezer, en daarmee tot goede schrijfadvieszen. Dat kan het best

geïllustreerd worden met een voorbeeld. Zo wordt in teksten voortdurend verwezen naar personen en zaken. Laten we een tekst over de schrijfster Hella Haasse als voorbeeld nemen. Naar deze persoon kan verwezen worden door uitdrukkingen die verschillen in de hoeveelheid informatie die zij bevatten: met het voornaamwoord *zij*, of met de eigennaam *Hella Haasse*, of met een nog uitgebreidere aanduiding als *Hella Haasse, de beroemde Nederlandse schrijfster*. Al deze uitdrukkingen verwijzen naar dezelfde persoon en zijn dus, wat hun verwijzing betreft, volstrekt gelijkwaardig. Het lijkt er dan ook op dat schrijvers deze uitdrukkingen voor elkaar kunnen inwisselen. Met het oog op de levendigheid van de tekst zou men zelfs kunnen adviseren om ‘zoveel mogelijk variatie aan te brengen’. De levendigheid van de stijl wordt immers vergroot als schrijvers niet steeds dezelfde formulering gebruiken, maar deze afwisselen.

Maar hoe verandert de begrijpelijkheid van de tekst als schrijvers hun verwijzingen naar personen zo veel mogelijk gaan afwisselen? Uit leesonderzoek blijkt dat je als schrijver niet zo maar in het wilde weg kunt variëren, omdat verschillende formuleringen die naar dezelfde persoon verwijzen nog niet dezelfde functie in de tekst hebben. Als het persoonlijk voornaamwoord *zij* in een bepaalde context een eenduidige verwijzing is, maar de schrijver gebruikt een uitgebreidere uitdrukking, zoals *Hella Haasse, de beroemde Nederlandse schrijfster*, dan interpreteert de lezer deze uitdrukking als een signaal dat er nu een nieuw onderdeel van het verhaal of artikel begint; het wordt geïnterpreteerd als een signaal voor een nieuw onderwerp, een nieuwe alinea of een nieuwe paragraaf.

Tot die conclusie kwamen Vonk, Hustinx & Simons (1992) in een onderzoek naar de manier waarop verwijzwoorden worden gelezen. De onderzoekers lieten mensen teksten lezen op een

computerscherm en lieten ze daarna een woord uit de voorafgaande zin zien. De lezers moesten dan zo snel mogelijk beslissen of het woord wel of niet in de tekst was voorgekomen. Een computer registreerde heel precies de tijd die de proefpersonen nodig hadden om te beslissen. De lezers kregen bijvoorbeeld de volgende zinnen te lezen.

- (1) Hella Haasse, de beroemde Nederlandse schrijfster, heeft pas een nieuw boek geschreven
- (2) Zij heeft pas een nieuw boek geschreven.

Vervolgens kregen de lezers een woord te zien uit een zin die voorafging aan zin (1) of (2). Ze moesten beslissen of dat woord in de tekst was voorgekomen. Wat bleek? De tijd om het juiste antwoord *ja* te geven was langer als lezers zin (1) hadden gelezen dan wanneer ze zin (2) hadden gelezen. Met andere woorden: wanneer er een uitgebreidere uitdrukking was gebruikt, hadden lezers meer moeite met de taak dan wanneer er een minder uitgebreide uitdrukking was gebruikt.

En dat was precies wat de onderzoekers verwachtten. Verwijzende uitdrukkingen die uitgebreider zijn dan strikt nodig is voor identificatie, geven een thematische grens aan. En lezers houden daar blijkbaar rekening mee. Komt er zo'n uitgebreide verwijzing als (1) in een tekst voor, dan leggen we minder snel een verbinding met de voorafgaande tekst dan wanneer een verwijzende uitdrukking als (2) in de tekst staat. De uitgebreide verwijzingen sluiten een voorafgaand thema af.

Uit dit (en ander) onderzoek kunnen we afleiden dat er systeem zit in de manier waarop al die verschillende verwijzende uitdrukkingen worden gebruikt. Bovendien zit er systeem in de manier waarop die door lezers worden geïnterpreteerd. Een schrijfadvis als 'gebruik zoveel mogelijk verschillende verwijzingen' zou lezers dus op een heel verkeerd spoor kunnen zetten.

Conclusie: schrijfadviezen vinden hun motivering voor een deel in de noodzaak om begrijpelijke teksten te schrijven, en voor een ander deel in de noodzaak om te voldoen aan sociale normen in taalgebruik. Schrijfadviezen die de begrijpelijkheid van tekst beogen te bevorderen, moeten gebaseerd zijn op leesonderzoek. Als leesonderzoek aantoonde dat een bepaalde constructie moeilijk te verwerken is, kunnen schrijvers een dergelijke constructie beter vermijden.

Literatuur

- Kemper, S. (1988), Inferential complexity and readability of text. In: A. Davison & G.M. Green (Eds.), *Linguistic complexity and text comprehension: readability issues reconsidered*. Hillsdale: Erlbaum.
- Kintsch, W. & Vipond, D. (1979), Reading comprehension and readability in educational practice and psychological theory. In: L.G. Nilsson (Ed.), *Perspectives on memory research*. Hillsdale: Erlbaum.
- Renkema, J. (1989, 1995), *Schrijfwijzer*. 's-Gravenhage: Sdu.
- Vonk, W., Hustinx, L.G.M.M., & Simons, W.H.G. (1992), The use of referential expressions in structuring discourse. In: *Language and Cognitive Processes*, 7, 301-333.

Prof. dr. L.G.M. Noordman is hoogleraar Tekstwetenschap aan de Letterenfaculteit van de Katholieke Universiteit Brabant.

STELLING:
SCHRIJFADVIEZEN ZIJN TE WEINIG OP
SCHRIJFONDERZOEK GEBASEERD

Gaapt er een kloof tussen schrijfadvis
en schrijfonderzoek?

LUUK VAN WAES

Het lijkt erop dat het einde van dit millennium gekenmerkt wordt door allerlei kloven. Een bloemlezing uit een week kranten levert al snel een heel rijtje 'kloven' op. Zo maken pedagogen zich nog steeds zorgen over de *generatiekloof*, bekommeren ontwikkelingshulpers zich over de *kloof tussen Noord en Zuid* of tussen *arm en rijk*, ontwikkelen documentalistensystemen om de *informatiekloof* te overbruggen, worden 'cyberpreneurs' geconfronteerd met een *creativiteitskloof*, worstelen politici (terecht) met de *kloof tussen de overheid en de burger* en hebben ze nu ook ontdekt dat er een politieke *kenniskloof* bestaat...

Sommige van die kloven blijken pas de laatste jaren te zijn ontstaan, andere bestaan al tientallen jaren en lijken onoverbrugbaar. Een voorbeeld van die laatste categorie is waarschijnlijk de vaak genoemde kloof tussen theorie en praktijk, tussen onderzoek en toepassing. In deze bijdrage wil ik ingaan op de

vraag of er een kloof bestaat tussen schrijfonderzoek enerzijds en de praktijk van de schrijfadvisering anderzijds.

Om de relatie tussen die beide domeinen te beschrijven, wil ik nagaan hoe een kenmerkende ontwikkeling in het schrijfonderzoek de laatste twintig jaar zijn weerslag heeft gevonden in de schrijfadviesliteratuur. Kenmerkend voor die ontwikkeling in het schrijfonderzoek is mijns inziens de verschuiving van het centrale onderzoeksobject. Tot het einde van de jaren zeventig was het schrijfonderzoek voornamelijk gericht op de tekst zelf, het *produkt*. In de jaren tachtig verschuift het onderzoeksaccent en besteden de onderzoekers vooral aandacht aan de manier waarop en de omstandigheden waarin de tekst tot stand komt, met andere woorden: ze richten hun onderzoek op het *schrijfproces* en de sociale context ervan.

Om na te gaan of die verschuiving ook terug te vinden is in de schrijfadviesliteratuur, vergelijk ik kort de behandeling van het schrijfproces in verschillende drukken van twee toonaangevende schrijfadviesboeken die die periode bestrijken: *Schrijfwijzer* (1979; 1989; 1995) en *Leren Communiceren* (1979; 1984; 1992).

Van produkt naar proces

In de jaren tachtig begon bijna elk artikel over schrijfonderzoek met de opmerking dat de aandacht van de onderzoeker niet langer meer op het schrijfprodukt, maar wel op het schrijfproces gericht was. Onderzoekers probeerden niet meer in de eerste plaats de kwaliteit van een tekst te meten, maar gingen bijvoorbeeld na of er verschillen waren in de werkwijze van ervaren/goede en minder ervaren/minder goede schrijvers.

Verwijzingen naar het basisartikel van Flower en Hayes uit 1981 ontbreken evenmin in de inleidingen van die bijdragen.

Flower en Hayes presenteren in hun onderzoek een nieuw model van het schrijfproces, waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen drie schrijffasen: plannen, formuleren en herzien. Ze laten zien dat ervaren schrijvers deze drie schrijffasen niet netjes na elkaar doorlopen (= *lineair* schrijfproces), maar dat ze voortdurend afwisselen (= *recursief* schrijfproces). Het schrijfadviser dat jarenlang het stelonderwijs domineerde, kwam hiermee enigszins op losse schroeven te staan. Dat advies luidde: eerst een uitgebreid tekstschemata maken, dan de tekst uitschrijven en vervolgens die tekst in een laatste ronde herzien. En die aanpak blijkt dus niet altijd overeen te komen met een realistische en efficiënte opbouw van het schrijfproces. Schrijvers organiseren dat proces op een bepaalde manier. De manier waarop ze dat doen, hangt af van allerlei factoren, zoals de specifieke schrijftaak en de sociale omgeving van de schrijver.

Wel kan er in die schrijfactiviteiten een aantal basispatronen of *schrijfprofielen* worden onderscheiden (zie Van Waes 1992). Zo blijken schrijvers bijvoorbeeld in sommige gevallen veel tijd uit te trekken voor initiële planning, in andere gevallen reserveren ze nauwelijks enige tijd voor die planning en beginnen ze bijna onmiddellijk aan de tekst zelf. Het soort tekst, de aard van het onderwerp, de vertrouwdheid met de tekstsoort, de tijdsdruk, het gebruik van een tekstverwerker, enz. blijken allemaal factoren die dit schrijfprofiel bepalen. Tot zover het onderzoek; maar wat vertelt de schrijfadviserliteratuur ons daarover?

Schrijfwijzer

In de eerste druk (1979) van de Schrijfwijzer adviseert Renkema nog vrij dwingend om voor elke schrijfofdracht zeven fasen te doorlopen. Zelf geopperde bezwaren als "Die zeven fasen vormen een veel te strak keurslijf" (p. 11), en "Zo schrijf ik niet"

(p. 11) worden resoluut weerlegd. Het lineaire schrijfproces wordt als de ideale schrijfstrategie naar voren geschoven. Eigenaardig is wel dat het opstellen van een tekstschema als een formuleerstep beschouwd wordt en dat hij 'formuleren' en 'reviseren' in één stap samenzet.

In de Schrijfwijzer van 1989 vinden we heel wat meer nuance. De zeven fasen zijn omgedoopt in zeven stappen, maar Renkema stelt duidelijk dat de volgorde van die stappen niet vastligt. Ook besteedt hij daarbij aandacht aan verschillen in schrijfsprofielen: "Er zijn schrijvers die pas tijdens het formuleren tot de ontdekking komen wat ze willen zeggen. En er zijn schrijvers die eerst veel nadenken, en pas de pen op papier zetten als ze weten wat de laatste zin zal zijn." (p. 46)

Toch blijven er in de behandeling nog enkele duidelijke sporen van een onderliggende lineaire schrijfbenadering. Een voorbeeld: "Schrijvers moeten vóór het formuleren precies weten wat zij willen meedelen, wat zij moeten weglaten en waar de nadruk komt te liggen." (p. 45) De nadrukkelijkheid van deze uitspraak lijkt toch een beetje in tegenspraak met het uitgangspunt van recursiviteit en laat maar weinig ruimte voor de conceptuele waarde van het schrijven.

In de nieuwe, herziene versie van de Schrijfwijzer (1995) heeft Renkema dit deel over het schrijfproces trouwens sterk gereduceerd en beperkt hij zich tot enkele algemene aanwijzingen die in de eerste plaats de opbouw van de tekst betreffen. Voor specifieke adviezen over de organisatie van het schrijfproces kunnen we dus niet langer meer terecht in dit naslagwerk. Die beslissing is niet echt verbazingwekkend. Door het toegenomen onderzoek op dit vlak is het immers zeer moeilijk geworden om op enkele bladzijden een voldoende instructief en genuanceerd beeld te geven van het schrijfproces en de (sociale) taakomgeving.

Leren communiceren

In *Leren Communiceren* treffen we een vergelijkbare verschuiving aan, een verschuiving die zelfs nog explicieter is dan bij Renkema. De eerste druk van *Leren Communiceren* (1979) benadert het schrijfproces in hoge mate lineair: maak een bouwplan, schrijf het bouwplan uit, voeg aanvullende gegevens toe en verzorg ten slotte de presentatie (p. 72).

In een latere versie (1992) breken de auteurs echter expliciet met deze benadering en verwerpen ze nadrukkelijk een aantal schrijfmithes, o.a. de mythe dat “het schrijfproces zou bestaan uit stappen die één voor één en *in een vaste volgorde* moeten worden afgewerkt” (p. 204). In plaats daarvan zien ze schrijven als een probleemoplossende activiteit die bestaat uit verschillende deelprocessen die elkaar afwisselen. Bovendien maken ze een onderscheid tussen goede en slechte schrijfstrategieën en hebben ze ook aandacht voor de ruimere taakomgeving van de schrijver. Daarbij baseren ze zich duidelijk op het schrijfprocesonderzoek van de jaren tachtig.

Verder gesprongen dan de kloof?

Uit de veranderingen die de auteurs aanbrengen in de verschillende drukken van hun adviesboeken blijkt duidelijk dat zij zich laten inspireren door het schrijfprocesonderzoek. De aansluiting met het schrijfonderzoek is er dus wel degelijk. Van een kloof kunnen we dus moeilijk spreken. Dat klinkt heel geruststellend, maar misschien moeten we wel een andere vraag stellen, een vraag die misschien wat bevreemdend is op het eerste gezicht: is het wel goed dat de schrijfadviseliteratuur zo nauw aansluit op het onderzoek? Hebben schrijfadviseurs eigenlijk niet een beetje te gretig ingespeeld op de onderzoeksresultaten?

Het onderzoek dat we hierboven beschreven hebben, is

overwegend van descriptieve aard, en beschrijft bijvoorbeeld alleen maar verschillen tussen ervaren en minder ervaren schrijvers, tussen goede en minder goede schrijvers. De stap van deze beschrijvingen naar een schrijfdidactiek of naar schrijfadviezen (prescriptie) is een stap die in het onderzoek nauwelijks gezet is (zie o.a. Van der Geest e.a. 1992: p.172-173) en die zeker niet vanzelfsprekend is.

Zijn minder goede schrijvers bijvoorbeeld echt wel geholpen als je ze strategieën van expertschrijvers aanleert, of moeten we eerst weten welke leerweg bijvoorbeeld die goede schrijvers hebben afgelegd om zich die schrijfstrategieën eigen te maken? Op dit vlak lopen de schrijfadviseurs in feite dus vooruit op het onderzoek. Zij springen dus ruim over de kloof, misschien een beetje te ver...

Literatuur

- Geest, Th. van der, P. Schellens & L. Van Waes (1992), Het model van Flower en Hayes: een cognitief procesmodel of een retorisch taakmodel. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 14/3, p. 161-176.
- Flower, L. & J.R. Hayes (1981), A Cognitive Process Theory of Writing. *College Composition and Communication*, 32, p. 365-387.
- Renkema, J. (1979; 1989; 1995), *Schrijfwijzer. Handboek voor duidelijk taalgebruik*. Den Haag: Sdu uitgeverij.
- Steehouder, M., C. Jansen, K. Maat, J. van der Staak & E. Woudstra (1979; 1984; 1992), *Leren communiceren. Handboek voor mondelinge en schriftelijke communicatie*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Waes, L. Van (1992), Schrijfprofielen van computerschrijvers. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 14/3, p. 195-205.

Luuk Van Waes is universitair medewerker bij de vakgroep Zakelijke Communicatie van de UFSIA – Universiteit Antwerpen

STELLING:
OM SCHRIFTELIJKE COMMUNICATIEPROBLEMEN OP TE
LOSSEN, KUNNEN WE NIET VOLSTAAN MET
EEN TAALADVIESBOEK

Onderzoek naar en advisering over formulieren

MICHAËL STEEHOUDER

Tot de jaarlijks terugkerende onderwerpen in de massamedia behoort in de maand maart het Aangifteformulier van de Inkomstenbelasting, in het bijzonder de moeite die veel burgers hebben om dat in te vullen. En dat ondanks de geweldige verbeteringen die op dit punt bereikt zijn. Het aantal burgers dat in staat blijkt om zelf het belastingformulier in te vullen, is tussen 1989 en 1995 gestegen van 25% naar 50%, zo werd meegedeeld op een symposium te Amsterdam ter gelegenheid van de Landelijke aangiftedag op 18 maart 1995. Desondanks verstommen de klachten niet, en gewoonlijk spitsen die zich toe op het taalgebruik in de betreffende formulieren.

Taal mag natuurlijk geen belasting zijn – ook niet voor de invuller van een formulier. Toch valt te betwijfelen of het taalgebruik (met name de woordkeus en de zinsbouw) in formulieren wel de belangrijkste oorzaak vormt van de proble-

men. Heeft de ontwerper van een formulier genoeg aan de Schrijfwijzer of is er méér nodig?

Onderzoek naar invulgemak

De problemen van Nederlandse formulierinvullers, ook met andere formulieren dan die van de Belastingdienst, waren in 1988 aanleiding om een onderzoek uit te voeren naar mogelijkheden om het 'invulgemak' van formulieren te verbeteren¹. De opzet van dat onderzoek was voor de (Nederlandse) taalwereld betrekkelijk nieuw. We volstonden niet met een analyse van het taalgebruik in formulieren, maar we probeerden door systematische observatie te ontdekken wat er nu precies verkeerd gaat bij het invullen van een formulier. Daartoe lieten we proefpersonen hardop denkend formulieren invullen. Aan de hand van de ingevulde formulieren en van de bandopnamen die van het 'hardop denken' gemaakt waren, was het mogelijk die problemen in kaart te brengen. Vervolgens bedachten we 'ingrepen' waarvan we verwachtten dat ze de geconstateerde problemen zouden ondervangen. In een tweede ronde van hardopdenk-sessies konden we constateren dat onze ingrepen effect hadden: nieuwe proefpersonen maakten bij de meeste 'gereviseerde' formulieren minder fouten. Het onderzoek mondde uit in een proefschrift en in een adviesboek, de *Formulierenwijzer*. Op die manier hoopten wij zowel de wetenschap als de praktijk te dienen.

Ik wil hier stilstaan bij de aanpak die we gevolgd hebben, een aanpak die wel wordt aangeduid als 'technologisch' of 'ontwerpondersteunend' taalbeheersingsonderzoek². Kort gezegd gaat het om onderzoek dat de volgende cyclus doorloopt:

- 1 Analyse van het 'taalverkeersprobleem' dat men wil aanpakken; in de regel een bepaald type teksten.

- 2 Empirisch onderzoek naar de problemen die 'consumenten' (lezers, invullers, gebruikers) feitelijk ondervinden. Bij dit onderzoek wordt veelal gebruik gemaakt van observatiemethoden, in het bijzonder hardop-werken.
- 3 Formuleren van adviezen voor het betreffende type teksten.
- 4 Toetsing van de adviezen door opnieuw empirisch onderzoek uit te voeren.
- 5 Toepassing van de resultaten door feitelijke advisering.

Deze aanpak van onderzoek is niet zonder problemen. Enkele daarvan wil ik hier kort bespreken als een bijdrage in de discussie over de verhouding tussen wetenschap en advisering³.

De relatie onderzoek – advisering

De relatie tussen het probleemopsporend onderzoek (fase twee) en de uiteindelijke adviezen is minder eenduidig dan het misschien lijkt. Veel adviezen in de *Formulierenuijzer* hadden we uiteindelijk ook zonder het voorafgaand empirische onderzoek wel kunnen geven, zoals 'bespaar de invuller overbodig werk' of 'zorg voor een overzichtelijke vormgeving'. Het zijn gezond-verstandadviezen. En voor veel 'traditionele' schrijfadviezen zoals 'vermijd tangconstructies en naamwoordstijl' geldt hetzelfde: grondige bestudering van de Schrijfwijzer had kunnen volstaan.

Wel komen sommige voor de hand liggende adviezen op losse schroeven te staan door de resultaten van het invullersonderzoek. Zo bleken slechts twee van de vele fouten die invullers maakten rechtstreeks herleid te kunnen worden tot de ingewikkelde zinsbouw van vragen. Niet dat er verder geen lastige zinnen in voorkwamen, maar de invullers bleken de vragen uiteindelijk wel correct te kunnen beantwoorden – ook al

moesten ze die soms nog eens langzaam overlezen voordat het duidelijk werd. Op grond van zulke gegevens zou je natuurlijk kunnen besluiten dat adviezen over eenvoudige zinsbouw in een *Formulierenwijzer* wel beperkt of weggelaten kunnen worden. Dat ging ons toch te ver. Ze staan er dus wel in.

Uit ons onderzoek blijkt ook dat bepaalde problemen niet naar voren komen als je alleen maar gebruikersonderzoek doet. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk om door een goed uitgekiende volgorde van de vragen in een formulier ervoor te zorgen dat zoveel mogelijk invullers alleen die vragen hoeven te beantwoorden die op hun eigen situatie van toepassing zijn. Is dat bij een bepaald formulier niet gebeurd, dan zal dat op zichzelf niet leiden tot meer fouten of tot klachten bij de invullers. Uit het invullersonderzoek zal zo iets dan ook niet als probleem naar voren komen. De deskundige ontwerper weet echter dat het formulier niet optimaal is. In de *Formulierenwijzer* mocht dit onderwerp dan ook niet ontbreken.

Voor een goed adviesboek is dus méér nodig dan invullersonderzoek. Maar dat neemt niet weg dat ook zulk onderzoek nieuwe inzichten kan opleveren. Zo constateerden wij dat onze proefpersonen geen belangstelling hadden voor de 'achtergrondinformatie' die in de toelichting wordt gegeven. Die sloegen ze eenvoudigweg over, en daardoor maakten ze heel wat fouten bij het invullen. De *Formulierenwijzer* bevat dan ook een aantal adviezen die erop gericht zijn de invuller ertoe te verlokken om de betreffende toelichting tóch te lezen. Daarvoor moet die toelichting beknopt zijn, de vorm hebben van een instructie voor het invullen in plaats van een uitleg van de regeling, en op een plaats staan waar de kans groter is dat ze gelezen zal worden. Bij het effectonderzoek bleek dat op deze manier inderdaad méér toelichting werd gelezen en als gevolg daarvan minder fouten gemaakt werden.

Onderzoek waarin problemen van lezers worden bestudeerd, kán dus leiden tot nieuwe ideeën voor een betere redactie van

formulieren. Maar het is niet voldoende. Analytisch onderzoek, zoals dat sinds jaar en dag in de taal- en tekstwetenschap wordt beoefend, is evenzeer noodzakelijk. Helaas is het wel zo dat zulk onderzoek nog te weinig is toegespitst op het soort (praktische) teksten waar de 'technologische' onderzoekers zich doorgaans op richten.

De weerbarstige omgeving

Waarom zijn formulieren moeilijk: omdat de opstellers ervan niet deskundig zijn of omdat de omgeving niet meewerkt? In ons project hebben we gemerkt dat het laatste maar al te vaak het geval is. Formulieren zijn ingewikkeld doordat regelingen ingewikkeld zijn. Formulieren zien er lelijk en onoverzichtelijk uit doordat er geen professionele vormgevers zijn ingeschakeld. Formulieren leiden tot onnodige problemen doordat er geen budget of geen tijd was voor een pretest.

Vergelijkbare kwesties spelen bij veel andere tekstsoorten (zie noot 2). Zo moeten veiligheidsvoorschriften zoveel doelen tegelijk dienen, dat ze haast per definitie moeilijk te lezen zijn. Voor gebruiksaanwijzingen geldt dat veel apparatuur voor consumenten erg onlogisch in elkaar zit, en dat de gebruiksaanwijzingen doorgaans in 'no time' gemaakt moeten worden. Bovendien mogen ze maar weinig kosten, ook al zijn kopers van apparatuur bereid extra te betalen voor een goede gebruiksaanwijzing.

Voor taalonderzoekers met praktische pretenties ontstaan hier lastige dilemma's. Zijn we niet bezig met symptoombestrijding? Is het niet belangrijker om regelingen (of videorecorders, of computerprogramma's) te vereenvoudigen? Moeten we in onze advisering niet ook de *werkwijze* bij het schrijven betrekken, en het benodigde budget? De laatste jaren gebeurt dat tot op zekere hoogte. Er wordt onderzoek gedaan naar

methode:1 om teksten te pretesten, en er wordt onderzoek gedaan naar de 'organisatie' van het ontwerpproces van bepaalde documenten.

Onderzoek en overdraagbaarheid

Zet nu eens op een A4'tje hoe je een goed formulier (een goed rapport, een goede handleiding of gebruiksaanwijzing) moet maken. Of: Is er geen handzame checklist waarmee we de kwaliteit van onze documenten kunnen beoordelen? Zulke vragen bereiken ons regelmatig, en ze zijn begrijpelijk. Voor de meeste organisaties zijn dit soort documenten geen 'kernactiviteiten' maar bijprodukten: ze moeten even gauw in elkaar gezet worden, tegen zo laag mogelijke kosten.

De veronderstelling dat op basis van onderzoek eenvoudige recepten geformuleerd kunnen worden, berust op een misverstand. Een belastingformulier of een computerhandleiding is een ingewikkeld document. Er zijn specialisten nodig om een produkt te ontwerpen dat optimaal functioneert. De adviezen die voortkomen uit technologisch taalbeheersingsonderzoek zijn dan ook niet bedoeld voor 'gewone' taalgebruikers, maar voor professionele schrijvers.

Een van de problemen die de ontwerper van een formulier zal moeten oplossen, is de 'vertaling' van de gegeven adviezen naar de concrete situatie. Het gaat om zaken die ingewikkelder liggen dan het splitsen van een lange zin in twee korte of het wegwerken van een naamwoordconstructie. Wat we nodig hebben is inzicht in de manier waarop mensen met bepaalde documenten omgaan, een goed overzicht van de beslissingen die bij het ontwerp genomen moeten worden, een breed 'repertoire' aan (talige en grafische) middelen die we kunnen toepassen, en inzicht in de effecten die je kunt verwachten van de verschillende hulpmiddelen.

In de *Formulierenwijzer* hebben we geprobeerd de complexiteit van zowel formulieren als gebruiksomgeving enigszins recht te doen, door bij elk advies te vermelden *waarom* we het geven en door waar nodig ook te waarschuwen tegen ondoordachte toepassing van het betreffende advies. Bovendien bespreken we (met voorbeelden) uiteenlopende manieren om het advies op te volgen. Zo wordt het advies om duidelijke route-aanwijzingen te geven onderbouwd met het gegeven uit ons invullersonderzoek dat invullers vaak moeite hebben om te beslissen of ze een vraag kunnen overslaan. Dan volgen een aantal 'technieken' om zulke route-aanwijzingen te geven, en enkele waarschuwingen voor de toepassing van grafische route-aanwijzingen in de vorm van vlakverdeling en pijlen. Al met al levert zo'n advies de lezer van de *Formulierenwijzer* dus geen simpele richtlijn op. Maar wel materiaal waarmee hij in een concreet geval de voor- en nadelen van de verschillende mogelijkheden kan afwegen.

De consequentie is dan ook dat bedrijven en overheidsinstanties professionals moeten inschakelen. Gelukkig zijn die er momenteel in Nederland. Onder meer de universiteiten van (van zuid naar noord:) Tilburg, Utrecht en Twente bieden opleidingen waarin de kwaliteit van functionele documenten centraal staat. Organisaties dienen wel de omstandigheden te creëren waarin professionaliteit effectief kan zijn. Dat kan alleen als de kwaliteit van documenten hoger op de agenda wordt geplaatst dan momenteel veelal het geval is. De verbetering van de formulieren van de Belastingdienst – een project dat overigens al een jaar of acht loopt – laat zien dat er wel degelijk winst te behalen is.

¹ Het onderzoek is onder leiding van de auteur en van C. Jansen uitgevoerd door de vakgroep Toegepaste Taalkunde van de Universiteit Twente met subsidie van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, de Belastingdienst en de Rijksvoorlichtingsdienst. Het is beschreven in C.J.M. Jansen & M.F. Steehouder (1989). *Taalverkeersproblemen tussen overheid en burger. Een*

onderzoek naar verbeteringsmogelijkheden van voorlichtingsteksten en formulieren. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij. Als resultaat van het onderzoek verscheen het adviesboek: C.Jansen, M. Steehouder e.a. (1989) *Formulierenwijzer. Handboek formulieren redigeren.* 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij.

² De term 'technologisch taalbeheersingsonderzoek' is geïntroduceerd in M. Steehouder & C.Jansen (1984), Technologisch taalbeheersingsonderzoek. *Gramma* 8, 1-22. De mogelijkheden van 'ontwerpgericht onderzoek' worden besproken in P.J. Schellens & M.F. Steehouder (1994), Tekstontwerp: schrijven als ontwerpproces. *Tijdschrift voor taalbeheersing* 16, 161-182. Overigens is onze aanpak niet uniek. Aansprekende voorbeelden van vergelijkbaar onderzoek zijn Carroll's onderzoek naar software-handleidingen, resulterend in het idee van de 'minimal manual', Elling's onderzoek naar veiligheidsvoorschriften in de industrie, en Schriver's onderzoek naar gebruiksaanwijzingen bij consumentenelektronica.

Carroll J.M. (1990), *The Nurnberg funnel. Designing minimalist instruction for practical computer skill.* Cambridge MA: MIT Press.

Elling M.G.M., *Veiligheidsvoorschriften in de industrie. Een verkenning van problemen en mogelijkheden.* Dissertatie Universiteit Twente, Enschede (WMW-publikatie nr. 8).

Schriver K.A. (1995), Document design as rhetorical action. Oratie, Utrecht: Faculteit der Letteren Universiteit Utrecht. K.A. Schriver (1996). *Dynamics in document design. Creating texts for readers.* New York: Wiley.

³ De discussiepunten waar ik in deze bijdrage op inga zijn door Renkema naar voren gebracht in zijn recensie van ons proefschrift en de *Formulierenwijzer* in: *Tijdschrift voor taalbeheersing* 13 (1991), 70-73.

Dr. M.F. Steehouder is universitair hoofddocent bij de Vakgroep Toegepaste Taalkunde van de Universiteit Twente.

STELLING:
EEN ANONIEME BRIEFSCHRIJVER VALT NIET SNEL
DOOR DE MAND

Anoniem, maar toch herkenbaar?

CAREL VAN WIJK

Wie rooft of moordt, laat sporen na: vingerafdrukken, bloedspetters, huidschilfers en voetstappen. Door een grondige laboratorium-analyse van deze sporen is het in de regel mogelijk om met grote waarschijnlijkheid een bepaalde verdachte als dader aan te wijzen.

Maar hoe zit het met de persoon die in een anonieme brief een ander belastert? Laat die ook sporen na die onherroepelijk tot ontmaskering leiden? Het moet hier toch veel gemakkelijker lukken om buiten schot te blijven, mits je wat voorzorgen neemt natuurlijk. Pak de brief met handschoenen aan, post hem niet bij je thuis om de hoek en gebruik in ieder geval een tekstverwerker. De ouderwetse typemachine laat namelijk altijd een eigen spoor na van verschoven en halfversleten letters; de laserprinter is daarbij een toppunt van gelijkmatigheid. Je moet er voor het afdrukken alleen even aan denken om geen papier van je huismerk te gebruiken en om je standaardinstel-

lingen aan te passen; gebruik andere lettertypes, margebreedtes en tabposities dan je gewoon bent te doen.

Wie maakt je wat, als je hier allemaal aan gedacht hebt? Ja wie? De taalkundige misschien? Want ben je er ook in geslaagd om de kern van de brief, de tekst die op papier staat, van zijn persoonlijke aspecten te ontdoen? Of zit daar het spoor dat onmiskenbaar in jouw richting wijst? Laten we eens kijken wat er in de praktijk mogelijk is.

De zaak Van der Klagt tegen Verweer

De heer Van der Klagt heeft een directiefunctie bij het constructiebedrijf DubiFix. Op een dag krijgt hij van de firma Wilny te horen dat deze bij nader inzien een vrij omvangrijke opdracht toch maar aan een ander bedrijf gunt. Na enig aandringen blijkt de reden een anonieme brief te zijn waarin een 'ex-werknemer' op niet mis te verstane wijze een aantal dubieuze praktijken van DubiFix beschrijft. Van der Klagt is razend. Maar dan valt hem in dat dit een streek van boekhouder Verweer moet zijn. Die is enige tijd daarvoor ontslagen, zogenaamd bij een reorganisatie maar feitelijk vanwege zijn irritante kritiek op het extra in rekening brengen van overuren en materialen. Dit is natuurlijk een rotstreek van Verweer om het Van der Klagt betaald te zetten.

Van der Klagt besluit er werk van te maken. Uit het archief haalt hij vier brieven die Verweer hem schreef ten tijde van zijn ontslagprocedure. Deze normbrieven stuurt hij met de gewraakte anonieme brief naar zijn advocaat. Die kan hier niet direct een aanklacht op baseren en besluit een deskundige in te schakelen. Hij vraagt de gerenommeerde taalwetenschapper Richter om aan te tonen dat de anonieme brief zoveel gemeen heeft met de normbrieven dat deze wel van de hand van Verweer moet zijn.

De analyse van Richter

Richter voelt zich geveleid door deze vraag uit de praktijk en aanvaardt de opdracht. Als waar academicus wil hij echter wel een onpartijdige positie innemen; hij gaat natuurlijk niet alleen op zoek naar argumenten die ervoor pleiten dat Verweer de Anonymus is, maar ook naar de argumenten die ertegen pleiten.

Een eerste globale inspectie wijst uit dat de brieven nogal verschillen naar inhoud. Gelukkig is de toonzetting wel sterk gelijkend: zowel uit de anonieme brief als de vier normbrieven blijkt redelijk wat emotie. Alvorens tot de meer verfijnde analyse over te gaan, spreekt Richter met zichzelf af dat een kenmerk alleen waarde als argument heeft als het aan twee voorwaarden voldoet: het moet gebruikt worden op een consistente wijze én op een voor deze auteur(s) unieke wijze.

voorwaarde 1: consistentie

Een kenmerk kan alleen bijdragen aan identificatie als de persoon zich op dat punt eenduidig gedraagt. Als iemand varianten hanteert, hoeft het niet te verbazen dat eentje daarvan ook bij een andere persoon wordt gevonden.

Tijdens de grondiger analyses bemerkt Richter zoveel inconsistenties dat hij gaat twijfelen aan de aanname dat in spelling, interpunctie en briefconventies de meest 'vastgeroeste' gewoontes van een auteur huizen. Verweer zet in postcodes afwisselend één en twee spaties tussen cijfers en letters; de dagtekening in het briefhoofd sluit hij wel en niet af met een punt; en de ondertekening plaatst hij zowel links als rechts onderaan. Het meest creatief is Verweer in zijn vermeldingen van data. In één brief schrijft hij zowel *28 maart 1994, 4-II-1995* als *1/1/1996*. Verder heeft hij geen vaste voorkeur voor een volledige of afgekorte notatie: '93 naast *1993* en *nov.* naast *november*. En hij

voegt niet altijd een decimaalnul toe bij dag- en maandnummers (09/3/93 én 05/02/94).

De Anonymus is zelfs in zijn éne brief niet consequent: sommige snerend bedoelde frasen zet hij tussen dubbele aanhalingstekens, andere weer niet. Er staat bijvoorbeeld zowel het *“good old boys network”* als *the fast moving restyling branch*.

Als Richter de tussenbalans opmaakt, blijkt één kenmerk consistent voor te komen: een nogal formele stijl van formuleren. Ook stelt hij vast dat Verweer en de Anonymus op twee kenmerken een inconsistentie gemeen hebben: zij zetten af en toe achter een komma geen spatie en zij spellen het woord *faillissement* zowel goed als fout (zij dit laatste niet op dezelfde wijze!). Deze drie overeenkomsten zijn opvallend, maar om ze serieus te nemen moeten ze ook aan een tweede voorwaarde voldoen.

voorwaarde 2: uniciteit

Een kenmerk kan alleen bijdragen aan identificatie als de persoon zich op dat punt uniek gedraagt. Als iedereen zich op vergelijkbare wijze gedraagt, hoeft het niet te verbazen dat er overeenkomsten met andere personen worden gevonden.

De moeite van Verweer en de Anonymus met de spelling van *faillissement* zegt dus niet veel. Dit woord is door de dubbele medeklinkers (*ll, ss*) voor de meeste Nederlanders problematisch. En af en toe een spatie vergeten achter de komma is een slordigheid waar je iedereen weleens op betrapt.

Eenzelfde overweging is van toepassing op de formele stijl van de brieven: Verweer en de Anonymus schrijven *u* met een hoofdletter, ze hanteren ambtelijke frasen (*Naar verluidt zou en Uw verdere berichten zie ik*) en ze hebben een voorliefde voor gedateerde verbindingswoorden (*doch, daar, waarmede*). Maar met hoeveel landgenoten delen zij deze stijl wel niet?

Verweer en de Anonymus blijken in wat ze gemeen hebben niet erg uniek te zijn.

De cruciale observaties

Na herhaalde inspectie van alle brieven en kritische weging van alle observaties houdt Richter vier opvallende kenmerken over.

Het eerste kenmerk is er een van overeenkomst. Zowel Verweer als de Anonymus zetten de 'betreft'-specificatie ná de aanhef. Dit is opmerkelijk, maar de uniciteit ervan is twijfelachtig: niet zo lang geleden was deze volgorde nog de norm in Schoevers' *Handboek van de secretaresse*.

De andere kenmerken betreffen drie zeer consistent optredende verschillen. Verweer zet terzijdes altijd tussen streepjes, bijvoorbeeld *wanneer U – zoals U zelf stelt – een verzoek afwijst*; de Anonymus gebruikt hiervoor komma's (*medewerkers die, zoals ik, al decennia werken*). Verweer hanteert bij vermelding van een achternaam consequent de afkorting *dhr*; de anonieme schrijver zet steeds voluit *de heer*. Verweer heeft de gewoonte om *van de* en *van het* af te korten tot *v.d.* en *v.h.*, bijvoorbeeld *de directie v.h. bedrijf*; de Anonymus doet dit nooit. Dit verschil valt vooral op bij verwijzingen naar de klager: Verweer noemt hem *v.d. Klagt*, de anonieme schrijver *van der Klagt*.

Verweer en de Anonymus blijken in veel waarin ze uniek en consistent zijn, zich juist verschillend te gedragen.

Conclusie

Richter maakt de eindbalans op. Er zijn overeenkomsten tussen Verweer en de Anonymus, maar die betreffen steeds kenmerken die weinig uniek zijn. Er zijn ook verschillen en daarbij lijkt het wel om specifieke gewoontes te gaan. Kortom, er zijn redelijke

gronden om aan het auteurschap van Verweer te twijfelen. Hoe onbevredigend zo'n probabilistisch oordeel ook moge zijn, de voorliggende evidentie laat een meer besliste uitspraak niet toe. Richter raadt de advocaat aan om van een rechtszaak af te zien. In deze affaire kan alleen een spontane bekentenis de waarheid aan het licht brengen.

Advies

De kwestie Verweer maakt weer eens duidelijk dat verschillen gemakkelijker gevonden worden dan (unieke) overeenkomsten. Bij pogingen om op basis van stijl- en tekstkenmerken een anonieme auteur te karakteriseren of te identificeren, blijft dan ook grote voorzichtigheid geboden.

Wanneer je alleen over de anonieme teksten beschikt, is het hachelijk om tot een daderprofiel te komen. Een berucht voorbeeld leverde de ontvoering van Gerrit-Jan Heijn. In een speciale tv-uitzending werd verklaard dat de anonieme brieven aan de familie wel eens geschreven zouden kunnen zijn door "een vrouw van rond de veertig met een mulo-opleiding". De dader bleek later een man van rond de vijftig met een ingenieurstitel te zijn.

Ook wanneer er normteksten voorhanden zijn, blijft het gevaarlijk om tot daderidentificatie over te gaan. Dit geldt zelfs voor produkten van literatoren, het type schrijvers waarvan we toch mogen aannemen dat ze een eigen stijl hebben ontwikkeld. Een recent bewijs is de misser die de Amsterdamse hoogleraar Teun van Dijk maakte toen hij beweerde dat Gerrit Komrij en Mohammed Rasoul, de auteur van een racistisch boekwerkje, dezelfde persoon waren.

Het is zeker niet onmogelijk om aan de hand van stijl- en tekstkenmerken een auteur te herkennen. Maar in de meeste

gevallen zal het toch de anonieme briefschrijver zijn die aan het langste eind trekt.

Literatuur

- Schils en De Haan geven in hun artikel *Mortons Qsum Plot ontrafeld* een meer zorgvuldig onderbouwde kritiek op de forensische stijlanalyse (*Gramma/TTT, tijdschrift voor taalwetenschap*, 1994, 3, 129-141). Wie zich wil oriënteren op dit terrein, kan te rade gaan in de door L. Jakobs geredigeerde bundel *Gerechtelijke Laboratoria in beeld* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1995) of in G. McMenamín's *Forensic Stylistics* (Amsterdam: Elsevier, 1993).

Dr. C.H. van Wijk is universitair hoofddocent bij het werkverband Tekstwetenschap van de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg.

STELLING:
ONTKENNINGEN VORMEN EEN ESSENTIEEL ONDERDEEL
VAN DE TAAL; TOCH IS HET VOOR VELEN MOEILIJK
ZE GOED TE GEBRUIKEN

In sommige contexten zijn
dubbele ontkenningen helemaal
niet onduidelijk

ARIE VERHAGEN

In Engelstalige stijlliteratuur is George Orwell o.a. bekend om zijn bestrijding van de *not un-*constructie (zoals in *Milton is not unlike a 17th century Shelley*).¹ Orwell beveelt aan om, teneinde het gebruik van de constructie voorgoed af te leren, de volgende zin uit het hoofd te leren: *A not unblack dog was chasing a not unsmall rabbit across a not ungreen field*. In de Nederlandse taaladviesliteratuur is een soortgelijk advies te vinden over het vermijden van negatieve omschrijvingen, al is het veel gematigder; de eerste versie (1979) van de Schrijfwijzer meldt: "Een 'niet onbelangrijk' punt is verder dat een positieve formulering vaak plezieriger leest dan een negatieve omschrijving:

- 6a Onze onderhandelaars hebben een niet onbelangrijk aanbod gedaan.
- 6b Onze onderhandelaars hebben een zeer belangrijk aanbod gedaan."

Het staat er niet met zoveel woorden, maar het voorbeeld suggereert dat *niet* en *on-* elkaar ongeveer opheffen. In de volledig herziene versie van de Schrijfwijzer van 1989 komt dit geval niet meer voor, en de nieuwste herziening (1995) bevat wel de algemene opmerking dat positieve formuleringen de voorkeur verdienen, maar niet de suggestie dat *niet* en *on-* elkaar opheffen. Dit lijkt in overeenstemming met Overduin's *Rapporteren* (1986:209; ook latere drukken). Volgens Overduin zijn veel van deze zogenaamde dubbele ontkenningen helemaal niet dubbel (*Dit is niet ongewoon* ontkent de 'bekend veronderstelde' informatie dat het ongewoon zou zijn), en zijn ze bovendien nuttig omdat de schrijver er een neutraal standpunt mee zou kunnen uitdrukken. Met name de eerste van deze twee gedachten is een verbetering, maar ik vind het nog steeds opvallend dat, van Orwell tot Overduin, ontkenning geheel behandeld wordt als een *zinsbouw*verschijnsel. Men rangschikt de problemen (als ze er zijn) onder de rubriek 'moeilijke zinnen', niet onder die van 'slecht opgebouwde tekst'. Het is de dubbele ontkenning binnen één zin die schrijfadviseurs als een mogelijk probleem zien.

Daartegenover wil ik het volgende stellen: ook een eenvoudige ontkenning geeft wel eens problemen, en de combinatie *niet on-* is in sommige tekstverbanden de eenvoudigste formulering. Van beide aspecten wil ik hier een diagnose geven. In de formulering daarvan zal, interessant genoeg, juist ook het verschil tussen *on-* en *niet* behulpzaam blijken.

Ontkenningen en tekstbouw

In een stageplan beschreef een student de organisatie waar hij zou gaan werken met o.a. de volgende woorden:

De hoofddoelstelling van x is het bieden van werkgelegen-

heid onder aangepaste omstandigheden aan personen die kunnen en willen werken, maar door een persoonlijke oorzaak geen kans hebben op een baan elders.

Als tegenstander van onnodige vaagheid beval ik in mijn commentaar o.a. aan in een volgende versie de formulering *ziekte of handicap* te gebruiken in plaats van *een persoonlijke oorzaak*. In het uiteindelijke stageverslag luidde de tekst als volgt:

...personen die kunnen en willen werken, maar door een persoonlijke oorzaak geen kans hebben op een baan elders. Die persoonlijke oorzaak hoeft niet een ziekte of handicap te zijn, maar kan bestaan uit allerlei problemen van welke aard dan ook.

De auteur legde mij uit dat hij bij de organisatie had nagegaan wat men onder *persoonlijke oorzaak* verstond; hij wilde weten of die omschrijving alleen tot doel had de termen *ziekte* en *handicap* te vermijden of dat er wellicht meer achter zat. Dat laatste was het geval: tot de doelgroep bleken met name ook mensen met psychische klachten te behoren. Vervolgens had hij de nieuwe zin aan zijn oorspronkelijke tekst toegevoegd.

De auteur voert zo een discussie met mij *in* zijn tekst: zijn ontkenkende zin veronderstelt de tegenovergestelde mening. Voor de auteur is dat geen probleem, en voor mij ook niet. Maar voor elke andere lezer loopt de tekst het risico een gedachtensprong te vertonen. De lezer kan denken: "Hoezo 'hoeft niet'? Had ik dan moeten denken dat dit de inhoud van 'een persoonlijke oorzaak' was?" De lezer mag zich door de ontkenning aangesproken voelen, en als de desbetreffende veronderstelling voor hem onverwacht is, dan kunnen we stellen dat de tekst niet optimaal is opgebouwd.

In dit geval is het dus zaak de inhoud van de weersproken

gedachte in de tekst op te nemen, om er vervolgens weer afstand van te nemen. Dat zou bijvoorbeeld als volgt kunnen:

...personen die kunnen en willen werken, maar door een persoonlijke oorzaak geen kans hebben op een baan elders. Die persoonlijke oorzaak kan een ziekte of handicap zijn, maar het kan ook om allerlei andere problemen gaan (bijvoorbeeld om problemen van psychische aard).

Het tegenspreken van de gedachte dat het bij persoonlijke oorzaken uitsluitend gaat om ziektes en handicaps gebeurt hier door het modale hulpwerkwoord *kan* en vooral door de bijzin die begint met het tegenstellende voegwoord *maar*.

Discussie in de tekst

Zinsontkenning met *niet* creëert dus een soort discussie in de tekst. Die discussie hoeft niet altijd concreet aanwijsbaar te zijn in de werkelijkheid buiten de tekst, maar moet voor de lezer wel goed reconstrueerbaar zijn. Het is dus in het algemeen geen probleem om een sportverslag te beginnen met zoiets als *Het Nederlands elftal is er gisteravond niet in geslaagd om door te dringen tot...*, maar het eerdere voorbeeld demonstreert wel dat het nuttig is om bij zinsontkenningen de vraag te stellen of het voldoende duidelijk is welke discussie er precies gevoerd wordt.

Als er een discussie opgeroepen wordt die de lezer niet kan volgen, is de tekst niet lezergericht. Een voorbeeld daarvan is de volgende passage uit een projectvoorstel voor een universiteitsraad:

Het project heeft tot doel een computerondersteunde, multimediale, individuele leeromgeving tot stand te brengen. Hierbij worden twee componenten onderscheiden: de

server en de *client*. Hierbij hoeft niet direct gedacht te worden aan aparte programma's en netwerkverbindingen. Beide componenten vertegenwoordigen een bepaalde architectuur, waarin de server (...)

Bij nogal wat lezers bracht de derde zin een glimlach teweeg: als niet-deskundigen op automatiseringsgebied hadden zij geen enkele voorstelling van een *server* of een *client*, maar de tekst riep bij hen wel het idee op alsof ze dat hadden kunnen hebben. Ook hier kan de schrijver zijn publiek, als hij dat nodig vindt, de informatie zonder ontkenning meedelen, bijvoorbeeld als volgt:

(...) Deze kunnen in één systeem geïntegreerd worden. Het wezenlijke verschil betreft de functies van de componenten; de server neemt... (etc.)

Zins- versus woordontkenning

Wat is nu het verschil tussen *niet* en *on-*? En waarom heffen deze twee vormen van ontkenning elkaar niet op? Zinsontkenning (*niet...*) geeft de desbetreffende tekstpassages een discussiekarakter, en *on-* doet dat niet.² Een duidelijke illustratie hiervan is te vinden in het feit dat de uitdrukking *integendeel* wel goed past na zinsontkenning, maar niet na woordontkenning:

- (1a) Zij is niet gelukkig; integendeel, ze zit al dagen diep in de put.
- (1b) ?Zij is ongelukkig; integendeel, ze zit al dagen diep in de put.

Het woord *integendeel* verwijst naar het standpunt dat de spreker tegen wil spreken; dankzij de zinsontkenning in (1a) is dat er, maar in (1b) is helemaal geen sprake van een ander standpunt dan dat van de spreker zelf. Het verschil tussen *Zij is niet ongelukkig* en *Zij is gelukkig* is dus dat de spreker in het eerste geval laat zien dat hij zich kan voorstellen dat iemand denkt 'Zij is ongelukkig', terwijl hij dat in het tweede geval helemaal niet doet; het eerste is een discussie met een ander standpunt, het tweede is 'alleen maar' een standpunt. In veel gevallen van *niet on-* is het direct duidelijk wat voor discussie de spreker voert, en soms is die zo duidelijk in de tekst aanwezig dat de zin eigenlijk niet goed anders geformuleerd kan worden, bijvoorbeeld in de volgende passage (naar een fragment uit het voormalige weekblad *Haagse Post*):

Het is altijd lastig om mensen die verandering willen op één noemer te brengen, omdat zij allicht verschillende soorten verandering willen (...) Maar het vinden van die noemer is niet onmogelijk.

De eerste zin zegt: 'op één noemer brengen is lastig'; dat roept dus de gedachte op dat het niet de moeite waard is om het te proberen, net als wanneer het onmogelijk is. De tweede zin ('niet onmogelijk') weerspreekt dan die gedachte. Als we de tweede zin positief formuleren, is die dan *in het verband van deze tekst* eenvoudiger? Het lijkt me van niet, integendeel:

Het is altijd lastig om mensen die verandering willen op één noemer te brengen, omdat zij allicht verschillende soorten verandering willen (...) Maar het vinden van die noemer is mogelijk.

Omkering van schalen

Als we ontkenning zien als een manier om een andere mening tegen te spreken, dan is het voorvoegsel *on-* eigenlijk niet eens een ontkenning; het effect is meer dat van omkering van een waardeschaal die bij een begrip hoort. Veel bijvoeglijke naamwoorden roepen de gedachte op aan een of andere schaal. Het idee van *gelukkig* houdt in dat er een schaal van geluk is, waarop je als het ware lager of hoger kunt scoren; er zit een richting in de schaal. Als je van iemand zegt dat hij of zij 'gelukkig' is, betekent dat dat die persoon redelijk hoog op die schaal zit. Als iets 'mogelijk' is, is de kans dat het waar zal blijken reëel genoeg om er rekening mee te houden, en als het 'waarschijnlijk' is, is de kans zelfs groot. Met behulp van *on-* kunnen we nu de richting van dit soort schalen omkeren. Woorden als *onwaarschijnlijk* en *ongelukkig* roepen dezelfde schaalbegrippen op als respectievelijk *waarschijnlijk* en *gelukkig*, maar dan met een omkering van de richting. Bij sommige schaalbegrippen zijn er gewone woorden die hetzelfde doen, zoals *slecht* en *klein* bij respectievelijk *goed* en *groot*. Gebruik van *on-* houdt dus niet in dat de spreker of schrijver een andere mening weerspreekt, maar betekent dat hij een schaalbegrip met een omgekeerde richting toepast.

Alles bijeengenomen valt nu te begrijpen waarom Orwells advieszin (*a not unblack dog...* etc.), hoewel grappig, misleidend is: ten eerste gebruikt hij *not* op een bijzondere manier, namelijk niet als *zinsontkenning*, maar als *zinsdeelontkenning*, en ten tweede gebruikt hij *un-* op een manier die regelrecht in strijd is met de functie van dat element: kleuraanduidingen duiden normaliter geen schaalbegrippen aan, en als er al woorden bestaan die elkaars schaalomgekeerden zijn (zoals *klein* en *groot*), kun je er geen *on-* meer voorzetten. Zelfs voor grote schrijvers zijn ontkenningen kennelijk lastig te gebruiken...

Inzicht in ontkenningen en taaladviezen

Het heeft dus niet zoveel zin om te proberen adviezen te geven over ‘moeilijke’ of ‘lelijke’ ontkenningen *binnen* zinnen, los van hun context. Wel kunnen we inzicht geven in de effecten van ontkenningen in een tekst, en daarmee taalgebruikers in staat stellen te beoordelen of de opgeroepen discussie voor de lezer voldoende duidelijk is. Dat is een benadering als die van Onrust, Verhagen & Doeve (1993), die niet streeft naar direct toepasbare regels en normen, maar die schrijvers, redacteuren of welke kritische taalgebruikers dan ook helpt om gefundeerde beoordelingen van specifieke teksten te maken. In zo’n taaladvies kan het toch de moeite waard zijn om de *niet on-*constructie serieus aandacht te geven – als hulpmiddel om de gebruikers ervan bewust te maken wat zinsontkenning doet in een tekst.

¹ *Politics and the English Language* (Orwell & Angus 1968:127-140). Zie ook Gowers (1986:43), Baker (1984:520). Volgens de laatste is de constructie wel bruikbaar om ironie uit te drukken.

² In zekere zin is dit een toespitsing van het begrip ‘ontkennen’; men zegt wel dat de spreker van *X is niet Y* de toepasbaarheid van het predikaat (y) op x ‘ontkent’, terwijl hij met *X is on-Y* juist het predikaat (on-y) op x toepast. Het probleem met dergelijke formuleringen is dat ze pas een beetje toepasbaar worden als preciezer en concreter uitgelegd wordt wat men bedoelt met de gebruikte termen.

Literatuur

- Baker, S. (1984³), *The Complete Stylist and Handbook*. New York, etc.: Harper & Row.
- Gowers, E. (1986), *The complete plain words*. (Revised edition by Sidney Greenbaum and Janet Whitcut). London: Her Majesty’s Stationery Office.

DUBBELE ONTKENNINGEN

- Onrust, M., A. Verhagen, R. Doeve (1993), *Formuleren*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Orwell, S. & I. Angus (eds.) (1968), *The collected essays, journalism and letters of George Orwell*. Vol. IV, *In front of your nose. 1945-1950*. London: Secker & Warburg.
- Overduin, B. (1986), *Rapporteren*. Utrecht: Het Spectrum.

Dr. A. Verhagen is universitair hoofddocent Tekstlinguïstiek bij de vakgroep Nederlands van de Universiteit Utrecht.

STELLING:
NIET ALLES WAT EEN SAMENSTELLING WORDT GENOEMD,
IS OOK EEN SAMENSTELLING

Aaneenschrijven: de taalkundige kennis
achter de vuistregels

GEERT BOOIJ

In Renkema's Schrijfwijzer wordt op bladzijde 161 de schrijfwijze behandeld van wat hij 'werkwoordelijke samenstellingen' noemt. De onzekerheid van de taalgebruiker betreft hier het wel of niet aaneenschrijven van woorden: "Voor werkwoordelijke samenstellingen is nauwelijks een regel te geven. Waarom is *kennismaken* wel een samenstelling, en *ruimte maken* niet? Het enige argument is dat de woordenboeken *kennismaken* wel als aparte ingang geven maar *ruimte maken* niet. Gebruik in twijfelgevallen een goed woordenboek als leidraad, maar denk wel dat in menig woordenboek het opnamebeleid nogal willekeurig is."

Renkema geeft vervolgens een aantal vuistregels, waarvan de eerste [3a] luidt: 'Als de combinatie van naamwoord en werkwoord één klemtoon heeft, komt er geen spatie.' Hij geeft daarbij enkele voorbeelden. In het eerste voorbeeld is *huishouden* als één woord geschreven, in het tweede voorbeeld is de woordreeks *huis houden* als twee aparte woorden geschreven:

- Zij hebben daar erg huisgehouden.
- Uit de erfenis hebben zij alleen het huis gehouden.

In het eerste voorbeeld zou er dus alleen een accent zijn op het gedeelte *huis*, in het tweede voorbeeld zowel op *huis* als op *gehouden*.

Het karakter van een woordgroep

Waarom is er onzekerheid over het aaneenschrijven van deze uitdrukkingen? Dat heeft ermee te maken dat de hier aan de orde zijnde uitdrukkingen geen (werkwoordelijke) samenstellingen zijn, maar ‘samenkoppelingen’ of ‘scheidbaar samengestelde werkwoorden’. Anders gezegd: het zijn strikt genomen geen woorden, maar woordgroepen. Dat blijkt heel simpel uit het feit dat je de twee delen van elkaar kunt scheiden, iets wat bij een samengesteld woord echt niet kan, zoals de volgende twee voorbeelden laten zien. In het eerste voorbeeld hebben we een samenkoppeling (die gescheiden móet worden), in het tweede een samenstelling (die niet gescheiden kán worden):

- Hij bekte zijn moeder verschrikkelijk af (en niet:) *Hij afbekte zijn moeder verschrikkelijk.
- Hij trekkebeekt verschrikkelijk (en niet:) *Hij bekt verschrikkelijk trekke.

Uit de zin die niet grammaticaal is (aangegeven met *), blijkt dat de woordgroep al dan niet een samenstelling is.

Het woordgroepkarakter van samenkoppelingen blijkt ook uit de plaats van het voorvoegsel *ge-* in de ermee corresponderende voltooidde deelwoorden: in *afgebekt* staat het na het eerste deel, maar in *getrekkebeekt* voor het eerste deel. In de Germaanse talen worden niet veel werkwoordelijke samenstellingen ge-

vormd (een werkwoord als *voetballen* is geen tegenvoorbeeld tegen deze stelling: dit werkwoord komt van het samengesteld zelfstandig naamwoord *voetbal*, en is niet gevormd door de combinatie van *voet* en het werkwoord *ballen*).

Om nu op de hierboven geciteerde passage uit de Schrijfwijzer terug te komen: *kennismaken* is een voorbeeld van zo'n samenkoppeling, maar *ruimte maken* niet; *ruimte maken* bestaat uit een woord dat als lijdend voorwerp fungeert, gevolgd door een werkwoord. De vraag die we als schrijvers dus moeten kunnen beantwoorden is: waarom is *kennismaken* wel een samenkoppeling, en *ruimte maken* niet? Als we dat kunnen uitmaken, dan weten we ook of we de twee betrokken woorden aan elkaar moeten schrijven.

Voordat ik die vraag probeer te beantwoorden, merk ik nog op dat het in zekere zin vreemd blijft dat we samenkoppelingen als één woord moeten schrijven, want ze vormen immers niet één woord. Doorgaans moeten woorden van elkaar gescheiden worden door een spatie. De spelling van het Nederlands (en ook die van de verwante Germaanse talen) maakt echter een uitzondering voor samenkoppelingen, omdat ze semantisch en syntactisch een nauwe eenheid vormen. Vaak is de betekenis van de combinatie niet voorspelbaar op grond van die van de samenstellende woorden, zoals gemakkelijk te zien valt aan een rijtje als *aanvallen*, *opvallen*, *toevallen*, *invallen*, *meevallen*, *wegvallen*, *afvallen*, *tegenvallen*, *uitvallen*, etc.

Adem krijgen is nog geen ademen

In het geval van samenkoppelingen van een zelfstandig naamwoord en een werkwoord zijn er twee bekende criteria uit de taalkundige vakliteratuur. In de eerste plaats is er het verschil bij ontkenning: bij een samenkoppeling kunnen we *niet* gebruiken, zoals altijd bij werkwoorden, maar bij zelfstandige naam-

woorden die een apart zinsdeel vormen, moeten we *geen* gebruiken:

- Ik fiets niet / *Ik fiets geen
- Ik heb geen fiets / *Ik heb niet fiets
- Ik maak niet kennis / Ik maak geen kennis
- *Ik maak niet ruimte / Ik maak geen ruimte

Dit criterium is juister dan de hierboven geciteerde vuistregel van Renkema. In een samenkoppeling als *huishouden* is er immers wel degelijk sprake van twee accenten, één op *huis* en één op de eerste lettergreep van *houden*, waarvan die op *huis* de sterkste is. Het enige verschil met een niet-samenkoppeling *het huis houden* is dat daar de plaats van het sterkste accent kan verschillen al naar gelang van wat de ‘focus’ van de zin is, van wat de oude en wat de nieuwe informatie is die in de zin vervat is.

Of een woordenboek een woordgroep een lemma geeft, is dus, als het goed is, niet primair een kwestie van opnamebeleid, zoals Renkema suggereert, maar van het toepassen van de hier gegeven criteria. Zo staat *ademhalen* wel in de 2de druk van de Hedendaagse Van Dale, maar *adem krijgen* niet. Terecht, zoals blijkt uit de volgende testzinnen:

- Ik kan niet ademhalen
- Ik kan *niet adem / geen adem krijgen

Een tweede klassiek criterium is de plaats van werkwoorden als *kunnen*, *moeten*, *willen*, etc. in (bij)zinnen met samenkoppelingen. Vergelijk:

- dat Jan zijn moeder wil opbellen / op wil bellen
- dat Jan wil kennismaken / kennis wil maken
- dat Jan *wil ruimte maken / ruimte wil maken

Met andere woorden: een werkwoord als *willen* behandelt *kennismaken* wel als een eenheid, maar de woordcombinatie *ruimte maken* niet. Er zijn dus duidelijke criteria beschikbaar voor wat een samenkoppeling is, al zullen in concrete gevallen de intuïties van taalgebruikers wel eens verschillen.

Het criterium van de plaats van werkwoorden als *willen* en *kunnen* kan ook goed gebruikt worden als het gaat om combinaties van een bijvoeglijk naamwoord en een werkwoord. De voorbeelden die Renkema geeft bij de hierboven genoemde vuistregel zijn:

- Soms kunnen irritaties mij vreselijk dwarszitten
- Amazones gaan ook op een wip dwars zitten

Vergelijk de volgende varianten:

- dat irritaties mij vreselijk kunnen dwarszitten
- *dat amazones ook op een wip kunnen dwars zitten

De ongrammaticaliteit van de laatste zin laat zien dat *dwars zitten* hier geen samenkoppeling is.

De taalkundige test achter de vuistregel

Het aardige van de taalkundige criteria boven de vier vuistregels [3a-d] die Renkema geeft, is dat ze uitleggen waarom het zo zit met de aaneenschrijfregel voor dit soort woordcombinaties. De vier vuistregels vertonen geen enkel verband, terwijl wat ze formuleren, volgt uit de hier gegeven taalkundige criteria. Neem bijvoorbeeld regel [3d] van Renkema: ‘Als het om een combinatie gaat met *hebben*, *zijn* of *worden*, komt er doorgaans een spatie: *gelijk hebben*, *bezig zijn*, *bewust worden*.’

Het waarom van deze regel is duidelijk als we de hierboven besproken testen toepassen, bijvoorbeeld:

- Jan heeft *niet / geen gelijk
- dat Jan *wil bezig zijn / bezig wil zijn met de spelling
- dat Jan zich *wil bewust worden / bewust wil worden van de problemen

Uit deze zinnen blijkt dat dit soort woordcombinaties dus geen samen koppelingen zijn.

Of neem de vuistregel [3b]: ‘Als de werkwoordelijke combinatie begint met *te*, *ten* of *ter*, komt er doorgaans geen spatie: *tenietdoen*, *tentoonstellen*, *tewerkstellen*.’ Waarom luidt die vuistregel zo? Omdat deze uitdrukkingen samen koppelingen zijn. Kijk maar:

- dat Jan die inzichten wil tenietdoen / teniet wil doen
- dat de schilder dit doek niet wil tentoonstellen / tentoon wil stellen

De regel voor het al of niet als één woord schrijven van combinaties van een woord met een werkwoord kan dus inzichtelijker gemaakt worden door gebruik te maken van een paar taalkundige ‘lakmoespapiertjes’ die ons helpen te bepalen of zo’n combinatie een samen koppeling is. Die lakmoespapiertjes werken beter dan het accentcriterium. Dat criterium werkt niet, omdat er in alle gevallen sprake is van meer dan één accent. Bovendien kunnen we nu de vuistregels vergeten, en hoeven we het woordenboek niet zo vaak te gebruiken. Dat laatste is prettig. Immers, als we een combinatie niet vinden in een woordenboek hoeft dat nog niet te betekenen dat het geen samen koppeling is, want woordenboeken lopen altijd achter. De taalkundige criteria geven dus de meeste zekerheid over het al of niet aaneenschrijven van woordcombinaties.

Prof. dr. G.E. Booij is hoogleraar Algemene Taalwetenschap aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

STELLING:
NOCHTANS ZOULDEN NEDERLANDSE TAALADVIESBOEKEN
OOK TYPISCH VLAAMSE WOORDEN EN CONSTRUCTIES
MOETEN BEHANDELEN

Over Belgisch Nederlands

WILLIAM VAN BELLE

Met het behandelen van bovenstaande stelling steek ik me in een wespennest dat, al is het anderhalve eeuw oud, nog niets van zijn venijnigheid verloren heeft. J. Van Haver, emeritus hoogleraar Nederlandse rechtstaal aan de Leuvense universiteit, heeft enkele jaren geleden een soortgelijke stelling verdedigd: hij vroeg “om begrip en waardering van de gehele Nederlands-talige gemeenschap” voor het “algemeen Zuidnederlands” (Van Haver 1989: 50). De reactie van W.F. Hermans was verschroeiend: “Maar wat willen ze dan eigenlijk van ons? Waarom maken ze misbaar als er in een Nederlands woordenboek achter een Nederlands klinkend woord dat in Nederland volstrekt onbekend is ‘Zuidn(ederlands)’ wordt gezet? (...) Waarom schrijven en spellen ze hun taal dan niet helemaal op hun eigen houtje (...) Ze mogen wat mij betreft schrijven en spellen wat ze willen, maar ze moeten niet denken ons hun fouten in de maag te mogen splitsen om het zichzelf gemakkelijk te maken.” (NRC Handelsblad 17-II-89)

Officieel is er echter geen probleem. In 1973 nam de Vlaamse Cultuurraad het standpunt aan dat de taal die door Vlamingen gesproken wordt, Nederlands heet. Daarmee zei de raad in feite niets nieuws, want de discussie in Vlaanderen over de aard van de standaardtaal was al in het begin van deze eeuw beslist in het voordeel van het Nederlands. Het standpunt werd opnieuw bekrachtigd door het oprichten van de Nederlandse Taalunie in 1980. Als eerste doelstelling van de Taalunie wordt "de gemeenschappelijke ontwikkeling van de Nederlandse taal" vermeld.

Wel of geen Nederlands in Vlaanderen?

Tegenover deze officiële stellingnames staan echter feiten die een heel andere realiteit lijken op te roepen. Ten eerste is uit sociolinguïstisch onderzoek in Vlaanderen (zie Deprez 1985 voor een overzicht) gebleken dat er in Vlaanderen tegelijkertijd twee bewegingen aanwezig zijn: een naar het Nederlands (van Nederland) toe en een van het Nederlands weg. Veel Vlamingen kennen de Nederlandse standaardtaal veel beter dan vroeger, maar ze blijken toch niet alles over te nemen.

Voor iemand die de geschiedenis van de Vlaamse Beweging enigszins kent, is die constatering helemaal niet verwonderlijk (zie Van Belle en Jaspert 1989). Al rond de eeuwwisseling had zowel de filologisch-culturele als de economisch-politieke tak van de Vlaamse Beweging officieel beslist de Nederlandse standaardtaal over te nemen, maar het komt me voor dat bij beide groepen die keuze altijd iets dubbelzinnigs heeft gehad. In elk geval heeft geen van beide groepen, op enkele individuele uitzonderingen na, een ondubbelzinnige keuze voor de Nederlandse standaardtaal aan de volgende generaties in de gezinsopvoeding en het onderwijs doorgegeven. Voor de Vlaamse economische en politieke elite was de keuze voor het Nederlands

als standaardtaal in de eerste plaats een economische noodzaak: men had het prestige van een standaardtaal nodig die geen Frans was. Het algemeen Nederlands was meer een symbool dan een realiteit, dat aan waarde inboet als de economische en politieke doelstellingen verwezenlijkt zijn of op een andere manier te bereiken zijn. De houding van de filologische groep lijkt me als volgt samen te vatten: een 'slaafse navolging' van het Noordnederlands is niet nodig en 'de liefde moet van twee kanten komen'. De Vlaming dient het Noordnederlands als norm over te nemen, maar niet in de gevallen waarin in Vlaanderen goede Nederlandse woorden en uitdrukkingen voorhanden zijn. Die dienen ook in Nederland als goed algemeen Nederlands aanvaard te worden. (Zie bijv. Pauwels 1954, Van Haver 1989).

Men kan misnoegd zijn over de halfslachtigheid van de Vlamingen (zie bijv. de bespreking van Van Haver 1989 door G. Geerts 1990) of vinden dat de Vlamingen maar zelf hun plan moeten trekken (reacties in de trant van Hermans). Ook die laatste reactie vind ik heel begrijpelijk. Ik twijfel er echter sterk aan of in Vlaanderen de politieke, economische en culturele voorwaarden aanwezig geweest zijn om een volledige overname van het Nederlands mogelijk te maken. Vlaanderen is op dat vlak niet te vergelijken met Groningen of Drenthe, maar maakt nu eenmaal deel uit van een ander land.

Taaladvisering over Vlaams?

Mijn tweede gegeven is dat er in Vlaanderen nog altijd een taaladviseringspraktijk bestaat die met het feit dat de staatsgrens ook tot taaldiversiteit zou kunnen leiden, helemaal geen rekening wenst te houden. Alleen voor officiële Belgische termen zoals *rijkswacht* (*marechaussee*) en *vrederechter* (*kantonrechter*) wordt een uitzondering gemaakt. Een aanhanger van die stelling is P.C. Paardekooper, emeritus hoogleraar aan de Univer-

siteit van Leuven, Campus Kortrijk. In zijn in Vlaanderen zeer bekende *ABN Gids* (10de druk in 1990) geeft hij ook een lijst van "tekstwoorden". Tekstwoorden "moeten we vanzelfsprekend ook bij het schrijven vermijden. Je gebruikt ze wel om grapjes te maken." (p. 48) Ik geef enkele voorbeelden, waarbij ik me beperk tot enkele adviezen in verband met voegwoordelijke bijwoorden (het goede Nederlandse woord volgens Paardekooper vermeld ik tussen haakjes): *bijgevolg* (*dus*), *echter* (*maar*), *immers* (*want*), *nochtans* (*toch*). Ik vermoed dat ook veel Nederlanders dergelijke adviezen meer een symptoom van een tot norm verheven idiosyncratisch idiolect vinden dan een weerspiegeling van het gangbare taalgebruik. Ik ken geen Nederlanders – wat natuurlijk niet uitsluit dat ze bestaan – die bij het horen of het lezen van *bijgevolg*, *echter* en *immers* in een schaterlach uitbarsten (*nochtans* is misschien een andere kwestie). In België wordt Paardekoopers boek echter in het onderwijs gebruikt.

Echter en nochtans: Vlaams én Nederlands?

Ik heb bovenstaande bijwoorden niet toevallig als voorbeeld gekozen. Met name *echter* en *nochtans* lijken me voorbeelden van woorden die in Nederland en België een verschillende ontwikkeling kennen.

Zowel in gesproken als in geschreven taalgebruik tref ik in Nederland dikwijls *echter* aan op de eerste plaats in de zin, gevolgd door een intonatiebreuk (*Echter*, hij heeft ongelijk.). Die ontwikkeling in het gebruik van *echter* meen ik in Vlaanderen niet aan te treffen. Misschien speelt de invloed van de plaatsingsmogelijkheden van het Engelse *however* hier een rol? Voor mij is dit gebruik van *echter* alleszins vreemd, maar, voor zover ik zie, gaat het voorlopig niet samen met een betekenisnuancering.

Nochtans is een woord dat in Nederland steeds meer in onbruik lijkt te zijn geraakt; in het Stijlboek van de Volkskrant (Van Gessel e.a. 1992) wordt het nog wel vermeld, maar alleen bij de top-50 van woorden die hoog scoren in foutieve spelling, en zonder enige stilistische kwalificatie. In Vlaanderen is het woord echter springlevend, zowel in gesproken als geschreven taalgebruik, ook bij wie algemeen Nederlands spreekt. De Vlaming die *nochtans* in Van Dale opzoekt, vindt geen kwalificering als ‘verouderd’ of ‘schrijftaal’, maar de volgende informatie: “(het accent wisselt) (voegw. bw.) [< Mnl. *nochtan* (nog dan) + het bw. vormende achtervoegsel -s], (bij het beperkend tegenstellend zinsverband) evenwel, toch: *men heeft er meer dan eens aan herinnerd; het heeft nochtans niet gebaat.*”

De betekenisomschrijving in Van Dale kan ik als volgt parafraseren: uit het eerste lid van de nevenschikking (men heeft er meer dan eens aan herinnerd) volgt normalerwijze een conclusie (het heeft gebaat) die tegengesteld is aan de conclusie die in het tweede lid vermeld wordt. Anders gezegd: de spreker erkent de waarheid van de inhoud van het eerste lid, maar ontkent in het tweede lid een mogelijke, normale gevolgtrekking daaruit. Die betekenisomschrijving, die *nochtans* gelijkstelt aan het beklemtoonde *toch*, geeft echter maar voor een deel het courante gebruik van *nochtans* in Vlaanderen weer. In België wordt *nochtans* immers ook gebruikt in een andere betekenis. Ik geef enkele voorbeelden.

- (1) Leopold schreef, ten onrechte, helemaal niets over de componisten van bij ons. Luik, waar hij slechts op doorreis was, was in die jaren nochtans een beroemd muzikaal centrum.
- (2) De mini-koningskwesitie [de weigering van koning Boudewijn om de abortuswet te ondertekenen] is een zwart gat in het De Ridder-epos. Nochtans, wie de pretentie

heeft om onderzoeksjournalistiek te bedrijven, zou geen ontzag mogen koesteren voor een anachronistische code die zegt dat je de kroon niet mag ontbloten.

Deze twee voorbeeldteksten kunnen niet zo geïnterpreteerd worden dat het eerste deel een goede reden bevat voor een gevolgtrekking die tegengesteld is aan de inhoud van het tweede lid. De interpretatie lijkt me als volgt: de zin met *nochtans* brengt een gegeven aan dat het in de vorige zin vermelde feit bekritiseert. In (1) wordt die kritiek al geformuleerd in *ten onrechte*. Ik geef een ander voorbeeld om het betekenisverschil tussen de twee gebruiken van *nochtans* te verduidelijken.

- (3) Piet overdrijft: ik had hem gezegd dat er vandaag een opstopping zou zijn; nochtans (toch, niettemin) is hij weer te laat.
- (4) Piet overdrijft: hij is weer te laat. Ik had hem nochtans (*niettemin) gezegd dat er vandaag een opstopping zou zijn.

Zin (3) bevat een voorbeeld van het gebruik van *nochtans* dat in Van Dale vermeld wordt: de zin met *nochtans* bevat een conclusie die tegengesteld is aan wat men op basis van de vorige zin zou verwachten. In dat geval is *nochtans* vervangbaar door *niettemin* of door het beklemtoonde *toch*. Zin (4) kan niet op die manier geïnterpreteerd worden. De *nochtans*-zin levert kritiek op het te laat zijn van Piet. Vervanging door *niettemin* lijkt me hier onmogelijk. Het Nederlandse equivalent van dit *nochtans* lijkt het onbeklemtoonde *toch* te zijn. Toch betwijfel ik of *nochtans* en *toch* dezelfde betekenisnuance uitdrukken: *nochtans* stelt de inhoud van de uiting voor als een onbetwistbaar feit; *toch* lijkt me iets vragends te bevatten, een beroep te doen op de instemming van de toegesprokene. Hoe het ook zij, het heeft er alle schijn van dat *nochtans* in België een ander

gebruik kent dan in Nederland, zowel kwalitatief als kwantitatief.

Eén taalgemeenschap...

Als Nederland en Vlaanderen één taalgemeenschap (willen) vormen die de gemeenschappelijke ontwikkeling van het Nederlands wil bevorderen, dan lijkt me dat Nederland ook met dergelijke ontwikkelingen in Vlaanderen rekening moet houden. Ik ben het volledig eens met G. Geerts (1989: 531) als hij zegt: "Een taalgemeenschap vormen is dus, om het met Sallustius te zeggen 'idem velle atque idem nolle'. Toegepast op Vlaanderen en Nederland betekent dat dat er sprake is van één taalgemeenschap – en dus van één taal – als Vlamingen en Nederlanders dat willen en dat bevestigen." Een taalpolitiek beleid heeft natuurlijk tot doel de eenheid te bevorderen en niet de verscheidenheid, maar het streven naar eenheid sluit de aanvaarding van een zekere verscheidenheid niet uit. Die houding meen ik ook in het tijdschrift *Onze Taal* aan te treffen.

Literatuur

- Deprez, K. (1985) De aard van het Nederlands in Vlaanderen. *Heibel 19/4* (Themagr. *Nederlands in Vlaanderen*), 101-127.
- Geerts, G. (1989) In Vlaanderen Vlaams? *Ons Erfdeel 32*, 525-533.
- Gessel, H. van, e.a. (red.) (1992), *De Volkskrant. Stijlboek*. Den Haag: Sdu Uitgeverij.
- Paardekooper, P.C. (1990), *ABN Gids*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij.
- Pauwels, J.L. (1954) In hoever geeft het Noorden de toon aan? *Nu Nog 2/4*, 1-9.

- Van Belle, W. en K. Jaspaert (1989) Het proces van taalverandering in Vlaanderen rond de eeuwwisseling. *Ons Erfdeel* 31, 375-382.
- Van Haver, J. (1989), *Noorderman & Zuiderman. Het taalverdriet van Vlaanderen*. Tiel: Lannoo.

Prof. dr. W. Van Belle is hoofddocent Nederlandse taalkunde aan de universiteit van Leuven.

STELLING:
DE TIJD VAN WERKWOORDEN IS NIET DE TIJD VAN
DE WERKELIJKHEID

Hoe werkwoordstijden werken

THEO JANSSEN

Wie bij een opstel op school nooit het commentaar heeft gekregen: 'Wees consequent in het gebruik van de werkwoordstijden!', hoeft niet verder te lezen. Wie het zich wel herinnert maar de goede raad nooit heeft begrepen, kan in dit artikel vinden hoe terecht of onterecht het advies geweest is.

Zoals bij zoveel taalelementen het geval is, hangt het ook bij werkwoordstijden van het soort verband af of een bepaalde combinatie wel of niet geslaagd is. De vraag is dan ook of het wel juist is om regels te formuleren als 'verschillende werkwoordstijden mogen nooit in één zin worden gecombineerd'. Ik bespreek in dit artikel achtereenvolgens verbanden waarin we twee soorten werkwoordstijden niet mogen combineren, verbanden die een uitzondering op deze regel vormen, en gevallen waarin weinig verband bestaat tussen werkwoordstijd en tijd.

Combineer alleen vormen van de tegenwoordige tijd of alleen vormen van de verleden tijd

De werkwoordstijden van het Nederlands worden meestal onderscheiden en aangeduid als in het schema hieronder.

	tegenwoordig		tegenwoordig toekomstend	
onvoltooid	o.t.t.	<i>Jan vertrekt</i>	o.t.toek.t.	<i>Jan zal vertrekken</i>
voltooid	v.t.t.	<i>Jan is vertrokken</i>	v.t.toek.t.	<i>Jan zal vertrokken zijn</i>
	verleden		verleden toekomstend	
onvoltooid	o.v.t.	<i>Jan vertrok</i>	o.v.toek.t.	<i>Jan zou vertrekken</i>
voltooid	v.v.t.	<i>Jan was vertrokken</i>	v.v.toek.t.	<i>Jan zou vertrokken zijn</i>

Van bijzonder belang is het onderscheid tussen de groep werkwoordstijden met *tegenwoordig* in de benaming (de bovenste vier) en de groep met *verleden* in de benaming (de onderste vier). Hoe belangrijk het onderscheid is, kunnen we zien als op de zinnen (1) en (2) een test wordt uitgevoerd.

- (1) Op dit moment is Jan vertrokken, vertrekt Piet en zal Klaas vertrekken.
- (2) Op dat moment was Jan vertrokken, vertrok Piet en zou Klaas vertrekken.

De test is de volgende. Vervang de werkwoordstijd in één deelzin van (1) door de werkwoordstijd in de corresponderende deelzin van (2) of omgekeerd. Het resultaat is steeds dat de hele zin kreupel is.

De onverwisselbaarheid van de werkwoordstijden in (1) en (2) laat zien dat we vormen van de tegenwoordige en verleden tijd niet naar believen kunnen combineren. Dit blijkt ook uit de volgende zinnen.

- (3) Nu Tim vertrokken is, zal ook Tom spoedig vertrokken zijn.
 (4) Toen Tim vertrokken was, zou ook Tom spoedig vertrokken zijn.

Vertrokken is en *vertrokken was* zijn hier niet verwisselbaar en evenmin kunnen *zal vertrokken zijn* en *zou vertrokken zijn* verwisseld worden, willen we gangbaar Nederlands overhouden. Wel kunnen we *zal vertrokken zijn* in (3) vervangen door een andere vorm van de tegenwoordige tijd, zoals we hieronder in (3a) zien. En ook in plaats van *zou vertrokken zijn* in (4) is een andere werkwoordstijd mogelijk, wat uit (4a) blijkt.

- (3a) Nu Tim vertrokken is, zal ook Tom spoedig vertrekken.
 (4a) Toen Tim vertrokken was, zou ook Tom spoedig vertrekken.

Natuurlijk betekenen de zinnen (3a) en (4a) iets anders dan de zinnen (3) en (4).

Combineer vormen van de tegenwoordige tijd met die van de verleden tijd en omgekeerd

Soms hebben we goede redenen om werkwoordstijden van de tegenwoordige en verleden tijd te combineren. Ik bespreek hier drie soorten gevallen. Het eerste type verband met vormen van de tegenwoordige en verleden tijd zien we in (5), waar we volgens de vuistregel van de vorige paragraaf een zin als (6) zouden verwachten.

- (5) De dijkgraaf zei dat de dijken sterk genoeg zijn.
 (6) De dijkgraaf zei dat de dijken sterk genoeg waren.

De zinnen (5) en (6) zijn beide goed Nederlands, maar ze verschillen in betekenis. Met de bijzin in de onvoltooid verleden tijd in (6) geven we weer wat de dijkgraaf gezegd heeft. In

(5) maken we met de bijzin in de onvoltooid tegenwoordige tijd de gedachte kenbaar dat de uitspraak van de dijkgraaf nog steeds geldig is. Dit betekenisonderscheid is ook van toepassing op het verschil tussen (7) en (8), waarvan de laatste zin in strijd is met de vuistregel in de vorige paragraaf: 'combineer geen tegenwoordige tijd met een verleden tijd'.

(7) De dijkgraaf heeft gezegd dat de dijken sterk genoeg zijn.

(8) De dijkgraaf heeft gezegd dat de dijken sterk genoeg waren.

Voor het tweede type verband tussen een vorm van de tegenwoordige en een vorm van de verleden tijd kan zin (9) als vertrekpunt dienen.

(9) Peter is pas vertrokken toen Petra vertrok.

Hier kan *is vertrokken* vervangen worden door *vertrok*, maar nodig is dat niet. Omgekeerd kunnen we *vertrok* niet vervangen door *is vertrokken*. Wel had er in de bijzin een andere vorm van de verleden tijd kunnen staan, zoals *vertrokken was* of *zou vertrekken*. In een bijzin ingeleid door *toen* kan overigens vrijwel uitsluitend een vorm van de verleden tijd voorkomen.

Laten we voor de derde combinatiemogelijkheid uitgaan van de zinnen (10) en (11).

(10) Er is zojuist voor je gebeld, maar je was er niet.

(11) Er is zojuist voor je gebeld, maar je bent er niet geweest.

In (10) staat de eerste deelzin in de voltooid tegenwoordige tijd (*is gebeld*) en de tweede in de onvoltooid verleden tijd (*was*). In (11) staan beide deelzinnen in de voltooid tegenwoordige tijd (*is gebeld* en *bent geweest*). Maar al komen de werkwoordstijden

in (10) niet overeen en in (11) wel, toch is zin (10) beter dan (11). Want de deelzinnen van (11) lijken inhoudelijk niets met elkaar te maken te hebben.

Het verschil in samenhang tussen de deelzinnen van (10) en (11) wordt beter te begrijpen wanneer we de onvoltooid verleden en de voltooid tegenwoordige tijd vergelijken in zinnen als (12) en (13).

(12) Wie liet daar een wind?

(13) Wie heeft er hier een wind gelaten?

Wie vraag (12) stelt, neemt aan dat wat hij hoorde ook anderen niet ontgaan is. De spreker haakt in op een gebeuren dat ook bij de toegesprokenen onder de aandacht is gekomen. Voor vraag (13) is de directe aanleiding echter niet de misdraging zelf, maar dat wat de spreker als het gevolg denkt te bespeuren. Uit het betekenisverschil tussen (12) en (13) blijkt dat de onvoltooid verleden tijd direct inhaakt op wat al aan de orde is, terwijl de voltooid tegenwoordige tijd de aandacht vestigt op de situatie die voortkomt uit het gebeuren dat aan de orde wordt gesteld met de zin zelf.

Laten we nu terugkijken naar (10) en (11). In (10) haakt de deelzin *maar je was er niet* in op het 'belgebeuren' dat aan de orde is. De deelzin geeft er commentaar bij: de toegesprokene was niet op de plaats waar de telefoon werd opgenomen. Maar in (11) krijgen we het idee dat de toegesprokene onvindbaar was op een heel andere plaats dan op de plaats waar de telefoon werd opgenomen. In de deelzin *maar je bent er niet geweest* wordt de aandacht gevestigd op de voltooidheid van de situatie die in de deelzin zelf aan de orde wordt gesteld. Zo ontstaat de indruk dat deze deelzin veeleer een nieuw onderwerp aansnijdt dan dat hij inhaakt op het voorafgaande.

**Gebruik de onvoltooid tegenwoordige tijd voor situaties in verleden of toekomst,
gebruik de onvoltooid verleden tijd voor situaties in heden of toekomst,
gebruik de toekomstige tijd voor situaties in verleden of heden**

Is er wel steeds een verband tussen de werkwoordstijd en de tijd van het betrokken gebeuren? Laten we, om te beginnen, maar eens kijken naar de volgende tekst.

- (14) In de periode 1899-1900 *werkt* Grönloh, die later de schrijver Nescio *zal worden*, achtereenvolgens op vijf handelskantoren in Amsterdam. En intussen *heeft* hij ook nog korte tijd op een kantoor in Hengelo *gewerkt*.

Hoewel alle vormen van de tegenwoordige tijd (*werkt, zal worden, heeft gewerkt*) hier betrekking hebben op situaties in het verleden, is de tekst goed. Vergelijkbaar hiermee is onderstaand fotobijschrift uit NRC Handelsblad van 5 augustus 1995.

- (15) Politie overmeestert gisteren een punker in Hannover.

Deze zin wijst niet op een afwijking bij de redacteur, want zulke zinnen staan niet alleen vrij vaak in Nederlandse maar ook in Duitse en Engelse kranten. Voor het gebruik van een zin als (15) moet de schrijver de gebeurtenis heel direct voor de geest hebben, zo direct dat hij er als het ware met zijn neus bovenop zit. Kennelijk kan een foto zo'n sterke betrokkenheid bewerkstelligen.

Ook in de volgende tekst is sprekers nauwe betrokkenheid bij de handelingen klaarblijkelijk belangrijker dan dat die handelingen nauwkeurig in de tijd gesitueerd worden.

(16) Frits, iemand vraagt naar je. Kom je even?

Als de zinnen van (16) worden geuit, is de eerstgenoemde handeling al verricht en moet de tweede nog worden uitgevoerd.

Vormen van de verleden tijd kunnen eveneens anders gebruikt worden dan hun benaming doet vermoeden, getuige de volgende zinnen.

(17) Ik wou graag een biertje.

(18) Ik vertrok graag morgen.

Hier noemt de spreker met werkwoordsvormen van de verleden tijd een situatie in het heden en een in de toekomst. Hij of zij geeft daarbij te kennen er rekening mee te houden dat de realisering van wat hij wil onmogelijk is. Met vormen van de verleden tijd maakt een spreker distantie kenbaar ten opzichte van de betrokken situatie op het moment van spreken.

Tot slot een blik op vormen van de toekomstige tijd.

(19) Klaas zal weg zijn.

(20) Klaas zal vertrokken zijn.

Als zin (19) wordt uitgesproken, kan Klaas al weg zijn. Hiervoor hoeft de toekomst niet te worden afgewacht. Dat geldt ook voor (20), waar het vertrek van Klaas al tot het verleden kan behoren wanneer de zin wordt geuit. Met *zullen* geven we aan dat we voldoende reden menen te hebben om te zeggen wat we over het betrokken gebeuren zeggen, of we het nu situeren in het verleden, het heden of de toekomst.

Wat zegt dit alles over de oude vertrouwde schoolregels 'Wees consequent met de werkwoordstijden' en 'verschillende werk-

woordstijden mogen nooit in één zin worden gecombineerd? Ze blijken ongenueanceerde adviezen die bijvoorbeeld voorbijgaan aan betekenisverschillen die met de werkwoordstijden kunnen worden uitgedrukt. Bovendien is gebleken dat de tijd van het werkwoord niet de tijd van de werkelijkheid is.

Literatuur

- Dit artikel is goddeels gebaseerd op Theo A.J.M. Janssen, Tense in Dutch: Eight tenses or two tenses? In: Rolf Thieroff & Joachim Ballweg (eds.), *Tempussysteme in verschiedenen Sprachen*, Tübingen: Niemeyer 1994, 93-118.

Prof. dr. Th.A.J.M. Janssen is als hoogleraar taalkunde en taalbeheersing van het Nederlands verbonden aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

STELLING:
HET ADVIES 'VERMIJD TANGCONSTRUCTIES' IS ONJUIST EN
ONGEFUNDEERD, MAAR WEL NUTTIG

Een poging tot tangverlossing

F. JANSEN

“Nieuw-Zeeland is acht keer groter dan Nederland”, hoorde ik hem gisteravond zijn aardrijkskundeles opzeggen, waarna hij aanvullende informatie voorlas over genetisch gemanipuleerde schapen, en voor *f* 400,- per kilo verkochte hertegeweien die op termijn een stevige impuls zullen betekenen voor het indertijd nog door onze landgenoot Abel Tasman ontdekte eilandenrijk. (Volkskrant 2-3-1993)

Wie deze zin van Blokker leest, moet wel concluderen dat deze schrijver zich niet laat leiden door de Schrijfwijzer (1995, en ook in eerdere edities). Daarin waarschuwt Jan Renkema namelijk voor de moeilijkheid die tangconstructies de lezer bieden. En in Blokkers zinnetje zit een fraai exemplaar:

- (1a) het indertijd nog door onze landgenoot Abel Tasman ontdekte eilandenrijk.

Het hoort immers bij *eilandenrijk*, maar deze twee nauw verbonden elementen staan ver uit elkaar, ze zijn als de grijpers van een nijptang die de tussenliggende elementen (voortaan: het middendeel) omvatten.

Renkema staat niet alleen in zijn waarschuwing voor tangconstructies. Er is geen stijl- of leerboek of het komt er tegenwoordig in voor. De meest extreme formulering is te vinden in Lamers (1983): hij claimt dat (1a) twee keer zo moeilijk is als de versie zonder tang:

- (1b) het eilandenrijk dat indertijd nog door onze landgenoot Abel Tasman ontdekt werd.

Deze claim blijkt gebaseerd op het onderzoek van Wold (1978). Wold bood gesproken versies aan van de constructies van het type (2a) en (2b) (hier volgt een vertaling in het Nederlands):

- (2a) Een ernstige, onverstoorbare en buitengewone secretaresse.
(2b) Een secretaresse die ernstig, onverstoorbaar en buitengewoon is.

De proefpersonen werd vervolgens gevraagd welke bijvoeglijke naamwoorden zij zich herinnerden. Zij bleken er bij het type (2b) twee keer zoveel te kunnen onthouden als bij het type (2a).

Uit de voorbeelden blijkt dat Wold niet geïnteresseerd is in tangconstructies. Niet alleen (2a) bevat immers een tang (*een ... secretaresse*), maar ook (2b), namelijk *die ... is*. Het gaat haar expliciet om het effect van de volgorde van bepalingen ten opzichte van hun kern.

Terug naar de Nederlandse tangconstructies. Waardoor zouden die moeilijk zijn voor lezers? Renkema (1989) noemt vier mogelijke oorzaken, waarvan deze het interessantst is: het zou

lastig zijn om de linkergrijper *het* letterlijk te onthouden terwijl het uitgebreide en ingewikkelde middendeel *indertijd nog door onze landgenoot Abel Tasman ontdekte* verwerkt moet worden. Deze verklaring berust dus op de beperkte capaciteit van ons korte-termijngeheugen.

Zoals gezegd is dit maar één van de verklaringen die Renkema noemt; hij waagt zich niet aan een oordeel over de meest waarschijnlijke oorzaak van de moeilijkheid van tangconstructies. Ik wel. Maar daarvoor is het nodig eerst wat nauwkeuriger te kijken naar soorten tangconstructies.

Drie soorten tangen

Een ideale tang bestaat uit $A \times B$, waarbij A en B een nauwer verband met elkaar hebben dan x met A en x met B . Dat leidt tot de vraag wat precies de maatstaf is voor een nauw verband. Bij mijn weten is er maar een: is B verplicht in een zin waarin ook A staat? Met andere woorden, 'wie A heeft gezegd, moet ook B zeggen' is een voorwaarde om van een tangconstructie te kunnen spreken. Een ideale tang vormen de delen van de gesplitste lijdendvoorwerpszin in (3):

- (3) "De meester", schreeuwde de brutale leerling, "is een mispunt."

De meester is een mispunt hoort duidelijk veel meer bij elkaar dan "De meester", *schreeuwde de brutale leerling* en *schreeuwde de brutale leerling*, "is een mispunt."

Een iets minder fraaie tang zit verscholen in (4):

- (4) Het heel erg sterke verhaal viel volkomen verkeerd.

Het lidwoord *het* verplicht de schrijver tot *verhaal* (of een ander zelfstandig naamwoord). Daarom besluiten we tot een vast verband tussen lidwoord en zelfstandig naamwoord. *Heel erg sterke* kan zonder problemen weggelaten worden, en heeft daarom een minder vast verband. Probleem is wel dat *sterke* (en indirect de voorbepaling *heel erg*) als voorbepaling bij *verhaal* ook een aantoonbaar vast verband met deze kern heeft. Een zelfde verhaal kan worden opgehangen voor de verbale tang:

- (5) Ik heb gisteren op mijn gemak in de bibliotheek een boek gelezen.

Het hulpwerkwoord van tijd *heb* verplicht tot het voltooid deelwoord *gelezen*. Het middendeel is weglaatbaar, al is de band tussen de zinsdelen in het middendeel (*gisteren, op mijn gemak, in de bibliotheek* en vooral *een boek*) en *gelezen* weer aantoonbaar sterker dan tussen *heb* en het middendeel. We kunnen het middendeel ook beschouwen als bepalingen bij de rechtergrijper *gelezen*.

Naast tangen met gelijkwaardige grippers zoals (3), zijn er dus tangen met ongelijkwaardige grippers zoals (4) en (5). Daar vormt de rechtergrijper niet alleen een tamelijk vast geheel met het middendeel, maar ook is de rechtergrijper essentieel voor het begrip van de zin, in tegenstelling tot de linkergrijper.

Uiteraard is er nog een derde mogelijkheid: een tang waarin voor de interpretatie van de zin juist het linkerdeel belangrijker is dan het rechterdeel. Dit type zien we bij constructies waarin het communicatief belangrijkste deel voorop geplaatst wordt, zoals in de volgende zinnen:

- (6) Schaatsenrijden had de verder zo sportieve leraar eigenlijk een hekel aan.
(7) Morgen weet ik wel zeker dat het slecht weer is.

Hier hoort *schaatsenrijden* bij *aan*, en *morgen* is alleen zinnig in het verband van *dat het slecht weer is*. Hoe begrijpelijk zijn deze drie soorten tangconstructies?

Tangen met identieke grijpers

Is zin (3) minder begrijpelijk dan (3a)?

- (3a) “De meester is een mispunt”, schreeuwde de brutale leerling.

Ik bespeur bij mezelf geen verschil en laat dit type over aan het experimentele onderzoek, om snel te kunnen overgaan naar de reeksvormers. Dat zijn constructies als *én X én Y*, *nóch X nóch Y* en *óf X óf Y*. Kenmerk van deze reeksvormers is dat het uiten van *én X* moet leiden tot het vervolgen met *én Y*. Daarnaast bestaan er constructies met nevenschikkende voegwoorden, bijvoorbeeld *X en Y*. Het gebruik van de meeste reeksvormers heeft volgens mij geen invloed op de begrijpelijkheid van de zin, maar er is een type waarin de tang van de beide reeksvormers juist service aan de lezer biedt in plaats van frustraties. Dat toont de vergelijking aan van (8b) (met de reeksvormer *noch ... noch*) met de variant (8a) (met het nevenschikkend voegwoord *noch*):

- (8a) Piet verorberde verse schelvis met roomboter, noch biefstuk met patat.
 (8b) Piet verorberde noch verse schelvis met roomboter, noch biefstuk met patat.

In (8a) voelt de lezer zich op het verkeerde been gezet. Het deel tot de komma roept immers het beeld van een smakelijk vis etende Piet op, waarna *noch* hem gebiedt deze voorstelling

alsnog te schrappen. Bij deze reeksvormer profiteren lezers dus van de structurerende werking van de grijpers van de tang.

Tangen met een linkergrijper als belangrijkste deel

Laten we weer beginnen met een vergelijking van (6) en (7) met hun varianten zonder tang:

- (6a) De verder zo sportieve leraar had eigenlijk een hekel aan schaatsenrijden.
- (7a) Ik weet wel zeker dat het morgen slecht weer is.

De zinnen (6) en (7) met een tang hebben zeker een spreektaalige uitstraling, maar moeilijk leesbaar lijken ze niet, in ieder geval niet moeilijker dan (6a) en (7a). Voor andere constructies waarin het linkerdeel de kern is en het rechterdeel de bepaling hoeven we niet lang te zoeken. Die verhouding vinden we tussen antecedent en betrekkelijk voornaamwoord in een bijvoeglijke bijzin die aan het einde van de zin staat, zoals *bureau* en *dat* in (9a):

- (9a) Piet maakte het bureau helemaal kapot dat hij nog van zijn vader gekregen had.

Vergelijken we (9a) met (9b) (waarin *bureau* en *dat* juist naast elkaar staan), dan merken we dat het vermijden van de tang de leesbaarheid beslist niet ten goede komt. Zin (9b) maakt – ongetwijfeld door de grote tang die nu tussen *maakte* en *kapot* ontstaan is – juist een stroeve, lastig leesbare indruk:

- (9b) Piet maakte het bureau dat hij nog van zijn vader gekregen had helemaal kapot.

Tangen met een belangrijk rechterdeel

Alle klassieke tangconstructies waartegen in de literatuur gewaarschuwd wordt, behoren tot het type waarin de rechtergrijper de kern is en het linkerdeel de bepaling. Deze constructies maken het lezen waarschijnlijk inderdaad lastiger, maar dat komt niet doordat de linkergrijper zo ver af staat van de rechtergrijper. Om dat aannemelijk te maken moeten we dit type tangconstructies vergelijken met een variant zonder een linkerdeel; een constructie dus die alleen uit een middendeel en een rechterdeel bestaat. Gelukkig komen die ook in het Nederlands voor. Zo is in Blokkers zin de volgende zelfstandig-naamwoordgroep te vinden: *voor f 400,- per kilo verkochte hertegeweien*. Deze groep lijkt sterk op een tangconstructie, maar doordat *hertegeweien* onbepaald is, ontbreekt een lidwoord en is er dus geen sprake van een tang. Is zo'n constructie met een ingewikkelde voorbepaling makkelijker te begrijpen dan de variant met een tang? Die vraag kunt u zelf beantwoorden door de leesbaarheid van (10a) en (10b) te vergelijken:

(10a) Veel toeristen bezochten de indertijd nog door onze landgenoot Abel Tasman ontdekte eilanden.

(10b) Veel toeristen bezochten indertijd nog door onze landgenoot Abel Tasman ontdekte eilanden.

Vergaat het u hetzelfde als mij, dan bespeurt u óf geen verschil, óf u vindt zin (10b) zonder tang juist lastiger dan (10a). In dat laatste geval maakt u gebruik van de service die het lidwoord *de* aan de lezer biedt: het woordje zet hem op het spoor van een zelfstandig-naamwoordgroep. In (10b) kan het gebeuren dat de lezer *indertijd* (en misschien ook *nog door onze landgenoot Abel Tasman*) interpreteert als bepalingen bij *Veel toeristen bezochten*. Pas bij *ontdekte* krijgt deze lezer een vermoeden dat hij met een zelfstandig-naamwoordgroep bezig is.

Dit resultaat is niet beperkt tot de nominale tang. Een ander voorbeeld kan worden ontleend aan de gewone verbale tang, die we kunnen vergelijken met de imperatief in de vorm van een onbepaalde wijs. Welke variant is het meest leesbaar?

- (IIa) Van hun moeder moesten de kinderen tijdens het spitsuur goed op het rondrazende verkeer in de binnenstad letten.
- (IIb) Moeder zei: kinderen, tijdens het spitsuur goed op het rondrazende verkeer in de drukke binnenstad letten!

Als deze zinnen leesproblemen bieden, dan zijn die óf bij alle twee even ernstig, óf in de versie zonder tang (IIb) ernstiger dan in de versie met een tang (IIa). In het laatste geval is de verklaring weer dat de linkergrijper *moesten* de lezer een beetje voorbereidt op wat er komen gaat.

Eerst de kern, dan de bepalingen

Het is alsof we alleen maar een negatief resultaat geboekt hebben: bij tangen met gelijke grippers en bij tangen met een belangrijke linkergrijper lijkt er vooralsnog helemaal geen sprake van begripsproblemen. En bij tangen met een belangrijk rechterdeel zit het begripsprobleem niet in het bestaan van het linkerdeel.

Maar we kunnen het voorgaande ook positief formuleren: plaats ingewikkelde bepalingen achter de kern, dan wordt uw zin begrijpelijker. Een dergelijk advies heeft minstens twee voordelen. Ten eerste is er een generalisatie mogelijk naar andere formuleringsadviezen, zoals 'Vermijd zinnen met een lange aanloop'; vermijd bijvoorbeeld *om*-zinnen van het type (I2) waarin de lezer pas bij het laatste woord begrijpt wie er een wandelingetje maakt, en zet nooit woordjes als *niet* aan het einde van de zin, zoals in (I3):

- (12) Om een avondwandelingetje te maken was het enige uitje voor de oude hond.
- (13) Een groot probleem vormde de aanwezigheid van verzets-
haarden niet.

Maar het allerbelangrijkste voordeel van het voorstel is wel dat het goed ingepast kan worden in wat we weten over de mense-
lijke tekstverwerking. We hebben al gezien dat deze conclusie
ondersteund wordt door het empirische onderzoek van Wold
(1978). Daarnaast vind ik steun in het meer theoretisch ge-
oriënteerde onderzoek van Hawkins (1994). Volgens Hawkins
hangt de complexiteit van een zin grof gezegd af van de
hoeveelheid woorden die de lezer moet lezen voordat hij rede-
lijkerwijze kan vermoeden welke woordgroepen er in de zin
zitten en welke zinsdeelfunctie die hebben. Hoe minder woor-
den hij daarvoor moet doorworstelen, des te leesbaarder en
elegantier is de zin. Hawkins' theorie is bij uitstek geschikt voor
de Nederlandse zin, waarin het hoofdwerkwoord zo vaak pas
tegen het einde van de zin op de proppen komt. En dat terwijl
het hoofdwerkwoord fungeert als 'rolverdelers' voor de andere
zinsdelen.

Taaladvisering vereist een goede theorie

Hoe goed Hawkins' theorie de leesbaarheid van verschillende
soorten tangconstructies voorspelt, moge blijken uit een verge-
lijking van (9a) en (9b) (hier voor het gemak herhaald):

- 9a) Piet maakte het bureau helemaal kapot dat hij nog van zijn vader gekregen had.
- 9b) Piet maakte het bureau dat hij nog van zijn vader gekregen had helemaal kapot.
- 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14

De lezer van (9a) heeft zeven woorden nodig. Bij *kapot* weet hij hoe de hoofdzin in elkaar zit, en voor een redelijk vermoeden omtrent de rest van de zin is het lezen van het betrekkelijk voornaamwoord *dat* voldoende. De lezer van (9b) heeft het aanzienlijk zwaarder. Die moet de hele zin, dus alle veertien woorden, lezen om de zinsstructuur te achterhalen.

Kortom, taaladvisering moet het – net als alle andere toegepaste wetenschappen (om nog maar eens, en nu voor het laatst, een onaanstootgevende tang te gebruiken) – hebben van een goede theorie.

Literatuur

- Hawkins, J.A. (1994), *A performance theory of order and constituency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lamers, H.A.J.M. (1983³), *Hoe schrijft een wetenschappelijke tekst?* Muiderberg: Coutinho.
- Onrust, M., A. Verhagen en R. Doeve (1993), *Formuleren*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Renkema, J. (1989), Tangconstructies. Experimenteel onderzoek naar leesbaarheid en attentiewaarde. In: *Spektator* 18, 444-462.
- Renkema, J. (1995), *Schrijfwijzer*. 's-Gravenhage: Sdu.
- Wold, A.H. (1978), *Decoding oral language*. London: Academic Press.

Dr. F. Jansen is universitair docent taalbeheersing bij de vakgroep Nederlands van de Universiteit Utrecht.

TAALADVIEZEN IN DE MAATSCHAPPIJ

STELLING:
TAALADVIESBOEKEN ZIJN BIJZONDER NUTTIG,
WANT PROFESSIONELE TEKSTSCHRIJVERS
HEBBEN ER BEHOEFTE AAN

De tekstschrijver bereidt én serveert

LEO LENTZ

Een tekstschrijver maakt in opdracht van de overheid een brochure voor scholen over medezeggenschap. Tijdens de bespreking van een concept krijgt zij commentaar op het woord *ouderraadsvergadering*. Die tussen-s moet weg volgens de opdrachtgever. Nee, zegt de tekstschrijver, die tussen-s moet daar blijven, want het gaat om een genitief en bovendien zeg je toch ook *gemeenteraadsvergadering!* Dat kan wel zijn, zegt de opdrachtgever, maar wij zeggen altijd *ouderraadvergadering*. Wie biedt tekstschrijver en opdrachtgever een doorslaggevend taaladvies? Maken tekstschrijvers in dergelijke situaties gebruik van taaladviezen of buigen zij beleefd het hoofd en schrijven zij gehoorzaam over de *ouderraadvergadering*? Om die vraag te kunnen beantwoorden is onderzoek nodig dat zicht biedt op de aard van het beroep van de tekstschrijver en de problemen die de professional in dat vakgebied ervaart.

Bestaat het beroep 'tekstschrijver'?

Is er eigenlijk wel sprake van een beroep *tekstschrijver*? Wie de Gouden Gids raadpleegt, ziet dat er in elke grote stad inmiddels vele tientallen bureaus gevestigd zijn onder de noemer 'Tekstschrijven'. Nieuwsgierig naar de achtergronden van deze schrijvers, voerde ik in 1991 aan de Universiteit Utrecht, samen met mijn collega Dominique de Vet en enkele studenten, een eerste onderzoek uit onder deze groep. We telden toen in alle Gouden Gidsen van Nederland ruim 600 tekstschrijvers. Sindsdien zijn de kolommen in die rubriek weer aanmerkelijk langer geworden. Ik schat dat er inmiddels ongeveer duizend bureaus in deze sector werkzaam zijn, waarvan ruim de helft eenmansbureaus zijn en de overige bureaus meestal twee of drie tekstschrijvers in dienst hebben. Met enige voorzichtigheid kunnen we dus wel stellen dat er in Nederland een paar duizend tekstschrijvers een boterham verdienen. En er zijn goede redenen om te veronderstellen dat deze groep de komende jaren nog enigszins zal groeien. Kunnen we op grond van die gegevens spreken van een beroep 'tekstschrijver'?

Op die vraag probeerde ik in een lezing op een eerste congres voor tekstschrijvers, dat werd voorgezeten door Jan Renkema, een antwoord te geven. Dat antwoord luidde: volgens de criteria die de beroepsociologie hanteert, is er nog geen sprake van een beroep. Daarvoor had ik drie redenen. Ten eerste was er nog geen sprake van een hoge mate van gegeneraliseerde en geclassificeerde kennis in de vorm van handboeken, vakbladen en een erkende opleidingsstructuur. Ten tweede waren tekstschrijvers te weinig gericht op een gemeenschappelijk belang, zo bleek uit ons onderzoek onder ruim driehonderd tekstschrijvers. Op een klein groepje na voelde men bijzonder weinig voor een of andere vorm van organisatie, zoals bijvoorbeeld een beroepsvereniging. En ten derde ontbrak het aan controle op het gedrag van de tekstschrijver.

Inmiddels is de situatie enigszins veranderd. Er is een nieuw vakblad op de markt voor tekstschrijvers, *Tekst[blad]*, dat in korte tijd zijn weg naar de beroepsgroep heeft gevonden. Er zijn enkele verenigingen voor tekstschrijvers, en een daarvan (TekstNet) heeft een eigen gedragscode voor de tekstschrijver ontwikkeld, en een andere (STIC) heeft zich de laatste jaren sterk in internationale richting geprofileerd. Kortom, er is wel degelijk sprake van een proces van professionalisering.

Kennisbehoefte van tekstschrijvers

Over wat voor kennis beschikken die tekstschrijvers? Welke achtergrond hebben zij om te kunnen beslissen over de *s in ouderraad(s)vergadering*? Uit ons onderzoek bleek dat we twee groepen tekstschrijvers kunnen onderscheiden. De eerste groep was vroeger werkzaam in een bepaalde branche en heeft zich daarbinnen langzamerhand gespecialiseerd in schrijfwerk. Deze groep professionals heeft een technische achtergrond; men werkte bijvoorbeeld in de wielbranche en schrijft nu handleidingen voor bedrijven en artikelen in vakbladen over fietsen en motoren. De tweede groep heeft een achtergrond in de communicatiesector. Deze tekstschrijvers behoren tot de wat jongere generatie. Zij volgden veelal een taal- of communicatieopleiding en hebben zich aangesloten bij een bureau of vestigden zich als zelfstandig tekstschrijver. Zij specialiseren zich niet zozeer in een bepaalde sector maar meer in een bepaald genre, zoals folders en brochures, handleidingen of jaarverslagen.

Uiteraard hebben beide groepen tekstschrijvers zeer verschillende behoeften aan adviezen en ondersteuning. Maar welke achtergrond men ook heeft, bij iedereen vinden we dezelfde drie titels in de boekenkast: naast Van Dale's woordenboek staat het Groene Boekje en daarnaast staat Renkema's Schrijf-

wijzer. En bij menige tekstschrijver is daarmee de in de kast aanwezige vakliteratuur over taal uitputtend opgesomd. Van de talloze publikaties over genres (brieven, offertes, jaarverslagen, folders en brochures, handleidingen) of over stilistische kwesties vinden we bijzonder weinig in de kast van de tekstschrijver. Slechts de helft van de respondenten op de enquête maakte gebruik van vakliteratuur over taal en communicatie. En met vakliteratuur werd dan meestal de bovenstaande opsomming van drie titels bedoeld.

Hebben tekstschrijvers dan geen behoefte aan andere taaladviesboeken? Maakt Renkema's Schrijfwijzer alle andere taaladviesboeken overbodig? Of bestaat die behoefte wel, maar schrijven wetenschappers niet die boeken waar men behoefte aan heeft? Op onze vraag waar men het liefst meer opleiding in zou willen hebben, komt slechts één taalwens naar voren, en die staat op de vijfde plaats. Belangrijker vindt men extra opleiding in grafische technieken (33%), onderzoeksmethoden (32%), mediakennis (31%), en kennis van doelgroepen (25%). Pas daarna komt de verrassende taalwens: meer kennis van grammatica (24%)! Kennis van grammatica ervaart men blijkbaar meer als een leemte dan kennis van conventies voor de opening van een brief, het formuleren van de afsluiting in direct mail, of kennis van de vaste structuur van het persbericht.

Zou het echt zo zijn dat een bijscholingscursus 'grammatica' op voldoende deelname van tekstschrijvers zou kunnen rekenen om lonend te zijn? Verlangt men echt naar een dieper inzicht in syntactische verschijnselen of gaat achter 'grammatica' een betekenis schuil als 'leren formuleren op het niveau van de zin'? Willen de tekstschrijvers misschien (nog) mooiere zinnen kunnen schrijven, en denken zij dat inzicht in grammatica daarvoor nodig is?

Tussen klant en opdrachtgever

Voor een antwoord op de vraag 'Wat voor grammaticale kennis zoeken tekstschrijvers?' hebben we een dieper inzicht nodig in het beroep van de tekstschrijver. Ik heb dat beroep al eens eerder vergeleken met een ander beroep dat in zekere zin lijkt op het vak van de tekstschrijver en waar diepgaand onderzoek naar is verricht in een proefschrift met als titel *Dienen als beroep* (Mok 1962). Kenmerkend voor beide beroepen zijn drie factoren.

In de eerste plaats ervaart men het beroep als afwisselend en avontuurlijk, omdat men met zoveel verschillende opdrachtgevers te maken heeft. De tekstschrijver verkeert in zeer verschillende milieus en moet overal over kunnen meepraten. Een tweede kenmerk is de vertrouwenspositie. Een tekstschrijver hoort veel en moet die kennis in de buitenwereld kunnen verzwijgen. Formeel is daar niets over geregeld, maar eigenlijk zou hij een soort beroepsgeheim moeten hebben. Het laatste kenmerk is het complexe relatieveld waarin de tekstschrijver verkeert tussen opdrachtgever en lezer, die we als een driehoeksverhouding zouden kunnen typeren. Enerzijds is de tekstschrijver volstrekt afhankelijk van de gunsten van de opdrachtgever. Anderzijds beschouwt de tekstschrijver iedere bemoeienis van de zijde van de opdrachtgever met het schrijfproces of de uiteindelijke tekst als een inbreuk op de door hem zo gekoesterde zelfstandigheid. Dat komt onder andere doordat de tekstschrijver zijn relatie met de lezer zo belangrijk acht. En op dit punt is de driehoeksverhouding het best zichtbaar: de tekstschrijver beleeft de opdrachtgever niet als een instantie die hem helpt bij het bereiken van de lezer, maar als een hindernis en in wezen concurrerende bedreiging van zijn verhouding tot die lezer. Want ook die opdrachtgever claimt een primaire relatie tot diezelfde lezer.

Deze drie kenmerken komen naar voren uit het onderzoek van Mok (1962) naar het beroep van ... de kelner. De kelner beslist evenmin als de tekstschrijver wat er geserveerd wordt op het bord van klant of lezer. De kelner luistert naar de wensen van de klant en presenteert op elegante wijze wat uit de kaart gekozen is. Hij stelt noch de kaart samen, noch bepaalt hij de keuze van de gast. Zo neemt ook de tekstschrijver een sleutelpositie in tussen opdrachtgever en consument, terwijl zijn zeggenschap over de vraag wat er geserveerd wordt beperkt is. Maar behalve die overeenkomst is er ook een verschil: hoewel de tekstschrijver niet het menu van de lezer samenstelt, heeft hij toch wel bemoeienis met de ingrediënten. In die zin vervult hij ook de rol van de kok, die kookt wat de manager beslist. Of het gerecht zal smaken, is voornamelijk afhankelijk van zijn manier van bereiden.

Het adviesboek als ingrediëntenboek

Dat brengt ons terug bij de vraag aan welke handboeken de tekstschrijver behoefte heeft. Evenmin als de kelner zal hij een handboek raadplegen over het dekken van de tafel of het ordenen van de tekst. Maar als kok zal hij op gezette tijden behoefte hebben aan een goed kookboek om na te kunnen gaan of er in die soep nu basilicum of majoraan moet. Zo zal de tekstschrijver soms ineens het adviesboek pakken om na te gaan of er nu wel of geen s moet in het woord *ouderraad(s)vergadering*. Zo'n kookboek moet goed geordend zijn en een prima register bevatten, waarmee je snel onder 'tussen-s' verwezen wordt naar het antwoord op de vraag. En dat antwoord moet daar kort en bondig geformuleerd worden: schrijf een -s- als het eerste deel van de samenstelling in de tweede naamval staat. Dit is precies de functie die Renkema's Schrijfwijzer vervult. Bovendien maakt hij tegelijkertijd goed duidelijk hoe grillig ons

taalgebruik is, waardoor die simpele regel weer allerlei lastige uitzonderingen kent: *raadsman* en *raadhuis*, *stadsarchitect* en *stadhuis*. Daarom staat dit taaladviesboek bij elke tekstschrijver in de kast, naast Van Dale's woordenboek(en) en het Groene Boekje. En als de tekstschrijver op grond van dit advies nog niet weet of die s er nu wel of niet tussen moet, dan belt zij even naar een van de telefonische taaladviesdiensten. Daar zit dan een medewerk(st)er die snel even in een taaladviesboek kijkt en tegen een geringe vergoeding of gratis vertelt dat in dit geval de tekstschrijver zelf een keuze mag maken.

Literatuur

- Lentz, L. en D. de Vet (1991), *Tekstschrijven als professie. Verslag van een onderzoek naar de beroepsgroep van tekstschrijvers*. Universiteit Utrecht.
- Lentz, L. en D. de Vet (1991), Tekstschrijver als beroep. Groeiende beroepsgroep van tekstschrijvers voorziet in behoefte van bedrijven en instellingen. In: *Communicatief*, 5, nr. 1, blz. 3-II.
- Mok, A.L. (1962), *Dienen als beroep: een sociologische analyse van de dienstverlening, in het bijzonder met betrekking tot het horecabedrijf*. Leiden.
- Vet, D. de, en L. Lentz (1993), Tekstschrijvers in bedrijf. In: *Communicatief*, 7, nr. 8, blz. 10-16.

Dr. L.R. Lentz is universitair hoofddocent Taalbeheersing bij de vakgroep Nederlands van de Universiteit Utrecht.

STELLING:
ALLE POGINGEN OM HET TAALGEBRUIK VAN DE
BELASTINGDIENST TE VERBETEREN, ZIJN VERGEEFS
ZOLANG DE REGELS ZO INGEWIKKELD ZIJN

Het fiscale labyrint
of: hoe vind ik mijn tariefgroep?

JAN VAN DE WETERING

In 1965 werkte ik als arme scholier in de zomermaanden een tijdje op een postkantoor. Een meelevende collega maakte mij erop attent dat op mijn loon loonbelasting was ingehouden en dat ik die loonbelasting van de Belastingdienst weer terug kon krijgen omdat ik over het gehele jaar genomen zo weinig had verdiend. De prettige gedachte aan nog meer geld en dus nog verdere vakantieoorden deed mij naar het belastingkantoor spoeden. Aan het loket kreeg ik van een verre achterneef van Dorknoper een formulier dat ik “eerst maar eens moest invullen”. Hij deed mijn onhandige vragen over mijn kansen op een gulle uitkering van de fiscus af met: “Dat stellen wij wel vast als het formulier is ingediend.”

Niets zonder uitzonderingen

Dat invullen viel niet mee. Ik maakte voor het eerst van mijn

leven kennis met begrippen als de Algemene ouderdomswet en de Algemene weduwen- en wezenwet, die mij als vijftienjarige niet weinig in verwarring brachten. Er waren ook gemakkelijke vragen bij. Bijvoorbeeld die over mijn burgerlijke staat. Ik moest antwoord geven op de vraag of ik gehuwd was, gehuwd geweest of ongehuwd en of ik kinderen had. In een seconde was het antwoord te geven: ik was ongehuwd en de gedachte aan kinderen was nog nooit bij me opgekomen. Met het antwoord op die vraag maakte ik de Belastingdienst duidelijk dat ik in tariefgroep 1 viel en niet in tariefgroep 2 (gehuwd geweest) of in tariefgroep 3 (gehuwd). De tariefgroep, leerde ik, is mede bepalend voor de hoogte van wat je aan belasting moest betalen, of in mijn geval hoeveel belastinggeld ik terug zou krijgen.

Nu, dertig jaar later, heerst het woord *tenzij* in onze wetgeving. Er is geen wet, geen regel, geen voorschrift meer zonder *tenzij*, zonder uitzonderingen, zonder aanvullende voorwaarden. Die waren er vroeger ook, maar nu zijn het er meer dan in 1965. En er zijn nog goede redenen voor ook: uit oogpunt van rechtsgelijkheid, om fraude te bestrijden of te voorkomen, om gaten in het fiscale net te dichten.

De vakantiewerker kan in 1995 nog steeds zijn te veel betaalde belasting terugkrijgen, maar vóór het zover is, moet hij nog steeds vragen beantwoorden die nodig zijn om vast te stellen in welke tariefgroep hij valt, en dat kost hem meer moeite dan in 1965. Als hij het T-biljet invult (met een T-biljet kun je teruggaaf vragen van loonbelasting en premie volksverzekeringen), belandt hij onder meer bij vraag 16, de laatste vraag van het T-biljet, die gaat over de vaststelling van de tariefgroep.

TAAL IN BELASTINGFORMULIEREN

16 Tariefgroep Inkomstenbelasting/premie volksverzekeringen

16 Bepaal aan de hand van de Toelichting (blz. 19) in welke tariefgroep u valt. *Kruis aan en vul in.*

☐ Tariefgroep 1	Of	☐ Tariefgroep 2	Of	☐ Tariefgroep 3	Of	☐ Tariefgroep 4	Of	☐ Tariefgroep 5
▼			▼			▼		
Was u voor de loonbelasting ook ingedeeld in tariefgroep 3? <i>Zie uw jaaropgave(n).</i>			Stuur Model F mee. <i>Zie blz. 28.</i>			Stuur Model F mee. <i>Zie blz. 28.</i>		
☐ Nee ▼			☐ Ja ▼					
Stuur Model B of C mee. <i>Zie blz. 24 en 25.</i>			Wat was het belastbare inkomen van uw echtgenoot of huisgenoot in 1994? <i>Gebruik het rekenschema op blz. 21.</i>					

Die vraag is zo niet te beantwoorden. Onze vakantiewerker moet eerst bladzijde 19 lezen van de bijgeleverde toelichting. Daar aangekomen ziet hij een met kleine letters bedrukte bladzijde die tot in de finesses uitleg geeft over de tariefgroep. Als hij verder bladert, ziet hij dat de tekst zelfs nog verder gaat op bladzijde 20. Maar liefst anderhalve bladzijde vol regels, voorwaarden en uitzonderingen op die ene vraag over de tariefgroep. In de inleiding wordt hij verwezen naar schema 2, onder aan de bladzijde, waarin de tariefgroepindeling in grote lijnen is weergegeven. Onze vakantiewerker begint schema 2 te lezen.

Schema 2 Tariefgroepenschema (vraag 16)

- Gehuwd die geen inkomen heeft, of een inkomen dat lager is dan f 5925
- Ongehuwd samenwonende die geen inkomen heeft, of een inkomen dat lager is dan f 5925

- Gehuwd van wie de echtgenoot geen inkomen heeft, of een inkomen dat lager is dan f 5925
- Ongehuwd samenwonende van wie de huisgenoot geen inkomen heeft, of een inkomen dat lager is dan f 5925

- Alleenstaande ouder die één of meer inwonende kinderen van jonger dan 27 jaar onderhoudt

- Alleenstaande ouder die een baan buitenshuis heeft, met één of meer inwonende kinderen van jonger dan 27 jaar, van wie het jongste kind jonger dan 12 jaar is

- Iedereen die niet in tariefgroep 1, 3, 4 of 5 valt

Tariefgroep 1
Belastingvrij bedrag: f 0

Tariefgroep 3
Belastingvrij bedrag: f 11 850

Tariefgroep 4
Belastingvrij bedrag: f 10 666

Tariefgroep 5
Belastingvrij bedrag: f 10 666 plus 6% van het arbeidsinkomen met een maximum van f 4741

Tariefgroep 2
Belastingvrij bedrag: f 5925

Dat maakt het er niet eenvoudiger op. Hij woont al een paar jaar samen met zijn vriendin, ze zijn allebei twintig jaar, student, en hebben ieder dat jaar een inkomen van ongeveer f 5000. Uit het schema leidt hij af dat hij in tariefgroep 1 óf in tariefgroep 3 valt. Want hij is een 'ongehuwd samenwonende die geen inkomen heeft, of een inkomen dat lager is dan f 5925'; tegelijk is hij ook een 'ongehuwd samenwonende van wie de huisgenoot geen inkomen heeft, of een inkomen dat lager is dan f 5925'. Een vreemd schema: je kunt toch niet in twee tariefgroepen tegelijk vallen?

Vervolgens leest hij in de toelichting de uitgebreide voorwaarden voor de tariefgroepindeling. Daar staan voorwaarden in voor zowel tariefgroep 1 als 3, en die zijn ook nog eens apart aangegeven voor ongehuwden.

Voorwaarden tariefgroep 1

Als u ongehuwd samenwoont met een andere ongehuwde:

U wordt ingedeeld in tariefgroep 1 als u voldoet aan de volgende zes voorwaarden:

1. u voerde in de periode 1 januari 1993 tot en met 1 juli 1994 onafgebroken (langer kan ook) als ongehuwde een gezamenlijke huishouding met een andere ongehuwde, en
 2. u stond al vóór 1 januari 1993 bij de bevolkingsadministratie ingeschreven op hetzelfde adres als uw huisgenoot, en
 3. u was op 31 december 1993 27 jaar of ouder. Of ook: u was op 31 december 1993 al 18, maar nog geen 27 jaar en werd in 1994 niet gedurende meer dan 6 maanden in belangrijke mate door uw ouders of pleegouders onderhouden, en
 4. uw huisgenoot was op 31 december 1993 18 jaar of ouder, en
 5. u had in 1994 een inkomen dat lager is dan f 5925, en
 6. u heeft uw belastingvrije bedrag overgedragen aan uw huisgenoot.
- Zie "Overdracht van het belastingvrije bedrag", op blz. 20.

Voorwaarden tariefgroep 3

Als u ongehuwd samenwoont met een andere ongehuwde:

U wordt ingedeeld in tariefgroep 3 als u voldoet aan de volgende zes voorwaarden:

1. u voerde in de periode 1 januari 1993 tot en met 1 juli 1994 onafgebroken (langer kan ook) als ongehuwde een gezamenlijke huishouding met een andere ongehuwde, en
 2. u stond al vóór 1 januari 1993 in de bevolkingsadministratie ingeschreven op hetzelfde adres als uw huisgenoot, en
 3. uw huisgenoot was op 31 december 1993 27 jaar of ouder. Of ook: uw huisgenoot was op 31 december 1993 al 18, maar nog geen 27 jaar en werd in 1994 niet gedurende meer dan zes maanden in belangrijke mate door zijn/haar ouders of pleegouders onderhouden, en
 4. u was op 31 december 1993 18 jaar of ouder, en
 5. uw huisgenoot had in 1994 geen inkomen of een inkomen dat lager is dan f 5925, en
 6. uw huisgenoot heeft zijn/haar belastingvrije bedrag aan u overgedragen.
- Zie "Overdracht van het belastingvrije bedrag", op blz. 20.

Onze vakantiewerker voelt zich nu van de regen in de drup komen. Die voorwaarden voor tariefgroep 1 en 3 lijken sprekend op elkaar. Hij leest eerst de voorwaarden van tariefgroep 1. Bij voorwaarde 3 beginnen zijn problemen. Wat bedoelen ze met 'Of ook'? En de twee ontkenningen in 'geen 27 jaar en werd niet gedurende meer dan...' maken het er niet eenvoudiger op.

De vraag loopt ook nog door naar voorwaarde 4, en zelfs naar vraag 5 en 6. Maar hij zet door en is er bijna uit. Alleen voorwaarde 6 nog: "U heeft uw belastingvrije bedrag overgedragen aan uw huisgenoot. Zie 'overdracht van het belastingvrije bedrag', op blz. 20." Nu snapt hij er niets meer van. "Wat bedoelen ze met 'overdracht van het belastingvrije bedrag'?" Hij geeft het op; de lust om nog op bladzijde 20 te kijken hoe het zit, is hem na alle gepuzzel volledig vergaan.

We verlaten onze vakantiewerker, na er nog even op te hebben gewezen dat het probleem ook niet was opgelost als hij het speciale T-biljet voor jongeren tot en met 27 jaar had gebruikt. In dat biljet (verschenen in 1995) zijn weliswaar tal van vereenvoudigingen aangebracht, maar de vragen en uitleg over de tariefgroep stichten nog steeds verwarring.

Moderne beperkingen

Zijn de pogingen om het taalgebruik van de Belastingdienst te verbeteren vergeefs zolang de regels zo ingewikkeld zijn? Hoewel taalkundig gezien enkele zinnen uit de toelichting misschien voor verbetering vatbaar zijn, lijkt de ingewikkelde regelgeving toch wel het grootste probleem. In de toelichting staan naast regels en uitleg alleen al 27 voorwaarden, verdeeld over vijf verschillende tariefgroepen.

Toch zijn er voor de tekstschrijver meer problemen dan alleen de ingewikkelde regelgeving. En in enkele gevallen zijn ook die problemen sinds de jaren zestig alleen maar groter geworden. Een overzicht.

Dit slaat niet op mijn persoonlijke situatie

Aangiftebiljetten, toelichtingen en standaardbrieven zijn teksten die op de massa gericht zijn. De teksten zijn niet gericht

op het individu, maar op een niet-bestaande modale belastingplichtige. Zelfs al zou de Belastingdienst een verdere doelgroepsegmentatie toepassen (en dat gebeurt op dit moment ook), dan bestaat elke subdoelgroep nog uit duizenden lezers. De burger kan daardoor niet op zijn wenken bediend worden. Hij herkent vaak onvoldoende zijn persoonlijke situatie in de teksten van de Belastingdienst.

Dat zoek ik zelf wel uit

De vakantiehulp uit 1965 nam nog genoegen met de mededeling van de ambtenaar dat de Belastingdienst zelf de tariefgroep wel zou vaststellen. De burger van onze tijd laat zich niet betuttelen en zeker niet door de overheid. Hij wil dingen zelf uitzoeken, vaak tot in de finesses, zoals het uitrekenen van het uiteindelijk te betalen of terug te ontvangen bedrag. Om aan die wens te voldoen moet de Belastingdienst meer, veel meer informatie geven. Maar meer informatie maakt een tekst er meestal niet eenvoudiger op, zeker niet voor burgers die liever alleen over de hoofdzaken geïnformeerd willen worden. Want die lezersgroep blijft er natuurlijk ook.

Ze vragen je het hemd van het lijf

De wetgeving is in de loop van de jaren niet alleen ingewikkelder geworden, ze heeft ook geleid tot een groter aantal te beantwoorden vragen. Het aantal vragen over rente-inkomsten bijvoorbeeld is tussen 1965 en nu meer dan verdubbeld. In het T-biljet staan maar liefst 24 vragen die iets met rente te maken hebben. De vele vragen zorgen voor een complexe tekststructuur, met verwijzingen over en weer. Waar mogelijk wordt geprobeerd met schema's de lezer door de vragen te loodsen. Dat lukt lang niet altijd. Wee de lezer die halverwege zo'n schema de weg kwijtraakt: hij waant zich in een doolhof.

Leuk is anders

Hoewel zeer veel mensen na het invullen van hun aangiftebiljet geen belasting hoeven te betalen, maar juist geld terugkrijgen, zijn er weinig 'klanten' van de Belastingdienst die juichend hun biljet invullen. Zwoegen is het, om al die vragen te beantwoorden over zaken waarover de gemiddelde burger zich maar één keer per jaar bekreunt. 'Waar liggen de rekeningen ook weer van mijn studiekosten, hoe zat dat ook weer met die leningen.' En zijn angst: 'Haal ik er wel uit wat erin zit, betaal ik niet te veel?' Nee, leuk is anders. Ik denk dat de negatieve attitude van de burgers ten opzichte van dit soort overheidsformulieren een negatief effect heeft op het begrijpen van de teksten. Een brochure over vakantie-reizen is duidelijk leuker en misschien daardoor toch ook iets begrijpelijker.

Is er nog hoop?

Communicatiedeskundigen die werken voor de Belastingdienst zijn te vergelijken met artsen die vaak heel goed de werkelijke oorzaken weten van allerlei ziekten, maar niet anders kunnen handelen dan als symptoombestrijders. Maar symptoombestrijding geeft de patiënt wel degelijk verlichting. Tot slot wil ik daarom kort schetsen wat de mogelijkheden van communicatiedeskundigen bij de Belastingdienst zijn.

Niet eenvoudig, maar zo eenvoudig mogelijk

De regelgeving is vaak gecompliceerd, maar dat hoeft voor de burger niet altijd een moeilijke tekst op te leveren. Helaas zijn vereenvoudigingen lang niet altijd mogelijk. Het taalgebruik van de Belastingdienst kan door de ingewikkelde regelgeving nooit in alle gevallen leiden tot eenvoud voor iedereen. Er is daarom gekozen voor een wat realistischer credo: als het niet eenvoudig kan, dan moet het zo eenvoudig mogelijk. Wie

teksten van de Belastingdienst van vijftien jaar geleden vergeleekt met die van nu, zal constateren dat dit credo geen loze kreet is.

Doelgroepsegmentatie

Volstond de Belastingdienst in 1965 nog met drie aangiftebiljetten voor verschillende doelgroepen, nu zijn dat er al acht, waaronder het al genoemde τ -biljet voor jongeren. De doelgroepen blijven groot, maar krijgen door deze segmentatie meer gerichte informatie. Een ander gevolg is dat het aantal vragen per doelgroep is gedaald.

Nieuwe informatietechnologie

De elektronische snelweg en andere ontwikkelingen op het gebied van informatietechnologie lenen zich goed voor toepassing op informatie en vragen over belastingen. In de toekomst zal het mogelijk zijn dat de antwoorden op tal van vragen op de aangiftebiljetten al door de Belastingdienst zijn ingevuld, zodat de burger deze antwoorden alleen nog hoeft te verifiëren en te bevestigen.

Mondelinge informatie-overdracht

Veel problemen die op papier om veel tekst en uitleg vragen, zijn in een persoonlijk gesprek vaak aanzienlijk eenvoudiger op te lossen. De Belastingdienst maakt daarom de mondelinge communicatie gemakkelijker. Zo had de vakantiewerker uit het voorbeeld zijn probleem binnen enkele minuten kunnen oplossen door te bellen naar de BelastingTelefoon. De gratis BelastingTelefoons hebben inmiddels landelijke bekendheid. In 1994 werden zij ruim een miljoen keer gebeld.

Is het toeval dat de romans van Kafka zich vaak afspelen in een ambtelijke omgeving? De overheid staat maar al te vaak symbool voor ondoorgrondelijk, onbegrijpelijk, ongrijpbaar ge-

drag. Ze wordt door burgers geassocieerd met een doolhof of een labyrint. Zij die zich bij de Belastingdienst bezighouden met het verbeteren van de communicatie mogen een doolhof niet accepteren, maar zullen voorlopig nog moeten leven met het fiscale labyrint. Wie dat wil laten verdwijnen, moet bij politici aankloppen. Maar zolang er een labyrint is, kan de Belastingdienst – net als Ariadne – met een draad de dolenden de uitgang wijzen.

Jan van de Wetering is coördinator van het taalprogramma van de Belastingdienst. Hij heeft het artikel op persoonlijke titel geschreven.

STELLING:
GOED TAALGEBRUIK IN HET BEDRIJFSLEVEN BEGINT AAN
DE BASIS: BIJ DE SECRETARESSE

‘Ik voel me verantwoordelijk,
ook al tekent de baas’

CORRIEJANNE TIMMERS

Dat goed taalgebruik écht aan de basis begint, was kennelijk niet de mening van de Werkgroep ad hoc Spelling, die in 1987 in opdracht van de Nederlandse Taalunie een onderzoek uitvoerde naar de spellingvoorkeuren van Nederlanders en Vlamingen. Bij het tweede deel van dit onderzoek – het ‘professionelenonderzoek’; het eerste deel was een ‘publieksonderzoek’ – werden mensen betrokken die beroepshalve met de Nederlandse taal te maken hebben: onderwijzers, leraren, taal-specialisten, journalisten, schrijvers, vertalers, bibliothecarissen, uitgevers, taaladviseurs, bedrijfsredacteuren en gemeentesecretarissen. Zij vormen de “spraakmakende gemeente die mede de marges bepaalt voor mogelijke beleidsveranderingen”, aldus de Werkgroep. Secretarissen ontbreken in dit lijstje. Zijn secretarissen geen professionele taalgebruikers?

Nederland telt ruim 100.000 secretarissen, die (minus de 2000

mannen) circa zes procent vormen van de vrouwelijke beroepsbevolking. Onder de dagelijkse werkzaamheden van de secretaresse nemen corresponderen en notuleren een belangrijke plaats in. Veel secretaresses krijgen daarnaast allerlei teksten te verwerken en te bewerken: brochures, (personeels)advertenties, offertes, rapporten, handleidingen, beleidsteksten, jaarverslagen. Die gaan in veel organisaties eerst langs de secretaresse voordat ze de deur uit mogen. Fouten corrigeren is een van de taken van de secretaresse. Zo wordt zonder meer verwacht dat de secretaresse ervoor zorgt dat teksten geen type- of spelfouten bevatten. Ook de punten en de komma's worden nogal eens beschouwd als de verantwoordelijkheid van de secretaresse.

Techneut versus schooljuffrouw

Natuurlijk omvat 'goed taalgebruik' meer dan het foutloos toepassen van spelling-en interpunctieregels. Voor de meeste secretaresses blijft het daar dan ook niet bij. Maar, hoe ver mag de secretaresse gaan bij het bewerken van een tekst? Dat is in de eerste plaats afhankelijk van de relatie tussen de secretaresse en 'de baas'. "Ik krijg typewerk in geschreven vorm van een voornamelijk technisch onderlegde collega", schrijft een secretaresse uit Amsterdam. "Zijn taalgebruik is niet altijd even correct, dus voel ik het als mijn taak om het document zodanig aan te passen dat de zinnen goed lopen en er geen taalfouten meer in te vinden zijn. Het kwam in het begin regelmatig voor dat ik een document weer retour kreeg met de verbeteringen doorgestreept en de oude fouten er weer in. Ook na enige discussie lukte het mij lang niet altijd om hem te overtuigen. Inmiddels heb ik, om onderlinge irritatie tot een minimum te beperken, moeten toegeven. Veel fouten moet ik helaas laten voor wat ze zijn; slechts kleine wijzigingen zijn mogelijk."

Een secretaresse uit Elburg heeft vergelijkbare ervaringen:

“Als je, zoals ik, bij een bedrijf werkt met voornamelijk techneuten, kun je als secretaresse je hart ophalen. De meeste techneuten krijgen geen zin ongeschonden op papier. Sterker nog, het zou verdacht zijn als ze wel in staat zouden zijn foutloze brieven en rapporten op te stellen. Een echte techneut is te vakgericht om zich om taal te bekommeren. Hoe beter de techneut is in zijn vak, des te slechter is zijn schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid.” De secretaresse wordt geacht de “kromme zinnen van de techneuten recht te trekken, maar dat is hoogstens nuttig ter ondersteuning van het werk van de techneuten. Uiteindelijk gaat het niet om de taal, maar om de techniek, vindt men hier.”

Fouten in een tekst kunnen ook andere oorzaken hebben, meent een Eindhovense directiesecretaresse: “Vaak heeft de baas bij het dicteren, vluchtig schrijven, voice mail of antwoordapparaat niet voldoende tijd om zich duidelijk uit te drukken en een foutloze tekst op te stellen. Ook als mijn baas een brief ondertekent, voel ik mij verantwoordelijk.” Een collega uit Hilversum voegt daaraan toe: “Als secretaresse heb je enorm veel invloed op het taalgebruik. Er zijn en blijven echter altijd prutsers in het bedrijf, die menen dat zij het zelf wel kunnen en jouw hulp niet nodig hebben. Door heel consequent als een schooljuffrouw op te treden kun je deze categorie prutsers zo ver krijgen dat ze hun teksten aan jou laten lezen.” Bij het bedrijf waar zij werkt, heeft zich het volgende – voor velen herkenbare – probleem voorgedaan: “De afdeling Publiciteit dacht modern te zijn door consequent alles met k’s te gaan schrijven. Na mijn deelname aan de taaltraining tijdens de Management Support Manifestatie in 1994 zijn de heren voorzichtiger geworden en zoeken ze meer op. Nog steeds is er vaak discussie, maar dat is niet erg. Ik sta sterk (en ook ik kan het opzoeken).”

Bewijzen op tafel

Een secretaresse uit Assen merkt op dat voor secretaresses een uitstekende beheersing van de Nederlandse taal een vereiste is: “De secretaresse kan een voorbeeldfunctie hebben binnen het bedrijf. Als ze vakbekwaam is, zal ze automatisch als vraagbaak gaan fungeren.” Dat komt inderdaad vaak voor, maar het valt niet altijd mee, constateert een Tilburgse secretaresse: “Wat mij opvalt, is dat vaak van een secretaresse verwacht wordt dat zij bewijzen op tafel kan leggen voor het door haar gebruikte Nederlands. Wat de spelling betreft, lukt dat wel, maar je moet naast een secretaresse-opleiding eigenlijk ook een studie Nederlands hebben gevolgd, wil je zonder discussie een tekst de deur uit krijgen.”

Toch wil ook de spelling nog wel eens voor problemen zorgen. Zo melden veel secretaresses dat zij er niet in slagen hun baas ervan te overtuigen dat het woord *akkoord* met k's wordt gespeld. Ook als zij het Groene Boekje erbij pakken om zo aan te tonen dat deze schrijfwijze al 41 jaar de voorkeurspelling is – wettelijk verplicht voor ambtenaren en het onderwijs, en in veel bedrijven voorgeschreven in het kader van de (taal)huisstijl – houdt de baas voet bij stuk: het moet met dubbel c. Dat wordt wat, nu het nieuwe Groene Boekje er is, en de secretaresse moet gaan uitleggen dat *akkoord* niet meer de voorkeurspelling is (naast de ‘toegelaten schrijfwijze’ *accoord*), maar de enige, officiële spelling.

Aan de basis?

Natuurlijk valt er te twisten over onderdelen van de stelling boven dit artikel. Zo kan men zich afvragen of goed taalgebruik in het bedrijfsleven überhaupt wel voorkomt, en of het bij de overheid dan anders gaat. Over de geschiktheid van de secreta-

resse voor het bewaken van goed taalgebruik kan echter weinig twijfel bestaan. Immers, secretaresses hebben volop belangstelling voor taal en taalgebruik: ze volgen taaltrainingen, zijn geabonneerd op taaltijdschriften, staan in veel organisaties aan de wieg van de taalhuisstijl en hebben woordenboeken, woordenlijsten en taaladviesboeken altijd binnen handbereik. Dit alles geeft aan dat secretaresses bereid zijn toe te geven dat ze iets niet weten, wat Socrates al zag als het begin van alle kennis.

Sommige secretaresses zijn geneigd de stelling wat te nuanceren door op te merken dat goed taalgebruik niet aan de basis zou moeten beginnen, maar aan de top, bij het management, "want zij geven het voorbeeld". Ook zou het goed zijn "de technuten wat meer in de taal te scholen", om zo de taak van de secretaresse te verlichten. Wel heerst alom de mening dat de secretaresse verantwoordelijk is voor alle teksten die de deur uit gaan en die moet "controleren op stijl, spelling, typefouten en lay-out". Om dit goed te kunnen doen, moeten secretaresses de gelegenheid krijgen "hun kennis bij te houden, bijvoorbeeld door middel van opfriscursussen". Een andere belangrijke voorwaarde is dat managers leren "zich niet aangevallen te voelen als hun concepten taalkundig worden aangepast door een secretaresse". Daarnaast moeten er goede afspraken worden gemaakt over hoe ver de secretaresse mag gaan bij het bewerken van een tekst. Alleen spelling en interpunctie? Zinsbouw eigenlijk ook wel? En dan ook meteen maar woordkeus en stijl? In de praktijk blijkt dat woorden als *gaarne*, *indien*, *derhalve*, *omtrent* teksten zelden interessanter of prettiger leesbaar maken. Veel managers merken het niet eens als die woorden worden vervangen door *graag*, *als*, *daarom*, *over*.

Pas wanneer aan al die voorwaarden wordt voldaan, kunnen secretaresses inderdaad fungeren als taalkundige argus en vraagbaak.

Als een volgende Werkgroep ad hoc Spelling weer een pro-

fessionele:onderzoek uitvoert, kan het geen kwaad ook secretaresses daarbij te betrekken. Goed taalgebruik in het bedrijfsleven begint inderdaad bij hen.

Met dank aan alle secretaresses die via Management Support Magazine gereageerd hebben op deze stelling.

Literatuur

- Uffelen, Ans van en Marieke Sloep (red.) (1994), *Een functie met inhoud. De secretaressefunctie in kaart gebracht*. Alphen aan den Rijn/Zaventem: Samsom Bedrijfsinformatie bv.
- Heyne, G. en M. Hofmans (1988), *Speling in de spelling. Rapportage van het publieksonderzoek en het professionelenonderzoek 'Spellingvoorkeuren van Nederlanders en Vlamingen'*. Tilburg: IVA, Instituut voor sociaal wetenschappelijk onderzoek van de Katholieke Universiteit Brabant.

Corriejanne Timmers is taaltrainer/taaladviseur en directeur van Timmers Taal in Den Haag.

STELLING:
EEN GOEDE BRIEF SCHRIJVEN IS MEER DAN HET TOEPASSEN
VAN BRIEFCONVENTIES

Het belang van briefconventies

JAAP DE JONG

‘In afwachting van uw antwoord, Mijnheer, verzoek ik u de uitdrukking van mijn toegewijde gevoelens te aanvaarden.’ Is dit een brief uit een grijs verleden? Of is hier de meesterhand van heer Ollie B. Bommel aan het woord? Nee, het gaat om een vertaling van de slotformule van een moderne Franse zakenbrief.¹ Een zuiver voorbeeld van een briefconventie die in Nederlandse oren even potsierlijk klinkt als ouderwets, maar niettemin in Franse bedrijfs correspondentie nog springlevend blijkt. Natuurlijk, elke briefschrijver houdt zich aan bepaalde conventies. Alleen houdt niet iedereen zich aan dezelfde, te meer omdat er zich de laatste twintig jaar aanzienlijke veranderingen in de conventies hebben voorgedaan. In dit artikel wil ik laten zien dat de aloude briefconventies vooral door drie oorzaken veranderd zijn, namelijk door *informalisering*, *emancipatie* en *internationalisering*. Kennis van deze conventies is noodzakelijk voor de briefschrijver, maar een brief die aan alle conventies beantwoordt, hoeft daarmee nog geen effectieve brief te zijn.

Groepsconventies

Briefconventies zijn de traditionele, stilzwijgend aanvaarde opvattingen van een groep over aspecten van het briefverkeer, zoals de manier van adresseren, aanheffen, indelen, de toonzetting en soms zelfs de inhoudelijke opbouw. De voordelen van zulke conventies zijn evident: efficiëntie in produktie en verwerking van de brief. De vaste onderdelen staan op een vaste plaats, zodat schrijvers ze snel kunnen schrijven: ze hoeven niet telkens opnieuw het wiel uit te vinden en kunnen zelfs gebruik maken van vormgevingen en bouwstenen die in het geheugen van de tekstverwerker zijn opgeslagen. Lezers zijn op hun beurt dankzij de conventies in staat brieven sneller te lezen. Een ander voordeel van briefconventies is de nestgeur die ze verspreiden: houdt u zich (niet) aan deze conventie, dan hoort u (niet) bij onze groep. (Vergelijk bijvoorbeeld de effecten van aanheffen als: *Beste mensen*, *Waarde collegae*, *Axievoerderster!* en het ontbreken van een aanhef boven sommige ministeriële brieven.)

Niet elke groep kent dezelfde conventies, wat tot ongemakkelijke situaties kan leiden. In China is het bijvoorbeeld ongepast zomaar een brief aan iemand te schrijven aan wie men nog niet voorgesteld is. In dat geval hoort men in het begin van de brief een verwijzing naar een gemeenschappelijke kennis op te nemen. Ook is het voor een Chinese correspondent ongebruikelijk om een verzoek waaraan hij niet kan voldoen onverhuld af te wijzen. 'Helaas is het mij niet mogelijk om...' wordt als een te openlijke afwijzing beschouwd; een tactvol schrijver zal op een indirectere manier het slechte nieuws laten doorschemeren. Argeloze westerse lezers missen doorgaans de portee van versluierde afwijzingen als 'Ik zou het niet erg vinden als u een andere spreker voor deze avond zou vinden.' En zij blijven ten onrechte hoop koesteren op een positieve reactie op een herhaald verzoek.

Dichter bij huis: schrijven Amerikanen of Nederlanders een brief aan Fransen, dan doen ze er goed aan een formelere schrijfstijl te hanteren dan ze gewend zijn.²

Veranderende conventies

Elke tijd heeft zijn eigen briefconventies.³ In twintig jaar tijd is er in Nederland veel veranderd, voornamelijk door drie oorzaken.

Ten eerste is in het bedrijfsleven de omgang met elkaar minder formeel en meer persoonlijk geworden. Dit heeft gevolgen gekregen voor het gebruik van titulatuur. In het zakelijke verkeer werd titulatuur afgeschaft of sterk vereenvoudigd. *De Weledelgeleerde Vrouwe Mevrouw Drs. L. Gijsbers* in de adressering werd *Mevrouw drs. L. Gijsbers*. De aanhef *Hooggeachte Mevrouw* werd *Geachte mevrouw Gijsbers*.

Een ander voorbeeld van informalisering zien we bij de openings- en slotformules. Fossiele slotformules als *In afwachting van uw antwoord verblijf ik, met de meeste hoogachting* en *Thans met belangstelling uw nadere berichten afwachtend, teken ik*, zijn inmiddels vervangen door slotzinnen als *Ik zie uw reactie met belangstelling tegemoet, Hoogachtend*. Of nog iets moderner en informatiever: *Ik stel uw spoedige reactie (graag vóór de drukke paasweek) zeer op prijs*. Alleen in enkele juridische sectoren en in de studentencorpora houden de archaïsche formuleringen nog stand.

Een laatste voorbeeld: misschien hebt u nog op school geleerd dat de lezer aangeschreven wordt met *U*, met een hoofdletter. Tegenwoordig wordt de hoofdletter gereserveerd voor hoogst formele brieven.

Een tweede oorzaak voor veranderingen in de conventies is de langzaam groeiende erkenning dat het bedrijfsleven niet louter

een mannenaangelegenheid is. Vijftien jaar geleden werd in de meeste briefadviesboeken nog onbekommerd *Mijne heren* als aanhef aanbevolen. Nu kan geen correspondent zich deze aanspreekvorm meer veroorloven als niet tevoren gecontroleerd is of de lezers van de brief inderdaad tot het mannelijke geslacht behoren. Uit een recent onderzoek⁴ bleek dat fouten in geslachtsaanduiding de grootste bron van ergernis vormen onder ontvangers van zakelijke correspondentie. Er is de schrijver dus veel aan gelegen zorgvuldig te zijn op dit punt. Gelukkig staan er vele mogelijkheden ter beschikking, zoals *Geacht bestuur*, *Geachte leden van de sollicitatiecommissie* en *Geachte mevrouw, mijnheer*.

Een derde oorzaak voor verandering is de *internationalisering*. Bij de vormgeving van de brief was vroeger het inspringen bij iedere alinea gebruikelijk, net als het onderstrepen van de onderwerpsaanduiding (het *betreft*) en het rechtsonder plaatsen van de ondertekening. Onder invloed van het internationale briefverkeer is de vormgeving van brieven op deze punten gewijzigd. In navolging van de Amerikaanse stijl zijn de meeste Nederlandse bedrijven en instellingen overgestapt op een *format* met de volgende drie eigenschappen: alle vaste onderdelen beginnen aan de linkerkant op dezelfde kantlijn; de volgorde van de onderdelen is: afzender, geadresseerde, plaats en datum, onderwerp, kenmerk, aanhef, slotformule en ondertekening, bijlagen en kopie; en de alinea's worden niet door inspringen, maar door een witregel gescheiden. Door het ontbreken van lastige tabinstellingen is deze indeling bovendien gemakkelijk te onthouden en te produceren.

Hoewel conventies in de loop van de tijd dus veranderen, gaat dat niet altijd zonder slag of stoot. Het Belgische Instituut voor Normalisatie heeft in mei 1991 een nieuwe norm gepubliceerd: *NBN Z 01-002 Indelen en typen van documenten*. De beslissing van de normcommissie om de komma's achter de aanhef (*Geachte*

heer Renkema,) en de slotformule (*Met vriendelijke groeten,*) weg te laten, wordt massaal genegeerd in België. Schrijvers hechten blijkbaar aan deze conventionele komma. De reden van verandering (navolging van de Duitse en Engelse norm) is blijkbaar onvoldoende overtuigend, want de Nederlandse en Franse norm kennen wel een komma. 'Zó hebben we het ooit geleerd, en alleen als er echt goede redenen voor zijn, zullen we onze komma weglaten', reageren taalgebruikers dan.

Wel conventioneel, niet effectief

In het correspondentie-onderwijs dat ik verzorg, besteed ik nogal wat aandacht aan de conventies. De studenten moeten weten hoe ze een foutloze, correcte brief kunnen schrijven. Dat is belangrijk, want onevenwichtig vormgegeven brieven, met slordigheden in de aanhef of een te populaire of te formele toon, lopen het risico een minder warm onthaal te krijgen dan de inhoud rechtvaardigt. Toch is het gevaar groot dat de studenten gaan denken dat hun brief goed is wanneer ze de conventies maar correct gevolgd hebben.

Een voorbeeld. Stel, u doet al jaren zaken met een meubelfabrikant en onderhoudt inmiddels een vriendschappelijke relatie met de sales manager, de heer G. van der Meer. Nu besluit u een order niet te plaatsen, terwijl u weet dat de sales manager er wel op gerekend had, omdat zijn laatste aanbod en dat van de concurrentie elkaar niet erg veel ontliepen. Een slecht-nieuwsboodschap dus. Omdat de sales manager die de offerte had opgesteld enkele dagen wegens vakantie niet telefonisch bereikbaar is, besluit u een brief te schrijven. De brief is geheel volgens de conventies van vormgeving, adressering en aanspreking opgebouwd, maar betekent toch een klap in het gezicht van de ontvanger.

Geachte heer Van der Meer,

Wij ontvingen uw offerte voor de levering van 90 staande kasten, type 'classico', waarvoor onze dank.

Omdat de prijs-kwaliteitverhouding van de produkten van een andere firma gunstiger uitviel, zullen wij niet ingaan op uw aanbod.

Wij hopen u hiermee voldoende te hebben ingelicht.

Hoogachtend,

Wat ging er mis? De brief is zeer kort. Hij bevat wel een inleidende zin, een motivering, het (slechte) nieuws en een slotzin, maar gezien de hooggespannen verwachtingen en de vriendschappelijke relatie is het zaak om naast deze conventionele informatie nog iets extra's te schrijven. Het slechte nieuws kan op drie manieren verzacht worden. Ten eerste door uitvoeriger te motiveren om meer begrip te kweken voor het negatieve besluit. Ten tweede kan een positievere afsluiting met meer goodwill-elementen de lucht zuiveren en de hoop op een goede samenwerking in de toekomst vergroten.

Geachte heer Van der Meer,

Wij ontvingen uw offerte voor de levering van 90 staande kasten, type 'classico', waarvoor onze dank.

Zoals wij u al eerder berichtten, hebben wij ook bij andere firma's offerte gevraagd. We hebben deze offertes en die van uw firma zorgvuldig bestudeerd. En hoewel we tevreden zijn over de kwaliteit van uw produkt, moeten we u tot onze spijt mededelen dat wij de order bij een andere firma zullen plaatsen. De voornaamste reden is de prijs van uw produkten, die niet onaanzienlijk hoger bleek dan die van de concurrerende offertes.

Gezien de reputatie van uw firma en de bekende degelijke kwaliteit van uw produkten, hopen wij van harte dat we bij een volgende gelegenheid wel tot zaken kunnen komen. Overigens verheugt het ons te kunnen berichten dat uw dressoirs type 'taverna' en 'auberge' uitstekend lopen, zodat u voor deze produkten binnenkort vervolgoorders kunt verwachten.

Hoogachtend,

En er is nog een derde manier om het slechte nieuws te verzachten. Als u nog een 'geeltje' op de brief plakt met een handgeschreven persoonlijke boodschap ('Volgende keer beter, Guus. Hoor ik binnenkort je vakantie verhalen?'), dan hebt u er ook voor gezorgd dat eventuele relationele schade tot een minimum beperkt blijft.

Sollicitatiebrieven: niet conventioneel, wel effectief

Op een krappe arbeidsmarkt kan een goede sollicitatiebrief het verschil betekenen tussen wel of geen baan. Moet de sollicitatiebrief volgens de conventies geschreven zijn? In het algemeen is dat zeker aan te raden. Sollicitatiecommissies hebben doorgaans te weinig tijd om de grote stapels brieven grondig door te nemen. Ze hebben daarom baat bij een vaste vormgeving (wit papier, getypt) en herkenbare opbouw: aanleiding/doel, opleiding, ervaring, motivatie voor deze baan bij dit bedrijf, en afsluiting. Nu twijfelen veel sollicitanten over de opening van de brief. Veel adviseurs raden een conventioneel begin aan: 'Naar aanleiding van uw advertentie in *Het Parool* van 24 september solliciteer ik hierbij naar de functie van senior trainer.' Enerzijds willen bedrijven vaak weten via welk medium u op de hoogte bent gekomen van de vacature. Anderzijds is dit een opening van dertien in een dozijn: de gehaaste selecteur

slaat zo'n openingsaline snel over. Toch loopt de sollicitant met deze conventionele opening weinig risico; de rest van de brief en het curriculum vitae bieden doorgaans nog mogelijkheden genoeg om de eigen sterke kanten onder de aandacht te brengen. Maar soms kan het toch nuttig zijn om van de conventie af te wijken. Hoe meer sollicitanten, des te groter de kans dat een conventionele brief niet opgemerkt wordt. In zo'n geval lijkt de tijd rijp voor een *risicostrategie*. Door af te wijken van het verwachte patroon, vestigt u eerder de aandacht op uw sollicitatie.

Drie voorbeelden van een risicostrategie.

1. Een advertentie vermeldde: 'Soms, heel soms komt er bij ons een baan vrij.' De opening van de brief luidde vervolgens 'Soms, heel soms solliciteer ik.' Een gewaagde, prikkelende binnenkomer. En een succesvolle: de vrouw die mij vertelde dat ze deze brief had geschreven, is vervolgens ook op gesprek uitgenodigd (en aangenomen). Sommige advertenties zijn erg jolig opgesteld. Het is de kunst om in de brief niet door te slaan: 'Stop met zoeken: ik ben de elektrotechnicus met twee rechterhanden naar wie u zoekt. Klaas Koolhaas is de naam.'

2. Als u solliciteert naar een baan waar u veel memo's en rapporten zult moeten schrijven en vormgeven, kan het effectief zijn een soort sollicitatie-*spread* te maken. Deze spread krijgt dan meer de vorm (en functie) van een cv dan van een brief.⁵ Een vel papier zonder lopende tekst, maar met de informatie puntsgewijs in kleine kadertjes opgenomen (bijvoorbeeld met de kopjes *personalia*, *recente taken en verantwoordelijkheden*, *vaardigheden* en *eigenschappen*; of u neemt de functie-eisen uit de advertentie als kopjes). Daarmee kunt u laten zien dat u met geavanceerde tekstverwerkingstechnieken overweg kunt, gevoel voor vormgeving hebt en hoofdzaken van bijzaken kunt onderscheiden.

3. Met een afwijkend formaat envelop en gekleurd papier vestigt

u ook de aandacht op uw brief in een grote stapel witte bladzijden. In Amerika is wel eens onderzoek gedaan naar de voorkeur van 142 selecteurs. Zij prefereerden in meerderheid ivoor en wit, terwijl grijs en geelbruin door een minderheid gewaardeerd werd. Andere tinten waren nog minder welkom. Ook kunt u een foto, gimmick, artikel of boek van uw hand meesturen: opvallende middelen die succesvol kunnen zijn als ze toepasselijk gevonden worden.

Deze risicostrategieën zijn niet zonder gevaar: lef wordt niet door iedereen gewaardeerd. En niet iedere selecteur trekt de grens tussen originaliteit en smakeloosheid op dezelfde plaats. Zo vinden de hoofden Personeelszaken van Fokker en KLM het inmiddels niet (meer) origineel als ze sollicitatiebrieven aantreffen die beginnen met 'Graag maak ik bij uw bedrijf een vliegende start met mijn carrière', of brieven die als een vliegtuige gevouwen zijn. En bij Nutricia pleiten brieven die in chocoflesjes verpakt zijn niet in het voordeel van de sollicitant. Daarom is het verstandig bij originele sollicitatiebrieven altijd vooraf een paar mensen om hun reactie op uw idee te vragen.

Zijn briefconventies nu nuttig? Jazeker, ze vereenvoudigen het schrijven en het lezen, en functioneren als een *schibboleth*: als schrijvers afwijken van de conventies, vallen zij op – meestal in negatieve zin. Maar echte originaliteit en kwaliteit worden wel gewaardeerd. En het mag duidelijk zijn: een effectieve brief opstellen is meer dan het navolgen van de conventies.

¹ En attendant votre réponse, je vous prie d'agréer, Monsieur, l'expression de mes sentiments dévoués.

² Zie: Iris I. Varner: 'A comparison of american and french business correspondence'. In: *The Journal of Business Communication*, 25,4, Fall 1988, 55-65. Over de verschillen tussen Amerikaanse en Duitse brieven: Arthur H. Bell, W. Tracy Dillon, Harald Becker: 'German Memo and Letter Style'. In:

Journal of Business and Technical Communication vol. 9, No. 2, April 1995, 219–227. Over de verschillen tussen Engelse en Amerikaanse correspondentie: James Calvert Scott: 'Preparing Business Correspondence the British Way'. In: *The Bulletin*, June 1993, 10–17.

³ Voor een uitvoerig overzicht van de huidige briefconventies verwijs ik naar: Jaap de Jong (red.) (1993), *Handboek Bedrijfs correspondentie*. Martinus Nijhoff Uitgevers, 29–53.

⁴ *De kwaliteit van de tenaamstelling, een onderzoek naar de frequentie van en irritatiegraad inzake onjuistheden in de tenaamstelling van zakelijke correspondentie met gebruik van bestaande adressenbestanden*, 1995. Onderzoek in opdracht van Human Inference, Directview en MarktSelect.

⁵ Meer voorbeelden van afwijkende vormgevingen van sollicitatiebrieven en cv's in Robert M. Schramm and R. Neil Dortch: 'An analysis of effective resume content, format, and appearance based on college recruiter perceptions'. In: *The Bulletin*, september 1991, 18–23.

Jaap de Jong is verbonden aan de vakgroep Communicatie en Kennisoverdracht van de TU Delft. Hij was eindredacteur van Handboek Bedrijfs correspondentie en is redacteur van Onze Taal.

STELLING:
DE TROONREDE VERDIENT EEN TAALADVISEUR

De Troonrede en taaladvisering

DRS. R.F.M. LUBBERS EN MR. R.J. HOEKSTRA

Op de derde dinsdag van september geeft de koningin in een verenigde vergadering van de Staten-Generaal een uiteenzetting van het door de regering te voeren beleid. In artikel 65 van de Grondwet is de grondslag gelegd voor het uitspreken van wat traditioneel de Troonrede heet. Het gaat hierbij om een staatsstuk dat voor verantwoordelijkheid komt van de ministers, in het bijzonder de minister-president.

Het bijzondere van de Troonrede is dat deze uitgesproken wordt door de koningin, die samen met de ministers de regering vormt. Dat betekent dat de koningin ruimschoots de gelegenheid moet hebben om vragen te stellen en adviezen te geven. Uiteraard blijft de Troonrede onder ministeriële verantwoordelijkheid, en meer in het bijzonder onder verantwoordelijkheid van de voorzitter van de ministerraad. Voor de politiek-beleidsmatige inhoud is ook overeenstemming nodig met de vice-minister-president. Het is immers een stuk van het kabi-

net, en daarin zitten in Nederland vertegenwoordigers van meer dan één politieke groepering.

In het proces van voorbereiding hebben de volgende personen formeel een taak:

- De ministers hebben een eigen eerste inbreng; zij dienen akkoord te gaan met de nadere tekst op hun terrein. Bovendien draagt iedere minister collegiale verantwoordelijkheid voor de Troonrede als geheel.
- De secretaris van de ministerraad en de secretaris-generaal van Algemene Zaken hebben een coördinerende en controlerende rol. Bovendien zien zij toe op staatsrechtelijke gevoeligheden.
- De minister-president, in zijn functie als voorzitter van de ministerraad, is verantwoordelijk voor naadloos overleg met Hare Majesteit en de vice-minister-president.
- De koningin stelt met betrekking tot concepten de nodige vragen en geeft adviezen. Bovendien mobiliseert zij voldoende aandacht voor goed taalgebruik en voor een taal die zij kan uitspreken.
- De directeur van het Kabinet van de Koningin assisteert de koningin en ziet samen met de secretaris-generaal van Algemene Zaken toe op puntgave verwerking door de Staatsdrukkerij.

Van ruw tot serieus concept

Vroeger was het gebruikelijk dat de minister-president zelf – met enige ambtelijke ondersteuning van het Ministerie van Algemene Zaken – een eerste concept maakte. Dat werd dan in de ministerraad besproken en leidde tot zeer veel kritiek. Vanuit die ervaring is de laatste jaren steeds gewerkt met de methode dat de ministeries – lees: formeel de ministers – eerst bij Algemene Zaken tekstvoorstellen inleveren. Het huidige

kabinet heeft besloten elk jaar medio augustus in de ministerraad een oriënterende gedachtenwisseling te hebben over de toonzetting van en de accenten in de komende Troonrede; dit dus op een moment dat voorafgaat aan het schrijven door de ministeries van hun bijdragen. De tekstvoorstellen die vervolgens door de ministeries worden ingeleverd, worden dan door de secretaris-generaal van het Ministerie van Algemene Zaken met enkele medewerkers tot een eindtekst verwerkt. Vervolgens krijgt deze tekst dan een oordeel in de ministerraad; meestal is dit negatief getoetst.

Bij dat oordeel is er overigens wel een nuttig bijeffect. De ministers gaan dan immers zelf beter dilemma's zien, nadenken over de wenselijke structuur, de politieke toonzetting, etc. Vanuit dat beraad is vervolgens een goede tekst te schrijven. Deze tekst wordt vervolgens als ruw concept beschouwd en ondergaat bewerking bij de koningin en door ambtenaren van Algemene Zaken. In feite is dat een zich herhalend (iteratief) proces, leidend tot het serieuze concept voor de ministerraad. Vervolgens wordt dit concept in de ministerraad gebracht met als inzet dat de verwerking van de gemaakte opmerkingen overgelaten wordt aan de minister-president en vice-minister-president, waarbij wel goed gebruik is dat met iedere minister over zijn onderdeel nog overleg plaatsvindt. Soms is een tweede bespreking in de volle ministerraad nodig, maar steeds vaker wordt de delegatie toevertrouwd aan minister-president en vice-minister-president.

Het materiële proces wordt zo ingericht dat de formele verantwoordelijkheden goed tot uitdrukking kunnen komen. Uiteraard moeten er zo nu en dan beslissingen over deelgebieden genomen worden (trancheren). Waar het echt politiek-beleidsmatige punten betreft, is het laatste woord eigenlijk aan de vakminister. Bij de vraag of een punt behandeld wordt, wordt echter fors plaats ingeruimd voor de minister-president, omdat

deze het beraad voert met de koningin. De inhoud van dit beraad is onzichtbaar voor de andere leden van de ministerraad.

Wat de taal betreft, ligt het laatste woord vrijwel alleen bij de minister-president, die wat dat betreft volledige overeenstemming zoekt met de koningin. In een enkel geval is over het taalgebruik echter ook precies overleg nodig met de vice-minister-president; sommige woorden hebben namelijk in verschillende politieke tradities een verschillende betekenis, resp. gevoeligheid. Het is wel zo dat er in de hele totstandkoming ontzettend veel tijd gaat zitten. Er zijn steeds weer opeenvolgende versies in het iteratief proces. Alles wordt dus gewikt en gewogen; maar het blijkt ook een creatief proces.

Omdat het een creatief proces is, leert de ervaring overigens ook dat er een optimum is in dat proces. Soms wordt de tekst naar formele maatstaven gemeten nog iets beter van de zoveelste verandering, maar verliest deze aan zeggingskracht en esthetiek. Ook hier is dus sprake van een evenwicht dat steeds weer moet worden gezocht.

Taaladvies in soorten

Het proces van opstelling van de Troonrede begint – onder het huidige kabinet na een oriënterende gedachtenwisseling in de ministerraad – met een brief van Algemene Zaken aan de andere departementen om hun bijdrage in te leveren. Die brief wordt gewoonlijk 42 dagen voor prinsjesdag verstuurd. De bijdragen moeten er dan 30 dagen voor prinsjesdag zijn. Dan begint het iteratief proces met daarin twee of drie ministerraden. Vervolgens moet de tekst bij de Staatsdrukkerij zijn de donderdagochtend voor de derde dinsdag van september.

Sinds enige jaren wordt taaladvies ingewonnen om tot beter Nederlands met minder fouten te komen. Onze ervaring is dat

het psychologisch effect groot is. Vrijwel niemand durft nog te zeggen dat de tekst slecht Nederlands bevat; en dat is grote winst. Een bijkomend voordeel is dat de tekst gelezen wordt door mensen van buiten het politieke en ambtelijke circuit. Daardoor worden er niet alleen echte fouten uit gehaald, maar kom je ook dubbelzinnigheden op het spoor, zodat door wijziging van een enkel woord of van de volgorde van de woorden misverstanden vermeden kunnen worden.

Niet alle adviezen worden overigens overgenomen. De neerlandici delen hun commentaar dan ook altijd in drie categorieën in: de echte verbeteringen, het wegnemen van mogelijke misverstanden of dubbelzinnigheden, en ten slotte veranderingen die de tekst fraaier maken. De eerste categorie wordt haast altijd opgevolgd (bevat ook veel interpunctie); de tweede categorie wordt in een open dialoog goed doorgenomen en leidt tot tal van verbeteringen. Bij de derde categorie zit altijd wel iets aardigs, maar hier telt voor de minister-president het taalgevoel van de koningin zeker zo sterk; zij moet de tekst immers uitspreken. Ten slotte komt het voor dat de neerlandici ruwweg een andere tekst suggereren, die echt afwijkt van wat de regering wil zeggen of doen; dat is leerzaam, maar wordt uiteraard niet overgenomen.

Het is niet zo dat politieke overwegingen zwaarder wegen dan de taalkundige, maar het feit dat de inhoud politiek-bestuurlijk correct moet zijn, prevaleert. Daarnaast komt het voor dat bepaalde begrippen of zinswendingen in de politiek kennelijk een andere betekenis hebben dan in het 'normale' leven. Zo had bijvoorbeeld een term als *basisvorming* aanvankelijk niets met onderwijs te maken. Maar het begrip is geïntroduceerd mede als vervanging van het begrip *middenschool*; die term had inmiddels een controversiële betekenis gekregen en werd daarom in de politiek gemeden.

Staatsrechtelijk correct

Is het taalgebruik in de Troonrede vervagend? Vaak wordt ter staving van deze kritiek gewezen op het gebruik van de lijdende vorm. Deze kritiek treft echter geen doel. De Troonrede beoogt de regering te laten spreken. Dit betekent in veel gevallen dat de regering in de Troonrede maatregelen aankondigt. Soms, als een voorstel nog niet voor rekening komt van de regering, dat zijn de koning(in) en de ministers, spreekt het kabinet – dat zijn de ministers en de staatssecretarissen – het voornemen uit een maatregel te treffen. Maatregelen met zoveel woorden toeschrijven aan een bepaalde minister, wordt vermeden. Het gaat immers om een regeringsdocument dat voor rekening komt van de regering als totaliteit. Waar het om gaat is dat feiten en maatregelen worden vermeld, niet om de vraag van wie ze afkomstig zijn. Deze benadering vergt van tijd tot tijd het gebruik van de lijdende vorm, bijvoorbeeld indien het gebruik van de termen *regering* of *kabinet* niet op zijn plaats is.

Er kan hoe dan ook geen misverstand bestaan over de vraag wie de maatregel neemt of een oordeel uitspreekt: dat is de regering. Het zou ook uit dit oogpunt onjuist zijn om van vervagend taalgebruik te spreken.

Elk jaar is geprobeerd de Troonrede inhoudsvoller te maken door deze te richten op de uitgangspunten van het regeringsbeleid voor het komende jaar en op de concreet te nemen maatregelen.

De lengte is daarbij immer een zorg. Die moet afgestemd zijn op de zitting van de verenigde vergadering van de Staten-Generaal in de Ridderzaal op prinsjesdag. Van die zitting is de Troonrede het hoofdpunt van de agenda. Dat vergt een inhoudelijke benadering van de Troonrede die zo veel mogelijk probeert te vermijden zaken aan de orde te stellen die al in de afzonderlijke begrotingshoofdstukken en de Miljoenennota

aan de orde komen. Met andere woorden: een Troonrede, waarin immers de hoofdpunten van het algemene regeringsbeleid worden uiteengezet, behoort zich te kenmerken door beknoptheid. Dat is dan ook de zorg van degenen die de Troonrede voorbereiden.

De stijl van de Troonrede heeft, zoals onder meer uit de inschakeling van neerlandici blijkt, daarnaast steeds meer aandacht gekregen. Het is praktijk geworden de eindredactie bij de minister-president te laten, die op dit punt nauwgezet overlegt met de koningin. Stijlproblemen deden zich vooral voor toen ministers individueel hun eisen stelden aan de eindtekst. Dat leidde tot stijlverschillen die lang niet altijd voor de toehoorders – leden van de Staten-Generaal en het publiek – konden worden verklaard. De zorg van de minister-president voor de eenheid van het regeringsbeleid strekt zich inmiddels ook uit tot eenheid van stijl in de Troonrede. Dat is winst.

In een politiek document als de Troonrede kan de stijl nimmer de kwaliteit bereiken van een literaire tekst. Maar het streven naar het best mogelijke is de laatste jaren duidelijk gebleken.

Drs. R.F.M. Lubbers was twaalfjaar minister-president; mr. R.J. Hoekstra is lid van de Raad van State en was tot in 1994 secretaris-generaal van het Ministerie van Algemene Zaken onder minister-president Lubbers.

STELLING:
BIJ VERTALINGEN VAN HET BOEK DER BOEKEN ZIJN
TAALADVIEZEN ONONTBEERLIJK

Retoriek versus taaladvies bij de Nieuwe Bijbelvertaling

AREND JAN BOLHUIS

Wie kennis neemt van bovenstaande stelling, zal allicht opmerken dat ze nauwelijks aanleiding geeft tot meningsverschillen. Natuurlijk zijn bij vertalingen van een zo wijdverbreid en veelgelezen boek als de bijbel taaladviezen absoluut noodzakelijk.

Omvangrijk vertaalproject

Deze noodzaak geldt vooral wanneer het een vertaling betreft die door een grote groep vertalers wordt gemaakt, zoals het geval is bij de Nieuwe Bijbelvertaling: de nieuwe, interconfessionele bijbelvertaling van de Katholieke Bijbelstichting en het Nederlands Bijbelgenootschap. Dit project, dat in het najaar van 1993 van start ging en in 2002 moet zijn afgerond, wordt uitgevoerd door een team van achttien vertalers: zeven hebraïci, vier graeci,

vijf neerlandici en twee vertaalkundigen. Er wordt gewerkt in koppels van een hebraïcus/graecus en een neerlandicus/vertaalkundige, waarbij de werkwijze globaal als volgt is. De hebraïcus/graecus maakt een zo letterlijk mogelijke vertaling van een bijbelboek (in gedeelten) en voorziet deze van allerlei exegetisch en taalkundig commentaar. Vervolgens zet de neerlandicus/vertaalkundige de vertaling om in hedendaags Nederlands. Daarna maken de twee vertalers in overleg de 'voorlopige eindvertaling', die dan weer naar diverse andere instanties gaat, onder anderen naar zo'n vijftig 'supervisoren', afkomstig uit verschillende kerkgenootschappen in Nederland en Vlaanderen, of uit diverse wetenschappelijke disciplines. Pas nadat de vertaling op die manier opnieuw is becommentarieerd, wordt de definitieve tekst vastgesteld.

Een belangrijk criterium bij dit lange en intensieve proces is dat de vertaling consistent moet zijn, niet alleen in vertaalmethodologisch en exegetisch, maar ook in stilistisch opzicht. Het is dus van belang dat de neerlandici en vertaalkundigen goede afspraken maken over allerlei kwesties die zich op het gebied van het Nederlands kunnen voordoen. Om die gevallen te beregelen, wordt gebruik gemaakt van twee naslagwerken: de Schrijfwijzer van Jan Renkema en de ANS. Ter illustratie van de wijze waarop deze naslagwerken voor de Nieuwe Bijbelvertaling worden gebruikt, zal ik in deze bijdrage drie verschillende vertalingen van hetzelfde bijbelfragment belichten aan de hand van één concreet taaladvies uit de Schrijfwijzer. Het bijbelfragment bestaat uit de verzen 6–9 uit hoofdstuk 2 van de brief van Paulus aan de Galaten. De vertalingen zijn die van de geheel herziene Willibrordvertaling (1995), die van de Groot Nieuws Bijbel (1983) en die van de Nieuwe Bijbelvertaling. Het taaladvies betreft zinnen met een lange aanloop.

Functionele spanningsboog

Renkema merkt over zinnen met een lange aanloop op dat deze “moeilijk [kunnen] zijn doordat de kern van de mededeling helemaal achteraan staat”. Bijvoorbeeld: “Dat de uitwerking van de wettelijke regeling betreffende de horizontale en verticale prijsbinding meer tijd vergt dan was voorzien en dat daardoor wederom verlenging van de werking van een in feite verouderde wet noodzakelijk is, wordt ook dezerzijds betreurd.”

In deze zin moet de lezer, aldus Renkema, “35 woorden lang wachten op de ontknoping” (Renkema 1995, p. 53). Om dat te vermijden is er een simpele remedie: haal de kern van de mededeling naar voren.

Gewapend met dit advies richten we onze aandacht op Galaten 2:6–9. Dit fragment vormt het hoogtepunt van een gedeelte uit de brief aan de Galaten waarin Paulus zijn apostelschap tegenover Jakobus, Petrus (Kefas) en Johannes verdedigt. De tekst daarvan luidt in de Willibrordvertaling:

Maar de mannen van aanzien – hoe belangrijk zij precies waren interesseert mij niet, voor God telt menselijk aanzien niet – hoe dan ook, mij hebben de mannen van aanzien niets opgelegd. Integendeel, omdat zij inzagen dat aan mij het evangelie voor de onbesnedenen was toevertrouwd, zoals dat voor de besnedenen aan Petrus – want Hij die Petrus kracht had gegeven voor de zending onder de besnedenen had mij kracht gegeven voor de heidenvolken – en omdat zij de mij gegeven genade hadden erkend, hebben zij, Jakobus en Kefas en Johannes, de mannen van aanzien die als steunpilaren gelden, mij en Barnabas de hand der gemeenschap gereikt: wij zouden naar de heidenen gaan en zij naar de besnedenen.

Het fragment begint met een zin die een tussenzin bevat en daardoor enigszins een struikelblok zou kunnen zijn, vooral omdat de lezer na de tussenzin op een ontspoorde zin (een anakoloet) stuit. De Willibrordvertaling is wat dit betreft zeer getrouw aan de grondtekst, want ook die heeft een anakoloet. Het begin van dit fragment is dus niet glashelder, maar om nu te zeggen dat het zo gecompliceerd is dat men het spoor volledig bijster raakt, dat zou overdreven zijn. Dat gevaar dreigt echter sterker bij de rest van het fragment, het gedeelte vanaf *Integendeel*. Dat is niet alleen erg lang (zesentachtig woorden), maar het bevat ook een forse tussenzin en bovendien neemt het een aanloop van maar liefst zevenenzestig woorden tot de kern: de mededeling dat Paulus en ‘de mannen van aanzien’ elkaar ‘de hand der gemeenschap’ reikten.

Is het nu mogelijk de mededeling naar voren te halen? Nee, dat kan niet, omdat de grondtekst de zin nu eenmaal in deze volgorde aanbiedt, maar vooral omdat die volgorde een functie heeft. Het slot van de zin wordt door Paulus voorbereid door een reeks argumenten die alle tot doel hebben zijn lezers, de Galaten, ervan te overtuigen dat hij een gezaghebbend apostel is, zodat het slot het hoogtepunt van een retorische spanningsboog vormt. Het zal duidelijk zijn dat dit kenmerk van de tekst in de vertaling moet worden behouden. Dat is in de Willibrordvertaling dan ook gebeurd. Maar misschien zijn er andere oplossingen mogelijk.

Splitsen van een lange aanloop

Behalve vooropplaatsing van de kern van de mededeling noemt Renkema een tweede remedie tegen zinnen met een lange aanloop, namelijk splitsing in kleinere zinnen (Renkema 1995, p. 53–54). Dit is gebeurd in de versie van de Groot Nieuws Bijbel:

Maar degenen die voor de belangrijkste figuren doorgingen – hoe belangrijk ze waren, interesseert me niet; God maakt geen onderscheid – die belangrijkste figuren dus legden mij tenslotte niets op. Integendeel, zij zagen, dat ik belast was met de verkondiging van het evangelie onder de niet-Joden, zoals Petrus met de prediking onder de Joden. Want hij die Petrus kracht heeft gegeven om apostel te zijn voor de Joden, heeft mij door zijn kracht apostel gemaakt voor de niet-Joden. Jakobus, Kefas en Johannes dus, die bekendstonden als de pijlers, waren doordrongen van het voorrecht dat mij verleend was. Ze hebben mij en Barnabas de hand gedrukt ten teken dat we het eens waren: voor ons het werk onder de heidenen, voor hen dat onder de Joden.

De Groot Nieuws Bijbel handhaaft evenals de Willibrordvertaling de tussenzin in de aanhef van het fragment, waarbij de nadrukkelijke herhaling ‘*die* belangrijkste figuren *dus*’ voor een zo groot mogelijke duidelijkheid moet zorgen. Duidelijkheid wordt ook nagestreefd in het vervolg, dat niet één maar vier zinnen telt en waarin de tussenzin is weggewerkt. Aldus krijgt de lezer Paulus’ mededelingen stapsgewijs aangereikt, waardoor hij het totale fragment makkelijker kan verwerken. De keerzijde hiervan is evenwel dat er spanning verloren gaat, wat de retoriek van Paulus’ betoog niet ten goede komt.

Ten slotte het fragment in de voorlopige versie van de Nieuwe Bijbelvertaling:

De belangrijkste broeders – hun positie interesseert me trouwens niet, God slaat geen acht op het aanzien van een mens – hebben mij tot niets verplicht. Integendeel, toen ze zagen dat mij de verkondiging onder de heidenen was toevertrouwd, net zoals aan Petrus de verkondiging onder de Joden, toen ze zagen dat God mij dezelfde kracht voor

de heidenen gegeven had als aan Petrus voor de Joden, toen ze de genade onderkenden die mij geschonken was – toen reikten Jakobus, Kefas en Johannes, die als steunpilaren golden, mij en Barnabas de broederhand: wij zouden naar de heidenen gaan, zij naar de Joden.

De eerste zin van deze vertaling verschilt van die van zowel de Willibrordvertaling als de Groot Nieuws Bijbel doordat de woordgroep ‘de belangrijkste broeders’ niet wordt herhaald na de tussenzin. Hieraan ligt de overweging ten grondslag dat de anakoloet in de grondtekst (zie de Willibrordvertaling) geen enkele functie vervult, zodat een stilistische correctie met behoud van de herhaling (zoals in de Groot Nieuws Bijbel) de tekst meer gewicht zou geven dan hij in feite bezit.

Vervolgens komt de Nieuwe Bijbelvertaling enerzijds met de Willibrordvertaling overeen doordat het fragment vanaf *Integendeel* als één zin is vertaald, anderzijds komt ze met de Groot Nieuws Bijbel overeen doordat de tweede tussenzin verdwenen is. Met deze twee beslissingen heeft het vertaalkoppel een tekst willen maken die niet alleen de retorische kracht van het origineel weergeeft, maar ook duidelijk is. Om beide doelstellingen te realiseren, wordt vier keer gebruik gemaakt van de aanhef *toen ze*, waarbij deze de vierde keer wordt voorafgegaan door een aandachtsstreepje dat tot doel heeft de kern van de mededeling te markeren.

Retorische versus informatieve teksten

Wanneer we de drie vertalingen nu kort kenschetsen in het licht van Renkema’s adviezen ten aanzien van zinnen met een lange aanloop, dan blijkt dat de Willibrordvertaling er het minst mee doet (eigenlijk niets), de Groot Nieuws Bijbel het meest, terwijl de Nieuwe Bijbelvertaling een tussenpositie inneemt. Toch

schijnt ook die vertaling zich weinig aan de Schrijfwijzer gelegen te laten liggen, want weliswaar is de tweede tussenzin verdwenen, maar voor het overige blijft er sprake van een zeer lange zin met een grote aanloop tot de kern van de mededeling. Zoals gezegd, wordt dit veroorzaakt door de noodzaak de retorische kracht van het origineel te behouden. En hiermee komen we aan het belangrijkste uitgangspunt bij het gebruik van de Schrijfwijzer voor de Nieuwe Bijbelvertaling. De Schrijfwijzer is in de eerste plaats een boek met taaladviezen voor zakelijke en informatieve teksten, dus teksten waarin maximale duidelijkheid een absolute vereiste is. In de bijbel evenwel hebben we met andersoortige teksten te maken, bijvoorbeeld narratieve, poëtische en, in het geval van de brieven van Paulus, retorische. Dat maakt de adviezen van de Schrijfwijzer weliswaar onontbeerlijk voor de Nieuwe Bijbelvertaling, maar het is minstens zo onontbeerlijk om ervan af te wijken wanneer het karakter van de te vertalen tekst daarom vraagt.

Dr. Arend Jan Bolhuis is als neerlandicus verbonden aan het project 'Nieuwe Bijbelvertaling voor het Nederlands taalgebied' van de Katholieke Bijbelstichting en het Nederlands Bijbelgenootschap.

STELLING:
EEN KWALITEITSKRANT KAN NIET ZONDER EEN
EIGEN TAALHANDBOEK

Een dagblad op zoek naar
een taalautoriteit

J. W. E. METSELAAR

Voorschriften en regeltjes, in het algemeen moeten we er weinig van hebben. Dat geldt echter niet met betrekking tot de taal. Als er helemaal geen tijd voor is, midden in de produktieslag om NRC Handelsblad op tijd klaar te hebben, raken we ineens verzeild in een discussie. 'Soft drugs: één of twee woorden? Of moet het met een koppelteken?' Iemand kijkt in een woordenboek. Maar vaak blijkt dat woordenboeken elkaar tegenspreken. Wat moet je dan? Gewoon praktisch blijven en een knoop doorhakken. 'Hoe schreven we het gisteren?' vraagt iemand zich nog af.

Als de drukte voorbij is, kunnen we bij de afdeling Documentatie vragen of ze daar wat artikelen over softdrugs kunnen uitprinten. Wat blijkt? De verhouding *soft drugs/softdrugs* is naar schatting 60/40, met nog een paar exemplaren van *soft-drugs*. Het is ook niet zo dat de ene vorm een andere verdringt. De

conclusie moet zijn dat menigeen maar doet wat hem of haar het beste lijkt.

Van probleemlijstje tot stijlboek

Het staat toch wat vreemd als in een en dezelfde krant een woord verschillend wordt geschreven, en dat soms zelfs in hetzelfde artikel. Het valt ook op als de koppenmaker er anders over denkt dan de auteur. Bleef het nu maar bij *soft-* en *harddrugs*, maar zo zijn er vele honderden kwesties. Een oplossing ligt voor de hand, je legt voor jezelf een lijstje aan met lastige gevallen, totdat je elektronische geheugen vol is.

Bij de Volkskrant, ere wie ere toekomt, hebben ze dit probleem al jaren geleden aangepakt met hun Stijlboek. Daar staan zeker nuttige dingen in, maar het is toch ondenkbaar dat een redacteur van NRC Handelsblad op pad gaat met dat blauwe boekje. Bovendien, wat is er mis met de stijl van NRC Handelsblad? Niks toch zeker? De lezers zijn zeer tevreden met hun krant, op die enkele pezenwever na die zo graag ingezonden brieven schrijft. Zo'n vitter weet kennelijk niet dat het maken van een krant altijd haastwerk is. Een volmaakte krant is een saaie krant, heet het.

Wat is goed Nederlands? En welk Nederlands past in NRC Handelsblad? Wat is een goede stijl? Wie daarover zijn gedachten laat gaan, kan niet volstaan met een lijstje met probleemgevallen. Het maken van een eigen handboek of stijlboek wordt onontkoombaar.

Enkele jaren geleden besloot een eindredacteur van NRC Handelsblad zijn overvolle 'elektronische bak' te bewerken tot een eigen Handboek. Na jaren van adviezen aan collega's is er nu een ontwerp van een naslagwerk waarin de meest gestelde vragen worden beantwoord. Dat boek, bedoeld voor intern gebruik, is overigens heel breed van opzet. Het is meer dan

louter een leidraad over taalkwesties. Het behandelt ook ethische en juridische aspecten die spelen bij het maken van een krant en het bevat een kleine encyclopedie. Tientallen collega's hebben er bijdragen voor geschreven. Maar het moet gezegd, voor een deel is het ook een taaladviesboek.

Journalisten in opleiding vinden het niet langer reactionair om zich af te vragen hoe je een woord eigenlijk spelt. De inhoud van hun artikelen is gebaat bij het zo goed mogelijk voldoen aan bepaalde vormvereisten, zo vinden ze nu. Toch biedt de kennis die in de schoolbanken is opgedaan voor sommigen onvoldoende houvast. Maar wie het goed wil doen en kwesties opzoekt in bijvoorbeeld de Schrijfwijzer, kan met de vriendelijke adviezen à la Renkema onvoldoende uit de voeten. Wie twijfelt in taalkwesties, twijfelt aan zijn eigen kennis en aan zijn taalgevoel. De schrijver wil zekerheid, hij wil uitsluitel, en geen opties om naar believen uit te kiezen. Daarom blijft de behoefte bestaan aan een autoriteit die gewoon voorschrijft hoe het moet, en daarmee basta. Kan NRC Handelsblad voor de eigen redacteurs die autoriteit zijn?

Op zoek naar een autoriteit

In Nederland hebben we geen Académie Française die vanaf een taal-Olympus voorschrijft wat goed is en wat fout. Renkema wil die rol niet op zich nemen en het Genootschap Onze Taal evenmin. Menige lezer laat ons per ingezonden brief weten welke fouten hij in onze kolommen heeft aangetroffen, en hij vindt die steevast 'uw kwaliteitskrant onwaardig'. Vaak heeft die oplettende lezer helemaal gelijk, maar er zijn ook lezers die graag wijzen op een regeltje dat zij ooit in de schoolbanken ingeprent hebben gekregen. Het argument dat de taal kan veranderen, maakt op deze critici geen enkele indruk. Juist

daarom voelen Renkema en de adviseurs van Onze Taal er waarschijnlijk niets voor om al te apodictische uitspraken te doen. De taaladviseurs kennen de geschiedenis van de taal, en zijn daardoor wel wijzer.

Maar wie moeten dan de gezaghebbende taaladviseurs zijn? W.F. Hermans betrok in een polemieek over de regeltjes van de genitief-s (*Homme's hoest* of *Hommes hoest*) een eenvoudige stelling: goed Nederlands is het Nederlands zoals dat wordt geschreven door goede schrijvers. Hij had geen boodschap aan adviezen, laat staan aan voorschriften van regelzuchtige taal-kundigen.

Ook de naslagwerken laten ons in de steek. De woordenboeken spreken elkaar naar hartelust tegen. Wie een lijst bekijkt van de verschillen tussen de woordenboeken en spellinggidsen onderling, zinkt de moed in de schoenen. Ik vind het best dat er verschillende woordenboeken bestaan. Onze woordenschat is zo groot en divers dat daaruit allerlei woordenboeken kunnen worden samengesteld en ook de omschrijving van de woorden mag wat mij betreft verschillen, graag zelfs. Dat scherpt de discussie over de precieze betekenis en de eventuele associaties bij die woorden. Maar zou ten minste de spelling overeen mogen komen? Of is dat te veel gevraagd? Ik pleit niet voor een nationale taalpolitie, bemand door de verzamelde woordenboekmakers, maar iets meer afstemming – na rijp beraad en kalm overleg – lijkt me zinvol.

Ook het klakkeloos volgen van regeltjes kan rare gevolgen hebben. Er zijn bovendien vuistregels, overigens niet afkomstig van subtiële taaladviseurs, die eerder stokpaardjes zijn dan serieuze adviezen. *Gedaan worden* zou een verfoeilijk germanisme zijn; het voorvoegsel van een samengesteld werkwoord mag niet van het voltooid deelwoord worden gescheiden; *bureau* is een gallicisme (*schrijftafel* zou het goede Nederlandse synoniem zijn). Wie op dergelijke punten zijn zin wil doordrijven, begrijpt weinig van taal. In de jaren vijftig en zestig mocht de

redactie van de NRC het woord *container* niet gebruiken. Dat moest *laadkist* zijn. *Testpilot* deugde al evenmin; dat was een *invlieger*. Daar denken we nu anders over, maar de taaladviseurs van toen meenden het serieus. Het lastige met taaladviesboeken is nu eenmaal dat de taal verandert. Woorden komen en gaan, betekenissen verschuiven en veranderen. Een taaladviesboek is gedoemd te verouderen.

Waarom heeft NRC Handelsblad dan toch een eigen handboek gemaakt? We hebben de Schrijfwijzer al, en Verzorgd Nederlands van Klein en Visser, verschillende woordenboeken, het Groene Boekje en het Stijlboek van de Volkskrant. Maar het probleem is eenvoudig: het is allemaal te veel en te divers. Het gezoek in allerlei bronnen die elkaar soms ook nog tegenpreken, kost in de dagelijkse produktieslag te veel tijd. Die bronnen worden derhalve nauwelijks geraadpleegd, ook als het antwoord op een taalkwestie misschien toch snel te vinden is. De samenstellers van een eigen handboek kunnen zélf knopen doorhakken. Dat wil niet zeggen dat de auteurs het allemaal beter willen weten, maar een gids die is toegespitst op de eigen behoeften is effectiever dan een verzameling naslagwerken die om uiteenlopende redenen niet wordt geraadpleegd.

Elektronische toekomst

De eerste papieren editie van het Handboek van NRC Handelsblad zal wat mij betreft ook de laatste zijn. Volgende edities – aangevuld, verbeterd en uitgebreid – kunnen beter in elektronische vorm worden gegoten. Een ideale vorm van taaladvisering biedt naar mijn mening dan ook de elektronische Taaldatabank zoals die wordt ontwikkeld door de Nederlandse Taalunie. De capaciteit van moderne computergeheugens is zodanig groot (en die zal in de toekomst alleen nog maar toenemen) dat de taaladviseurs royaal kunnen uitpakken: de adviezen

kunnen kort en zakelijk blijven, maar dankzij 'hyperlinks' kunnen die adviezen op een ander niveau uitgebreider en zonodig abstracter worden toegelicht. Wie alleen kennis wil nemen van het advies, kan daarna weer snel verder met zijn werk. Wie daarentegen echt het naadje van de kous wil weten, hoeft alleen maar even met de muis te klikken. De adviezen kunnen desgewenst ook worden toegelicht met voorbeeldzinnen, en ook afwijkende meningen kunnen hier een plaatsje krijgen, als ze maar duidelijk als zodanig te herkennen zijn.

Vergeleken met de gebruikelijke taaladviesboeken heeft de elektronische Taaldatabank een groot aantal voordelen. De elektronische vorm ervan is een intrinsieke kwaliteit. De schrijvers van kranten, boeken en tijdschriften kunnen er hun voordeel mee doen.

Drs. J.W.E. Metselaar is redacteur Economie van NRC Handelsblad en maakte tot voor kort deel uit van de centrale eindredactie.

STELLING:
BEGRIJPELIJKE TAAL IN REDEVOERINGEN VERKLEINT DE
KLOOF TUSSEN POLITIEK EN BURGER

De politiek leider en het complex van
macht, informatie en begrip

D. DOLMAN

Heeft de redactie van deze bundel met de stelling boven dit artikel een waarheid als een koe geponoord? Dat staat te bezien. Onbegrijpelijke taal vergroot de kloof, dat wel.

Een citaat uit de Troonrede 1995: "Voor het eerst wordt er een Milieubalans aangeboden. Daaruit blijkt dat we erin geslaagd zijn de uitstoot van de meeste schadelijke stoffen in de laatste tien jaar minder te doen toenemen dan op grond van de groei van de economie moest worden verwacht. Dat is positief."

Reden tot tevredenheid en vertrouwen? Integendeel. Allereerst is blijikbaar de milieuvervuiling in sommige opzichten *niet* achtergebleven bij wat 'moest worden verwacht'. En inderdaad volgt in de rede een zorgelijke passage over de CO₂-emissie. Maar vervolgens is de uitstoot van de meeste andere schadelijke stoffen eveneens toegenomen, zij het minder dan de nationale produktie. Dat is niet positief maar kwalijk. Een redenering als de geciteerde bevat de verpakte en dus de verkapte waarheid.

Burgers hebben echter recht op niets anders dan de waarheid. Een sluier daaromheen geeft politici de naam van smoesjesverkopers. Verlos ons van de preektoon, Heer; geef ons natuur en waarheid weer.

Onbegrip maar toch gejuich

Maar zijn eenvoud en waarheid toereikend om de kloof te verkleinen? Helaas niet. Wat bepaalt die afstand tussen burger en politiek? Ten eerste het gemis van macht ('ze doen maar'), ten tweede de achterstand in informatie ('weten wij veel'), ten derde het gebrek aan begrip ('weten zij veel'). Kennis leidt niet altijd tot macht en kan bovendien onbegrip kweken. De politicus die de kloof wil dichten en dus niet het volk afscheept met brood en spelen, moet niet alleen nuchter zijn maar ook geestig, geestdriftig en begeistert.

Laten wij het complex van macht, informatie en begrip toetsen aan vier redevoeringen: van een Fransman, een Brit, een Nederlander en een Duitser.

Om te beginnen Charles de Gaulle, die terugkomt aan het bewind tijdens de Algerijnse burgeroorlog. Hij wil die oorlog zo snel mogelijk beëindigen, maar een groot deel van het Franse volk voelt niets voor onafhankelijkheid van Algerije. "Er was nu geen andere uitweg meer dan het recht van Algerije om over zichzelf te beschikken. (...) Wat de tactiek betreft, moest ik etappegewijs, behoedzaam te werk gaan. (...) Als ik zonder omwegen mijn bedoelingen bekendmaakte, dan zou zonder enige twijfel in die oceaan vol verontruste onkunde, vol geschokte verwondering, vol verenigde kwaadwilligheid, in alle kringen een golf van verbijstering en woede ontstaan zijn die het schip had doen kapseizen."

Op 4 juni 1958 vliegt hij naar Algiers, roept op het balkon van het gouvernementsgebouw "Ik heb u begrepen!" en beperkt

zich daarna tot enige fraaie algemeenheden. “Wat ik gezegd heb, wordt begroet met een uitbundige ovatie. En toch komen de perspectieven die ik met mijn woorden in het vooruitzicht gesteld heb, beslist niet tegemoet aan de verlangens van de grote massa – voor driekwart Frans – van mijn toehoorders.” De spreker gebruikt het woord *begrip* om zijn publiek informatie en macht te onthouden. Men begrijpt er niets van en juicht. Nobel cynisme!

Wezenlijk begrip als drijfveer

Dramatischer nog is het debuut van Winston Churchill als eerste minister. Immers, hij staat niet voor de superieure afwikkeling van een onaangename erfenis, maar voor het ongewisse verloop van een gevaarlijke oorlog. Op 13 mei 1940 stelt hij in het Lagerhuis het nieuwe kabinet voor. “Na verslag te hebben uitgebracht over de vorderingen, welke met de bezetting der verschillende regeringsposten waren gemaakt, zei ik: ‘Ik heb niet anders dan bloed, zwoegen, tranen en zweet aan te bieden.’ In onze gehele lange geschiedenis was geen Eerste Minister ooit in staat geweest het Parlement en de natie een programma voor te leggen dat zo kort en tegelijk zo populair was. (...) Het Parlement bleef vrijelijk en levendig zijn kritiek leveren, doch steunde alle door de Regering voorgestelde maatregelen voortdurend en met overweldigende meerderheid.” Echt begrip bij het parlement hier, doch met afstand van macht, en met censuur van informatie.

De derde episode ligt nog verder terug en heeft niet betrekking op een regeringsleider maar op een opposant. Op 11 november 1918 zegt Pieter Jelles Troelstra tot een volksvergadering in Rotterdam: “De arbeidersklasse in Nederland grijpt thans de politieke macht. (...) Gij, bourgeoisie, gevoelt, dat de arbeidersklasse is geworden de macht, die niet meer kan vragen,

eischen, maar die zichzelf als opperste macht moet konstitueeren.” Deze uitspraak is als ‘de fout van Troelstra’ de geschiedenis ingegaan. Zelf schrijft Troelstra in zijn memoires: “Ik liet mij – iets wat, ik geef het toe, den politikus niet mag overkomen – door de grootheid van het oogenblik en door de geestdrift van mijn kameraden vóór mij meeslepen. Doch ik onder vond een eenheid met mijn hoorders, als ik nog niet had gekend en ik moet aan dezen avond blijven denken, als aan één van de mooiste oogenblikken van mijn leven.”

Informatie gaf Troelstra nauwelijks. Anders dan Churchill beschikte hij daarover zelfs niet. De macht die hij zichzelf en zijn partijgenoten voorspiegelde was een illusie. En toch onder vond hij een ongekende eenheid met zijn hoorders, een wezenlijk begrip dus, dat hem ook nadien niet heeft verlaten.

Deelgenoten aan lugubere macht

Wederzijdse begeestering op historische momenten, in tijden van dreiging en verwachting, is niet altijd nobel; zij kan ook afzichtelijk zijn. Op 29 januari 1939 roept Adolf Hitler in de Rijksdag: “In de loop van mijn leven ben ik dikwijls een profet geweest, en ben er gewoonlijk om uitgelachen. (...) Ik zal nogmaals een profet zijn: indien de internationale Joodse financiers in en buiten Europa erin zouden slagen de volkeren nogmaals in een wereldoorlog te storten, dan zal het gevolg niet zijn de bolsjewisering van de aarde, en daarmee de overwinning van het Jodendom, maar de vernietiging van het Joodse ras in Europa!”

Deze Führer heeft geen gedenkschriften nagelaten met een eigen nabeschouwing. We kunnen echter vaststellen dat, achteraf gezien, het Duitse volk juist werd geïnformeerd met de profetie van Hitler, dat het volk er in meerderheid van harte mee instemde en dat het zich deelgenoot voelde aan de macht

van de totalitaire staat. Een kloof tussen de geleiden en hun leider, die zulk een duidelijke taal sprak, bestond niet. Tegelijkertijd ontging de meeste van zijn vijanden de ernst van de inderdaad profetische woorden. De oorlogsmisdadiger was zeer begrijpelijk geweest maar werd niet begrepen, ook nog niet op 9 mei 1940, zelfs niet toen de deportatietreinen gingen rijden.

Taal is een kostbaar goed. Het is een belangrijk hulpmiddel om de verstandhouding tot de medemensen te bevestigen en te verdiepen. Maar zonder verstandhouding schiet ook de taal te kort.

Dr. D. Dolman was lange tijd voorzitter van de Tweede Kamer, en is nu lid van de Raad van State.

STELLING:
BIJ HET OPSTELLEN VAN (NIEUWE) WETBOEKEN IS
TAALADVIES ONONTBEERLIJK

Een wetboek als monument van
taaladvisering?

MR. M.R. WIJNHOLT

Het lijkt overdreven de vraag te stellen of een wetboek een monument van taaladvisering kan zijn. Het verschijnsel taaladvisering moet voor Nederland – zo zou men kunnen denken – van recente datum zijn; het duikt tenminste in Van Dale voor het eerst op in de druk van 1984, in de vorm van het woord *taaladviseur*. Nu al spreken over een monument, is dat niet overdreven?

Toch is het niet zo gek, zoals ik zal aantonen. Juristen kennen het taaladvies van M. de Vries uit 1879 ten behoeve van het Wetboek van Strafrecht. Ze weten vermoedelijk dat het advies grote invloed heeft gehad op de taal van het wetboek. In ieder geval weten ze dat het wetboek van 1881 nog steeds geldt. Het taaladvies uit 1879 heeft dus invloed tot de dag van heden.

Ik zal iets vertellen over De Vries, over zijn opdracht, over de uitvoering van de opdracht en over mogelijke taaladvisering bij andere wetgeving.

Matthias de Vries en het strafrecht

De Vries was een Leids neerlandicus. De regering noemde hem een uitstekend taalgeleerde. Zijn naam is verbonden met de spelling-De Vries en Te Winkel, die in 1883 als de officiële spelling is aanvaard.

De regering had een eerste ontwerp voor een nieuw strafwetboek klaar in 1879 en legde het, behalve aan de Tweede Kamer, ook voor aan De Vries met de bedoeling dat hij zijn "bedenkingen" zou geven "betreffende de taal en den stijl". (H.J. Smidt, *Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht*, Haarlem 1881, deel 1, blz. 32)

De spelling werd niet uitdrukkelijk genoemd, maar De Vries kon er moeilijk omheen. Het oorspronkelijke ontwerp volgde immers de spelling-Siegenbeek, daterend uit 1804, die in 1879 op het punt stond te worden vervangen. De Vries bracht de kwestie zeer uitvoerig (Smidt blz. 34-36), maar niet zonder tact, ter sprake en zie: het gewijzigd ontwerp van 1880 verschijnt in een nieuwe spelling, die pas drie jaar later zal worden ingevoerd.

De taaladviezen zijn in grote lijnen gevolgd, zelfs adviezen die ons, althans mij, vandaag niet meteen aanspreken. Ik geef een voorbeeld. Op aanraden van De Vries is het woord *steeds* vervangen door *altijd*, wanneer bedoeld is 'te allen tijde' of 'bij elke voorkomende gelegenheid' en geen duurzaamheid of bestendigheid wordt beoogd. Duurzaamheid en bestendigheid zitten in *steeds* en niet in *altijd*, zegt De Vries (Smidt blz. 311). Ik keek ervan op, zocht in mijn Van Dale (1976) en vond bij *altijd* ook vermeld 'in onafgebroken voortdoring'. De Vries zal in 1879 zeker gelijk hebben gehad, maar de tijd en de taal staan niet stil.

Dit voorbeeld geef ik niet omdat het juridisch van veel betekenis is. Dat is het zeker niet. Het geeft echter aan met hoeveel zorg en toewijding de taal is gebruikt. Dat blijkt ook uit een

tweede voorbeeld, ontleend aan een artikel dat nog dagelijks in de rechtszaal ter sprake komt. Ik bedoel de bepaling die de dader vrijuit laat gaan in geval van overmacht.

Het oorspronkelijk ontwerp zegt "Niet strafbaar is hij die een feit pleegt ten gevolge van overmacht", maar De Vries vond dat geen duidelijke bepaling, want overmacht kan behoren tot hem die een feit pleegt, bijvoorbeeld wanneer een volwassene een feit pleegt tegen een kind, maar kan ook behoren tot hem die een ander dwingt een feit te plegen. Zegt men nu – aldus nog steeds De Vries – "die een feit pleegt ten gevolge van overmacht" zonder vermelding van een ander persoon, dan moet de lezer denken dat de overmacht bedoeld is van hem die het feit pleegt. Immers wanneer men zegt "die een feit pleegt ten gevolge van dronkenschap", dan bedoelt men de dronkenschap van de dader, niet van een ander persoon. De zin moest volgens De Vries anders gesteld worden, maar zelf waagde hij zich als "leek in de rechtsgeleerdheid niet aan een andere formulering".

In overleg met De Vries koos de regering voor de nog steeds geldende tekst: "Niet strafbaar is hij die een feit begaat waartoe hij door overmacht is gedrongen." (Smidt blz. 375-377) Hier gaat de taal toch met sprongen vooruit!

Heel overtuigend is ten slotte wat De Vries schrijft naar aanleiding van de aan de rechtstaal ontleende uitdrukking *tegen het misdrijf wordt straf bedreigd*. Het oorspronkelijke ontwerp stond ermee vol. De Vries wees er terecht op dat men niet *iets* bedreigt maar *iemand*, en bovendien – zo zegt hij – horen woorden als *dreigen* en *bedreigen* in de wet niet thuis. "De wet is zonder hartstocht, zij is kalm, zij geeft voorschriften die na rijp beraad in alle bedaardheid zijn vastgesteld. (...) Zij dreigt niet, maar zij bepaalt, zij stelt vast, zij schrijft voor." (Smidt blz. 200)

Zo is het, en de wetgever heeft De Vries terecht gevolgd (Smidt blz. 200, 374, 414). De wettelijke term werd *op het misdrijf is straf gesteld*; maar het opmerkelijke is dat de wet de

rechtstaal op dit punt niet heeft kunnen veranderen. Nog steeds bedreigen wij straf tegen het misdrijf.

De regering was De Vries zeer dankbaar. De Eerste Kamer vond dat het wetboek "de bewijzen in zich draagt van de kracht en den rijkdom onzer moedertaal", een lof die de regering alleen wilde aanvaarden onder de voorwaarde dat daarvan aan De Vries "een groot deel moge worden afgestaan". (Smidt blz. 36) Ook onze conclusie is positief: de taal van het Wetboek van Strafrecht wint het, dankzij De Vries, van die van andere wetboeken.

Andere wetboeken: 'verdrietige zondenregisters'

Zijn er bij de samenstelling van onze andere wetboeken geen taaladviezen ingewonnen? Ik moet vrezen dat het antwoord 'nee' is. Taaladviseurs 'van buiten' zijn bij mijn weten aan de wetboeken van 1838 niet te pas gekomen. We praten dan over het (oude) Burgerlijk Wetboek en de Wetboeken van Koophandel en Burgerlijke Rechtsvordering. Ook de vernieuwing van het Wetboek van Strafvordering (iets anders dan strafrecht) in 1921 berust niet op een extern taaladvies. Sterker nog: in 1983 kregen we een nieuwe Grondwet, ook weer zonder taaladvies; en als er één wet is waarbij je taaladvisering zou verwachten, is dat toch de Grondwet.

Blijft over het Burgerlijk Wetboek van 1992. De lange weg van de totstandkoming vertoont in het begin een spoor van taaladvisering. Er is in 1954 sprake van "opmerkingen van prof. N.J.H. Royen omtrent taal en interpunctie" (*Parlementaire geschiedenis van het nieuwe burgerlijk wetboek*, algemeen deel, blz. 119). Men zou willen weten wat die opmerkingen inhielden en of ze gevolg hebben gehad, maar gegevens daarover ontbreken. Zeker is dat na 1954 geen taaladvies meer is gevraagd. Zijn de ervaringen niet gunstig geweest?

Voor taaladviseurs is het Burgerlijk Wetboek vermoedelijk een weerbarstige materie. Veel meer dan het strafrecht werkt het burgerlijk recht met abstracties die een gespecialiseerde kennis verlangen. De Vries zou een opdracht voor het Burgerlijk Wetboek niet hebben aangenomen, zei hij. Veel bepalingen vond hij "zoodanig gesteld, dat iemand, die niet in de geheimen der rechtsgeleerdheid is ingewijd, zelfs de zin en de bedoeling niet vatten kan". (Smidt blz. 33)

Men kan daar wel begrip voor hebben, maar het laat de vraag open of niet een taalgeleerde rechtsgeleerde of rechtsgeleerde taalgeleerde die gevoel heeft voor de praktijk, goed werk had kunnen verrichten. Bij die vraag moet ik het laten.

Voor de generaties juristen opgegroeid met het oude Burgerlijk Wetboek, heeft De Vries nog een aardige uitsmijter. Hij schreef dat wij ons hebben te schamen over de wetboeken van 1838 (waaronder als gezegd het B.W.) "die als voorbeelden van cacographie nog altijd het gevoel van iederen Nederlander, wien zijne taal ter harte gaat, zoo pijnlijk aandoen". Verderop gaat hij er even van uit dat de regering hem gevraagd zou hebben kritiek te leveren op het B.W. Hij zou daarvoor zijn teruggekeerd "want er zou geen einde geweest zijn aan het verdrietig zondenregister, dat ik dan had moeten opmaken". (Smidt blz. 33) Dat alles maakt ons toch benieuwd naar een taalgeleerde kritiek op het nieuwe B.W. Misschien komt het daar nog eens van.

'Aanwijzingen voor de regelgeving' als taaladvies

Wij spraken over wetboeken en de Grondwet, maar hoe zit het met de overige wetgeving? In het algemeen valt te vrezen dat de centrale overheid en de lagere overheden geen taaladviezen inwinnen. Van veel wetgeving is het taalgebruik erbarmelijk, ondanks alle pogingen daarin verbetering te brengen. De cen-

trale overheid heeft in 1992 de Aanwijzingen voor de regelgeving vastgesteld. Daarin wordt bijvoorbeeld aanbevolen zoveel mogelijk het normale spraakgebruik te volgen (aanwijzing 54), en het is dus bijvoorbeeld niet aanvaardbaar om onder *landbouw* mede te verstaan 'visserij'; 'tuinbouw' mag wel (21). Men vermijde, nog steeds volgens de Aanwijzingen, vreemde woorden of woorden afgeleid van vreemde talen (57). Ook de uitdrukking *en/of* is uit den boze (63). Volzinnen of zinsneden plaatse men niet tussen haakjes (64). In zoverre is er sprake van een interne taaladvisering.

De Aanwijzingen zijn hoopvolle tekenen van een veranderde instelling bij de wetgever. Het is vurig te hopen dat deze verandering doorzet. In het verleden is er al te veel misgegaan. Reparatie daarvan is niet meteen te verwachten.

De slotsom is dat alleen het Wetboek van Strafrecht zichtbaar van een taaladvies heeft geprofiteerd. De vraag in de titel was of een wetboek een monument van taaladvisering kan zijn. Het antwoord kan nu worden gegeven: 'ja, dat kan'.

Mr. M.R. Wijnholt was lid van de Hoge Raad, was rechtbankvoorzitter in Den Haag, en is lid van de Raad van State.

Moet ik *aaneen schrijven* aaneenschrijven? Hoe maak ik een tekst begrijpelijk? Moet ik per se korte zinnen gebruiken om effectief te schrijven? Mogen tangconstructies en dubbele ontkenningen nooit? Dagelijks stellen vele taalgebruikers zich dergelijke vragen. Vaak zoeken ze de antwoorden op in een woordenboek of in een taaladviesboek, zoals de *Schrijfwijzer*. Van dat boek werd onlangs het 300.000ste exemplaar verkocht. Naar aanleiding van die mijlpaal in de taaladvieswereld werd deze bundel samengesteld.

In *Schrijfwijzbeden* belichten 37 deskundigen taalgebruik en taaladvisering in Nederland en Vlaanderen. Het boek brengt een unieke verzameling auteurs bijeen.

Naast adviseurs uit de taaladviespraktijk (onder wie Jan Renkema, auteur van de *Schrijfwijzer*) komen toonaangevende taalgebruikers aan het woord, zoals J.L. Heldring, Kristien Hemmerechts, Toon Hermans, Kees van Kooten, Marten Toonder en oud-premier Lubbers. Verder toetsen taalonderzoekers van diverse universiteiten taaladviezen aan recent onderzoek naar taal en taalgebruik. Alle auteurs reageren op een prikkelende stelling die zij weerleggen, verdedigen of verfijnen.

ISBN 90 12 082412

9 789012 082419

Sdu Uitgevers